

Тарас Гунчак

УКРАЇНА

ПЕРША
ПОЛОВИНА

XX
СТОЛІТТЯ

ЗМІСТ

Передмова 5

«Молода Україна» 7

Початки громадсько-політичного відродження	30
Суспільне життя на західноукраїнських землях	53
Українське штабши під час першої світової війни	63
Українська революція: початок	79
Уряд України та його проблеми	98
Боротьба за Україну: співвідношення політичних сил	111
Гетьманат Павла Скоропадського	141
Змагання галицьких українців за незалежність	155
Україна та її сусіди — Польща і Росія	165
Ліві партії України та їхній вплив на політику 20-х років	183
Велике народодивинство 30-х років	195
Західні землі під польською окупацією	204
Друга світова війна	221
Український некрополь	247

ДОДАТКИ

1. Перший універсал Української Центральної Ради	254
2. Перша декларація Генерального Секретаріату	256
3. Другий універсал Української Центральної Ради	259
4. Статут Генерального Секретаріату	260
5. Третій універсал Української Центральної Ради	261
6. Закон про національно-персональну автономію	263
7. Четвертий універсал Української Центральної Ради	265
8. Конституція Української Народної Республіки	267
9. Постанови III Великого збору Організації українських націоналістів	273
10. Провід Організації українських націоналістів (С. Бандери) про польсько-українські відносини	275
11. Матеріали I конференції поневолених народів Сходу Європи та Азії	277
12. Матеріали Великого збору Української Головної Визвольної Ради	283

Тарас Гунчак
УКРАЇНА
ПЕРША
ПОЛОВИНА
XX
СТОЛІТТЯ

Нариси
політичної історії

Київ
«Либідь»
1993

ББК 63.3(4УКР)6

Г94

Головна редакція літератури
з духовного відродження України
та історично-філософських наук

Головний редактор
Світлана Головка

Редактор *Юрій Медюк*

Упорядник фотоматеріалу
Ніна Слончак

(Центральний державний кінофотофоноархів України)

*Видавля здійснене за фінансової підтримки Українського Народного Союзу
та Товариства «Приятелі Руху Північного Нью-Джерсі» (США)*

*Рекомендовано Міністерством освіти України
для використання у навчальному процесі
студентами вищих навчальних закладів*

Г 0503020902-071 Інформ. ласт
224-93

ISBN 5-325-00391-7

© Т. Гунчак, 1993

Воскресну виші! Ради їх,
Людей закованих моїх,
Убогих, вищих... Возвеличу
Малих отих рабів німих!
Я на сторожі коло їх
Поставлю слово...

Тарас Шевченко

ПЕРЕДМОВА

Ця книжка є розширеним варіантом курсу лекцій, про яку я їх читав восени 1991 року в декількох навчальних закладах Києва. Головна мета як лекцій, так і нарисів, — наочно показати зрушення в українському суспільному житті, які віддзеркалювали динаміку передусім політичного розвитку української спільноти. Цей дуже складний процес бере свій початок від перших паростків відроджуваної національної свідомості, що з'явилися наприкінці XIX століття, головним чином за доби, яку Іван Франко назвав «Молодою Україною».

Природно, що основну увагу я звертаю на політичні ідеї, концепції та події, що надавали багатомірності розглядуваному періодові. Насамперед це ідея самобутності українського народу, концепції української держави і, нарешті, практичне створення такої у формі Української Народної Республіки, а згодом — держави гетьмана Павла Скоропадського.

Політичні процеси у сусідній Росії принесли в Україну нову дійсність — комунізм, який на довгі десятиліття визначив суспільно-політичний, економічний та культурний устрій на східноукраїнських землях. Його впровадження включало і багатообіцяючу українізацію, і трагічну колективізацію, голодомор та репресії 30-х років, які стали справжнім геноцидом для українського народу.

Спроби створити власне політичне життя на західноукраїнських землях також не увінчалися успіхом — після героїчного опору ті землі впали під натиском західних сусідів. Часи між двома світовими війнами позначені відчайдушними змаганнями західних українців за право бути господарями на своїй землі. Ці змагання часто набирали радикальних форм, загострюючи відносини між українцями та панівними тоді народами — поляками, мадярами, румунами.

Друга світова війна — ще один період найрішучіших випробувань українського народу, який опинився у самому вирі двобою великих тоталітарних держав. Цей трагічний період мав, однак, і світлі сторінки. Національне підпілля та Українська повстанська армія об'єднали патріотичну молодь для боротьби як проти ворогів рідного народу, так і за те, щоб народ нарешті сам визначив форму й зміст свого суспільного та політичного життя. Ця боротьба тривала до початку 50-х років і залишила нащадкам незабутні взірці відданості й самопожертви.

Звичайно, на цьому політична історія України ХХ століття не закінчується. Попереду — драматичні процеси наступних десятиліть: заморожена відлига, переслідування шестидесятників, тотальна русифікація та багато іншого — аж до нового потужного спалаху національного відродження, який увінчався проголошенням 24 серпня 1991 року незалежної Української держави. Якомога повніше висвітлити цей складний, суперечливий, багатогранний у політичному плані шлях і є метою моїх подальших дослідів.

«МОЛОДА УКРАЇНА»

«Молода Україна» — це той перехідний час кінця XIX — початку XX ст., коли, як зауважував Іван Франко, українська інтелігенція та молодь відходять від культурництва і політично нейтрального українофільства й починають дошукуватися політичного розв'язання українського питання. Їхня діяльність в умовах царської Росії була вкрай небезпечною, та це не лякало палких молодих людей, які прагнули зняти довговічне ярмо зі свого народу, щоб зробити його вільним «у народів вольнім колі»¹.

Звичайно, життя українців великою мірою залежало від державного устрою та політики панівних народів. Загальновідомо, що Росія навіть після реформ Олександра II залишилася самодержавією, в якій можливість вільного й легального розвитку політичного життя була виключена. Політичний утиск поширювався на всю імперію, однак щодо України він набрав додаткового виміру, коли указом від 18 травня 1876 р., знаним як Емський указ, цар заборонив пропуск у Росію з-за кордону книжок і брошур, друкування українських книжок, крім історичних документів і творів красною письменства, заборонив театральні вистави й читання українською мовою, а також друкування українського тексту при музичних творах². «Цим лютим законом, — писав Володимир Дорошенко, — уряд хотів замкнути рота укра-

¹ Франко І. Провідні ідеї й епізоди // Молода Україна. 1910. Ч. 1. С. 95-127.

² Про Емський указ див. праці: Грушевський М. Ганебний пам'яті // Україна. 1926. № 4; Яворський М. Емський акт 1876 р. // Прапор марксизму. 1927. № 1; Мілковський В. Ювілей цензурного акту 1876 р. К., 1926; Савченко Ф. Заборона українства 1876 р. Харків; Київ, 1930; Сольчаник Р. Lex Iuzephovicia 1876: 3 приводу 100-ліття заборони українства // Сучасність. 1976. № 5.

їнському народові, зробити з нього безсловесного раба»¹. Практично українською мовою не могли з'являтися жодні серйозні видання, часописи, газети, наукові твори, шкільні й популярні книжки, переклади. Метою царської влади було тримати український народ у непроглядній темряві, аби відібрати у нього почуття національної особистості і, зрештою, накинути йому російську мову і культуру. Емський указ, якому в цивілізованому світі немає подібного, спричинив страшне спустошення в українському суспільстві, внаслідок чого громадська і культурна активність майже припинилася.

Інакше було на західноукраїнських землях. На Буковині, Закарпатті та в Галичині український народ, користаючись правами, які забезпечувала йому конституційна монархія Габсбургів, міг відносно вільно розвивати своє політичне, економічне та культурне життя. Отож, по запровадженні конституційного ладу в Австро-Угорській імперії, а саме у 1867 р., Корнило Сункевич, Анатоль Вахнянин та Олександр Борковський написали статут товариства, яке мало називатися «Просвіта». Метою товариства, заснованого 1868 року, були пізнання й просвіта народу.

Провідний діяч галицьких українців Кость Левицький так коментував створення «Просвіти»: «Оце був новий, а так простий і ясний клич українофілів галицьких, званих народовцями, бо вони станули на бік народу, піднімаючи здорову думку, що для нашого національного відродження мусимо черпати силу з мас сільського і міського люду. До оновлення живого духу нації треба було культурно і національно освідомити маси народу, щоб з долини класти нові основи»².

Коли уважно придивимось до процесів, які відбувались на галицькій землі, зауважимо копітку працю українських учителів, лікарів, урядників, адвокатів і священників, які з відданістю працювали на народній ниві, закладаючи філії та читальні «Просвіти» по численних селах і містах. Можна без перебільшення сказати, що товариство «Просвіта», яке поширилося на всіх західноукраїнських землях, стало наріжним каменем процесу відродження галицьких українців. Праця товариства не була легкою, оскільки, крім загальної неграмотності, Галичина відзначалася ще й економічними злиднями. Це був закуток Європи з великою густотою населення, без індустрії і з малою кількістю орної землі. Як і в інших суспільствах такого рівня, природний приріст населення був великий, а роботи було мало. Економічно й соціально ук-

¹ Дорошенко В. Українство в Росії: новіші часи. Відень, 1916. С. 17.

² Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців. 1848 — 1914: На підставі споминів. Львів, 1926. Т. I. С. 109—110.

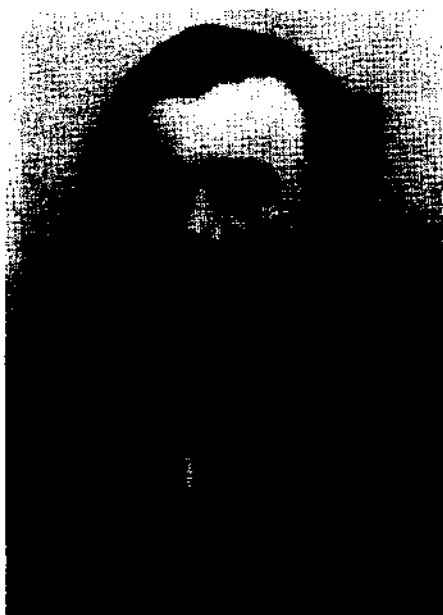
Свято «Просвіти» в Перечині (північ Закарпатська обл.).
Початок ХХ ст.

раїнський селянин перебував майже у безвихідній ситуації. Саме ця безвихідь часто вела його до шпикку, де він пропивав останній зароблений гріш, а то й клав у заставу своє майно. Звідси одним із завдань «Просвіти» було створити таку атмосферу, в якій знедолений галицький селянин шукав би відради не в чарці, а в громадській праці.

У царській Росії українці, за деякими винятками, не мали таких економічних проблем, як галичани. Тут були великі земельні простори; у другій половині ХІХ ст. також бачимо розвиток індустрії, де працювали ті селяни, які не знаходили роботи в господарствах. Отож, коли говорити про розвиток українського громадського, політичного, культурного чи економічного життя, треба завжди мати на увазі, що відбувалися ці процеси за дуже різних обставин. На західноукраїнських землях головними перепонами розвитку української спільноти були економічні та соціальні чинники. В Росії ж українці жили під урядовою забороною українства, де кожен прояв національної ідентичності вважався за сепаратизм, «мазепинство».

Емський указ завдав тяжкого удару по українству, яке тільки-но почало розвиватися. Після 1876 р. навіть малі гуртки національно свідомої інтелігенції — так звані громади, що займалися культурною і просвітницькою працею, були поставлені поза законом.

Аби краще зрозуміти становище, в якому перебувала Україна, треба усвідомити, що всі урядові, громадські, еко-

номічні та культурні установи в міру своїх функцій всіляко підсилювали заборону українства. Наведу кілька прикладів. Рекрутів-українців висилали відбувати службу за межі України, а в Україну присилали росіян; навчання в школах велось російською мовою. На фабриках, на залізниці, в уряді, навіть у церкві — всюди панувала російська мова.

За відсутності українського друкованого слова, яке могло б протидіяти цій убивчій русифікації, українство опинилося в небезпеці. Несприятливою для українства була й так звана «малоросійська» психологія, що панувала серед частини української інтелігенції, яка вважала російську мову вищою, а на українську дивилася як на говірку села. Це збільшувало відстань між селом і містом, між українською інтелігенцією та селянством.

Аби вільно працювати для української справи, Михайло Драгоманов, Сергій Подолинський, Микола Зібер, Федір Вовк вирішили залишити царську Росію з її гнітючою атмосферою. Драгоманов — один із чільних членів київської громади, оригінальний мислитель і здібний публіцист — поїхав до Женеви, де почав видавати журнал «Громада». У цьому журналі, що став голосом поневоленої України, Драгоманов виступав проти централістського ладу в Росії з його антинародністю, особливо відносно національних

меншин. Драгоманов був палким поборником думки, що справедливий лад запанує тільки тоді, коли Росія буде перебудована на засадах вільної федеративної спілки. Гостро критикуючи русифікаційну політику в Україні, він твердив, що кожний народ має право на вільний розвиток своєї мови й культури.

Характеризуючи діяльність Драгоманова в еміграції — як публіциста і видавця брошур чи як учасника міжнародних наукових або політичних з'їздів, — відзначимо, що це був відданий захисник природних та історичних прав України. Звичайно, глуха реакція на батьківщині не дозволяла виступів, які міг собі дозволити Драгоманов у Швейцарії чи Франції. Єдине, що було можливе в тодішніх обставинах, — це збереження і поширення української культури й науки. Саме з цією метою 1882 року в Києві було засновано часопис «Киевская старина», в якому друкувались різні документи, статті та розвідки. За словами Івана Франка, це була дуже жива і плідна праця біля самих підвалин нового українського руху. Люди, які творили новий фундамент української науки, були висококваліфікованими фахівцями. Між ними бачимо істориків Володимира Антоновича і Олександра Лазаревського, історика літератури Миколу Дашкевича, мовознавця Костя Михальчука та історика літератури і мовознавця

Павла Житецького. «Киевская старина» невдовзі стала загальноновизнаним журналом, що допомогло його редакторам залучити до співпраці ширше коло талановитих науковців — Дмитра Багалія, Олександру Єфименко, Володимира Іконникова, Дмитра Яворницького та ін. В цілому якість матеріалів у «Киевской старине» така, що досьогодні зберігає свою наукову цінність.

1881 року царський уряд зробив незначне полегшення українцям, дещо модифікувавши Емський указ. Із того часу дозволялося друкувати українські словники, тексти до нот і, що найважливіше, — давати українські театральні вистави. На щастя, тоді Україна мала талановитих, високопрофесійних акторів та драматургів — Марка Кропивницького, братів Тобілевичів, знаних на сцені як Микола Садовський, Панас Саксаганський та Іван Карпенко-Карий, які повністю присвятили себе українському театрові. Справжньою окрасою української сцени була Марія Заньковецька. Коли їй запропонували блискучу кар'єру в Росії, вона відповіла, що Україна надто бідна, щоб її покинути. Ця відповідь не випадкова: Заньковецька була свідомо українка. Симон Петлюра писав, що вона — «артистичний символ цього горя, сценічне втілення тих мук, які доводиться зазнавати українській нації в образі жінки. Її скарги на мачуху-долю, її

Зліва направо: М. Крошвиницький,
М. Садовський, М. Зальковецька.
1886 р.

сльози і часами розпач страшенний і, нарешті, надія на щастя, на те, що із сліз повиростають квітки запаши вільного, гармонійного життя нашої нації, то все нагадує наші національні муки і наші надії¹.

Можна без перебільшення сказати, що на той час український театр був єдиною національною трибуною, з якої лунало українське слово, звідки ширилась національна свідомість. Це слово будило приспану думку і ставило перед народом болючі питання.

Були українці, які шукали більш безпосередніх форм боротьби проти царського режиму. Оскільки українського революційного руху як такого не було, вони вступали в російські організації, головним чином в організацію «Земля і воля», а згодом — у «Народну волю». Серед них особливо відзначились Андрій Желябов, Микола Кибальчич і Михайло Фроленко. Національно свідомі інтелігенти, як, наприклад, Євген Чикаленко, вважали, що участь українців у російському революційному русі була втратою для України, бо російські революційні течії не зважали на права націй; удаючи з себе інтернаціоналістів, вони насправді стояли на позиціях російського централізму. На думку Чикаленка, багато укра-

¹ Петлюра С. Статті, листи, документи. Нью-Йорк, 1956. Т. I. С. 142.

інців, що пішли в російський революційний рух, загубилися у цьому вирі, не зазначивши своєї течії та нічим не показавши, що їм не байдужі інтереси рідного народу.

Мабуть, під впливом російських революціонерів студенти-українці Петербурга створили таємний гурток соціалістів-федералістів. Цей гурток, що діяв наприкінці 80-х років, виробив всебічну програму, спрямовану проти омско-вищених України, на повний і широкий розвиток нації. Цей виступ молодих українців — уже цілком нова позиція: вони розривають із культурництвом старшого покоління, домагаючись повної національної автономії України, самоуправи на демократичних засадах.

Улітку 1891 р. на могилі Тараса Шевченка в Каневі чотири студенти — Михайло Базькевич, Микола Байздренко, Віталій Боровик та Іван Липа — заснували таємне товариство під назвою «Братство тарасівців». Самий факт створення такої організації на могилі національного будителя мав певну символіку: молоді патріоти не тільки прийшли поклястися Шевченкові, а й присяглися нести прапор національного визволення.

На жаль, ми дуже мало знаємо про Братство тарасівців — його членів, форми праці, зв'язки тощо. Невідомо, якою була їхня повна програма. Але програмні засади цих ранніх самостійників збереглися — про них заявлено у рефераті, який був прочитаний, мабуть, у Харкові, під час Шевченківських роковин 1893 р. Цей реферат невдовзі був опублікований у львівській «Правді» під назвою «Profession de foi, або Визнання віри молодих українців». Виходячи із загальних положень, що поділ на раси і нації є природним явищем і що кожна нація має психологічну особистість, автор (чи автори) доходять такого висновку: «Коли нарід розвивається вільно на своєму національному ґрунті, то тим самим він додає до загальнолюдського поступу...» Далі в документі наголошується: «...ми повинні віддати усі свої сили на те, щоб визволити свою націю з того гнету, в якому вона зараз перебуває, і дати задля користи людськості ще одну вільну духом одиницю».

Після цих узагальнень Братство тарасівців переходить до конкретних постулатів. Одна з перших заяв програмного змісту стосується права кожного народу на повну автономію. Звідси висновок: «...наука і життя українського народу доводять... що Україна була, є і завжди буде окремою нацією, і як кожна нація, так і вона потребує національної волі для своєї праці і поступу».

Після цих відважних слів, які звучать ніби підтвердженням бездискусійної істини, лунає майже заклик: «Україна під

гнітом... підіймає свій національний прапор. Тим ми, як діти України, як сини свого народу, є націоналами і передусім дбаємо про те, щоб дати своєму народові національну волю».

Такого Україна не чула ще від часу Шевченка. Як і їхній попередник, що закликав «кайдани порвати», так і тарасівці бачили можливість досягти свободи лише у борні. Вони підкреслювали, що «нарід під проводом поступових своїх дітей знову стає до боротьби, змінивши тільки способи її: не вогнем і мечем добуває він тепер собі волю, а духом та розумом».

Тарасівці вимагали, щоб українець у приватному і громадському житті був послідовним і робив усе, що вимагає ідея відродження України. В їхній системі цінностей кожна людина обов'язково мала працювати для свого народу. Люди, особливо освічені, які відриваються від нього, скоюють справжній злочин.

Братство тарасівців звертало особливу увагу на значення рідної мови в житті народу: «Ми знаємо, що мова є одною із найважливіших прикмет, що найдужче виявляє внутрішній зміст національний, що мова — орган духу і виявляч психології народної... тому дбаємо про те, щоб українська мова запанувала скрізь на Україні: в родині, в усяких справах, як приватних, так і загальносуспільних, у громаді, в літературі і навіть у зносинах з усіма іншими народами, що живуть на Україні. Так кожен з нас, свідомих українців, має промовляти в родині, в товаристві і взагалі скрізь, де його розуміють, по-українськи... Виховуючи своїх дітей, кожен свідомий українець повинен живити українську мову як мову викладову... А як дитина піде до офіційної школи, вчити її української мови, історії, літератури вдома окремо, щоб діти наші були вже стихійними українцями».

Щодо своїх завдань тарасівці заявляли: «Ми дбаємо про те, щоб піднести і розворушити на Україні національний дух, відживити і виробити серед інтелігенції й народу національні почування...» Тарасівці прагнули дотримуватися такого «ідеалу людського ладу, в якому немає місця нації пануючій і нації поневоленій... Через це ми маємо бути цілковитими прихильниками до федеративного ладу в тих державах, з якими з'єднана українська земля»¹. Очевидно, це стосувалось не тільки Росії, а й Австро-Угорської імперії, до якої належали західноукраїнські землі.

Я приділив стільки місця Братству тарасівців головним чином із двох мотивів. По-перше, українська література згадує лише кількома реченнями про існування Братства тарасівців, а про програмні засади цієї ранньої української

¹ Правда (Львів). 1893. Т. XVII. С. 201 — 207.

Зліва направо:
М. Коцюбинський,
І. Франко, В. Гнатюк

політичної формації нічого й казати. По-друге, зізнаюся, мені заїмпонували самі творці програми, їхня справді мужня позиція. Взагалі в умовах реакційної Росії виступ Братства тарасівців був неначе подихом свіжого вітру серед гнітючої тиші. Хіба що ця тиша була тільки зовні. Самі тарасівці зауважували, що «під цим ніби спокоєм тріпотить... народне серце в грудях могутніх, летиться в жилах його гаряча кров і обливає живе, наболіле серце його».

Я уже наголошував, що життя українців в Австро-Угорській імперії творилося в інших обставинах. Користаючись із конституційних прав, у 70-х роках галицькі народовці розгорнули енергійну діяльність серед українського селянства. Метою цієї діяльності було не тільки національно освідити галицьких українців, які називали себе русинами, а й довести прибитому злиднями селянинові, що він має політичні права, забезпечені законом.

У поширенні національної свідомості в Галичині дуже допомогло Літературне товариство ім. Шевченка, яке було засноване у Львові 1873 року. Цікаво відзначити, що значну ініціативу в заснуванні товариства виявили українські патріоти з Росії. Між фундаторами товариства бачимо також меценатку української культури Єлизавету Милорадович. Уважний спостерігач того часу повинен помітити, що в 70-х

роках узагалі зростає співпраця між українцями Австро-Угорщини і Росії. Саме участь останніх, особливо в 80-х і 90-х роках, у діяльності численних галицьких видавництв мала великий вплив на оживлення українського слова. «В усіх тодішніх часописах, — наголошував В. Дорошенко, — «Зорі», «Народі», «Житті і слові», почасті в «Буковині»... було повно всякого роду праць з російської України. Особливо багато працюють російські українці в заснованій на початку 80-х років «Зорі», котра перетворилась на всеукраїнський орган. Усі кращі твори українських письменників, які аж до революції 1905 року не могли побачити світ на російській Україні, друкувалися в Галичині»¹. Між тими, хто брав живу участь в літературному житті Галичини, можна згадати Олександра Кониського, Олену Пчілку, Івана Нечуя-Левицького, Бориса Грінченка, Івана Карпенка-Карого, Михайла Коцюбинського, Лесю Українку.

Палким прихильником налагодження взаємин між Галичиною і російською Україною був Михайло Драгоманов, чий твори мали великий вплив на радикальних народоців. Це стосувалося головним чином їх молодшої генерації, в числі якої були такі визначні постаті, як Іван Франко, Михайло

¹ *Дорошенко В. Українство в Росії. С. 23 — 24.*

Павлик, Остап Терлецький, Андрій Кос, Олександр Колесса, Юліян Бачинський. Для них Драгоманов стає справжнім ментором. Особливо перейняті поглядами Драгоманова були, певне, найздібніші молоді народовці — Іван Франко і Михайло Павлик. Ідучи за Драгомановим, вони проповідували в часописах «Громадський друг», «Дзвін», «Молот», які самі видавали, ідею підйому політичної свідомості селянських мас як передумови національного і соціального відродження. Не менш важливу роль у цій справі відіграла газета «Діло», яка почала виходити у Львові з 1880 р. Цей орган залишався на сторожі українських національних інтересів аж до 1939 р.

Дивним політичним витвором на галицькій землі у другій половині XIX ст. було так зване москвофільство. Коріння цього руху треба шукати, мабуть, в соціально-економічній і політичній ситуації, яка для деяких галицьких українців була безвихідною. Саме тому вони почали придивлятися до росіян, шукаючи історичного і культурного споріднення з ними. Ці діячі навіть нагинали українську мову до російської, одержуючи якусь чудернацьку суміш. Треба, однак, погодитися, що москвофіли, головним чином завдяки енергії Івана Наумовича, мали певні успіхи у громадській роботі. Створивши Товариство ім. Михайла Качковського, москвофілам удалося запровадити велику кількість читалень

і в цей спосіб перенести москвофільство на селянський терен. На додаток до цього, москвофіли захопили видавництво «Галицько-руська матиця» і львівський Народний Дім. Обидві ці установи були створені, аби допомагати розвиватися українському народному життю, а тепер вони стали знаряддям русифікації. Крім цього, москвофіли мали власні друковані органи — «Слово», «Наука», «Галичанин». У Чернівцях виходила «Буковинська зоря», а в Ужгороді «Руська рада» і «Світ».

Виразна проросійська орієнтація москвофілів мала, правдоподібно, і позитивний вплив на політичний розвиток галицьких українців. Щоб протидіяти москвофілам, галицькі народовці силою існуючих обставин змушені були зайняти чітку позицію щодо національного питання. Хоча, звичайно, було б помилкою думати, що почини народовців у національному питанні були виключно реакцією на русифікаційну політику москвофілів. Є підстави твердити, що народовці стали виразниками зростаючої національної свідомості галицьких українців, а москвофільство грало роль підсилювача того глибокого процесу.

У цьому процесі треба виділити організацію «Народна Рада», ініціатором якої був відомий народовець Юліян Романчук. Восени 1885 р. це «політичне товариство», як його називав Кость Левіцький, видало першу відозву до русинів Галичини і оголосило свій статут. Останній проголошував мету організації — «розвій руської народності як самостійної народності слов'янської, окремої від польської і російської, оборона прав руського народу і поширення його інтересів та змагань в усіх політичних, культурних, суспільних і економічних відносинах»¹.

Три роки по тому, а саме 1888 року, засновники Народної Ради скликали у Львові перші загальні збори організації, на які прибуло кількесот членів з усієї Галичини. На цих зборах доктор Олександр Огоновський виголосив першу політичну програму галицьких українців, де, зокрема, підкреслив: «Ми, русини галицькі, первобитні жителі сеї землі, є частиною великого двадцятьмільйонного народу (малоруського), самостійного посеред громади народів слов'янських, окремого як від народу польського, так і від російського»².

Як бачимо, у 80-х роках ХІХ ст. відбувається політизація галицьких українців, унаслідок чого вони ставлять виразні вимоги задоволення їхніх політичних, соціальних, економічних та культурних потреб. Усвідомивши свою

¹ *Левіцький К.* Історія політичної думки... С. 217 — 218.

² Там же. С. 219.

національну ідентичність, галицькі русини, на відміну від москвофілів, заявляють про свою єдність з українцями Росії. Спостерігаючи ці процеси у Галичині, ми бачимо, як етнічна маса перетворюється у національно свідому цілісність.

Зростання національної свідомості галицьких українців наприкінці XIX ст. відбувалося завдяки відданій праці галицької інтелігенції. Ось що писав про тих піонерів українського політичного і громадського життя Іван Франко: «В останнім двадцятиліттю 19-го віку на підмогу, а почасти на зміну давнішим діячам вийшла нова генерація робітників і кинула в ту прірву велику працю, велику силу горячого запалу і твердої віри в будучину нашої нації. Ця генерація завіяла бурю в нашім національнім життю та рівночасно прочистила повітря, проложила не в однім напрямі нові стежки. Вона розбудила пристрасти там, де вперед була байдужість і рутиня, оживила пульс народного життя. Се був той запас свіжих сил, який віднайшла в собі наша нація в хвилі тяжкого пригноблення. Я називаю ту генерацію, тих людей, що своєю працею збудували той замітний ступінь, який визначається у час між роком 1880 і 1900, «Молодою Україною»¹.

Пройшовши школу народовців, Роман Ярославич, Євген Левицький, Северин Данилович, Михайло Павлик та Іван Франко заснували у Львові 6 жовтня 1890 р. першу модерну українську політичну організацію — Русько-українську радикальну партію. Духовними провідниками цієї партії і взагалі тої спільноти, яку названо «Молодою Україною», були Іван Франко та його найближчий співпрацівник Михайло Павлик. Метою цієї нової політичної формації було пробудження свідомості мас, перетворення їх у політичну силу. Послідовною працею партія досягла своєї мети — українське селянство Галичини масово включалося в організований визвольний політичний рух, речником якого була Русько-українська радикальна партія.

Причини успіху цієї партії треба шукати не тільки в умлому провіді, а й у програмних засадах: уперше українська політична партія виразно ставить боротьбу за права особи, громади і народу як центральну мету своєї діяльності.

Розуміючи проблеми українського села, засновники партії включили до своєї програми вимоги економічних і шкільних реформ. Узагалі радикальна партія виступала оборонницею покривджених селянських мас. У справах політичних програма вимагала такого автономізму, котрий поєднував би

¹ Франко І. Провідні ідеї й епізоди. С. 111.

силу монархії з якнайкращим культурним і національним розвоєм провінцій і народностей¹.

Програма новоствореної партії викликала критику з боку так званих «молодих» радикалів, які в переважній більшості вважали себе марксистами. Провідними членами цієї групи були Юліян Бачинський, Вячеслав Будзиновський, Микола Ганкевич, Олександр Колесса, Євген Левицький і Володимир Охримович. У ревізії партійної програми молоді радикали звернули особливу увагу на проблему державної самостійності, вважаючи, що органічний політичний розвій Австрії можливий тільки тоді, коли будуть задоволені потреби окремих націй. Молоді радикали підкреслювали, що завданням радикальної партії має бути створення політичної самостійності української нації.

1895 року Юліян Бачинський видав знамениту книжку під назвою «Україна ігредента» («Україна уярмлена»), в якій на підставі аналізу економічного розвитку виявив протиріччя, які заважають вільному розвитку українського народу, і дійшов висновку, що політична самостійність України є необхідною передумовою її економічної та культурної розбудови, взагалі передумовою самої можливості її існування.

¹ Програма Русько-української радикальної партії повністю опублікована в журналі «Народ» (1890. Жовтень. С. 301 — 303).

Говорячи про практичну політичну працю, Бачинський вважає, що малій купці свідомих українців, крім боротьби з російським абсолютизмом, треба почати будити українську суспільність в Росії, поширювати ідею політичної самостійності України. Автор пише, що це питання і так, рано чи пізно, мусить вийти на порядок денний, але чим скоріше ця ідея прийметься серед української суспільності, тим легшою буде боротьба за неї. У політичній діяльності Бачинський радив наголошувати на економічних суперечностях, які існують між окремими територіями Росії, а головне — на суперечностях між Україною та рештою імперії, вказуючи на їх негативні наслідки для культурного розвитку України¹.

Щодо Галичини Бачинський, який виступав за співпрацю з польськими прогресивними колами, вважав, що існуючий економічний розвиток краю веде не до згоди між українцями і поляками, а навпаки — до ворожнечі. Зрештою, вже тоді українці бажали поділу Галичини на дві частини — українську і польську.

Як зазначалося вище, однією з найвпливовіших громадсько-політичних формацій Галичини була Народна Рада. У грудні 1892 р. відбулися чергові збори організації, на яких було прийнято дещо ширшу «народну програму». У центральній її частині з'ясовувалася державно-правна позиція українців у Галичині і ставилася вимога рівноправності галицьких українців з іншими народами Австро-Угорської імперії. Далі програма галицьких народовців визнає єдність усього українського народу, незалежно від існуючих державних кордонів. Програма говорить про галицьких українців як про частину «русько-українського народу, що, утворивши самостійність державну, боровся віками за свої права державно-політичні і ніколи не зрікався і не зрікається прав самостійного народу, без огляду на час і спосіб здійснення своїх прав національних». Шлях до здійснення цього ідеалу, за словами Костя Левицького, — «довести наш руський нарід до самосвідомості політичної, щоб цілий нарід руський був у силі берегти і добувати повні свободи»².

Назагал ця програма народовців була досить поміркованою, оскільки політично радикальних постулатів вона не проголошувала. Їхня праця мала концентруватися на розбудові освіти, культури, економіки і політики.

Політично відмінною була Українська соціал-демократична партія. Заснована у Львові 18 вересня 1899 р., вона стала

¹ Бачинський Ю. Україна ітредента. Львів, 1895; перевид.: Берлін, 1924. С. 159 — 170.

² Левицький К. Історія політичної думки... С. 258 — 261.

на виразно соціалістичні позиції. Про розуміння соціалістами української проблематики читаємо в першому числі їхнього партійного органу «Воля», який вийшов 1 січня 1900 р. Як і годиться соціалістам, українські соціал-демократи звернули належну увагу на ті економічні й соціальні відносини, які спричинювали утиски українського селянина і робітника. Проте вони виходили поза рамки проблеми класовості і вказували, що боротьба в ім'я ідеалів соціалізму — це також боротьба за національне визволення: «На те, щоби єдність міжнародна пролетаріату розвивалась уповні, треба, щоби кожний народ був паном у своїй хаті»¹.

На закінчення огляду розвитку політичного життя в Галичині наприкінці XIX ст. варто коротко описати консолідаційні заходи Народної Ради. Насамперед її провід вирішив розповсюдити відповідну організаційну програму, сподіваючись у цей спосіб з'єднати для співпраці і невдоволених радикалів, і розчарованих угодовців, і тих, які почали критично дивитися на свою участь у русофільській партії.

Кішцевою фазою консолідаційних заходів стала нарада у Львові, яка відбулася 20 грудня 1899 р. за участю понад 150 представників з усієї Галичини. Серед них бачимо таких визначних осіб, як Юліян Романчук, Євген Левицький, Володимир Охримович, Михайло Грушевський та Іван Франко. На нараді було прийнято доповнення до «народної програми» 1892 р. і офіційно створено нове політичне угруповання — «Національно-демократичне сторонництво» («Народне сторонництво»).

Політична програма цієї формації — цілком самостійницька і соборницька. Вже у вступі програми проголошувалося: «Ми, галицькі русини... заявляємо, що остаточною метою наших народних змагань є дійти до того, щоб цілий українсько-руський нарід здобув собі культурну, економічну і політичну самостійність та з'єднався з часом в одиоціальний національний організм, у яким би загаль народу на свою загальну користь орудував всіми своїми справами: культурними, економічними і політичними».

Для задоволення потреб українського населення Галичини і Буковини програма «Національно-демократичного сторонництва» вимагала створення з українських частин Галичини та Буковини одної національної провінції з окремою адміністрацією та окремим національним сеймом, тобто парламентом.

Відносно російської України партія зайняла таку позицію: «Будемо піддержувати, скріпляти і розвивати почуття національної єдності з російськими українцями та змагати до

¹ Воля. 1900. 1 січ.

витворення разом з ними культурної одноцільності; будемо серед російських українців піддержувати такі змагання, які ведуть до перетворення російської держави з абсолютної і централістичної в державу конституційно федералістичну, оперту на автономії народностей».

Не забули націонал-демократи і тієї гілки українського народу, яка жила на Закарпатті і через це була ізольована від українського політичного життя. Стосовно саме цих угорських русинів «Національно-демократичне сторонництво» заявило, що буде боротися, аби викликати між ними національний рух, подібний до того, який існує в Галичині та на Буковині, «щоб загірті їх до уживання і плекання рідної мови, до боротьби проти винародовлення та до культурної, економічної і політичної діяльності...»¹.

Отож, програма свідчить, що її автори були людьми широкого світогляду, які не тільки занурювалися у питання, що стосувалися виключно галицької землі, а й були здібні бачити цілість української проблематики.

Новостворена організація відразу звернула на себе увагу галицької спільноти, оскільки в її лавах опинилась більшість інтелігентів, а керували нею люди, які користувалися загальною пошаною. Мабуть, тому Народний комітет як речник «Національно-демократичного сторонництва» у своїй діяльності справляв враження дійсного репрезентанта українських національних інтересів.

Цікаво зазначити, що хоча в партії були люди крайніх правих і лівих поглядів (були, звичайно, і помірковані), проте в ній не виникло ні фракцій, ані груп, які б конфронтували між собою. Всі члени партії утворювали національно свідомий організм, який прямував до однієї мети. Цією метою, як свідчить відозва, яку Народний комітет оголосив 5 січня 1900 р., «повинна бути незалежна Русь-Україна, в якій би всі частини нашої нації з'єдналися в одну новочасну культурну державу...»²

Звичайно, виникнення і становлення політичних партій у Галичині в 90-х роках не відбувалися в якійсь порожнечі. Їх можна вважати завершенням органічної праці українських діячів, які організовували філії «Просвіти», читальні, кооперативні крамниці, цілу мережу громадсько-політичних організацій. Публіцисти і письменники видавали часописи, брошури і літературні твори, які будили громадську і національну свідомість. Уся ця праця давала конкретні наслідки, оскільки зорганізована і самосвідома громада могла успішніше вибирати своїх депутатів до австрійського парламен-

¹ Левинський К. Історія політичної думки... С. 324 — 328.

² Там же. С. 331.

ту, а також на місцеві виборні посади. Таким чином, політичні партії Галичини впливали не тільки на зростання національної свідомості населення, а й на владні структури, які мали безпосереднє відношення до щоденного життя людей.

Такого органічного розвитку громади в «темному царстві» Російської імперії годі було й сподіватися. Тут всякий прояв українськості розглядався як явне «мазепиство», яке загрожувало «єдиноподільнимським» теоріям та безпеці всієї держави. Така атмосфера примусила східних українців скерувати всю свою політичну працю на нелегальні рейки.

Інтелігентська верства національно свідомих українців у царській Росії добре знала, що діялося в Галичині, оскільки Михайло Драгоманов допоміг встановити дійові контакти між цими двома частинами України. Тепер, наприкінці XIX ст., коли соціалістичні ідеї йшли з заходу на схід, галицька соціал-демократія, яка сформувалась у вільних умовах, почала відігравати значну роль у просуванні тих ідей на Східну Україну.

Взагалі треба усвідомити, що 90-ті роки XIX ст. були дуже бурхливим часом — часом шукання нових ідейних напрямів, як і нових шляхів політичної діяльності. Це час, коли українська молодь, і передусім студенти, бажаючи позбутися аполітичності і культурництва українофілів, утворювали по всіх великих містах політичні гуртки.

Один із таких гуртків заснували талановита поетеса і студентка філософії Леся Українка та Іван Стешенко. Він виник у Києві десь 1896 року під назвою «Українська соціал-демократія». Завдяки ґрунтовним статтям Юрія Лавриненка, які публікував журнал «Сучасність» у травні — липні 1971 р., ми маємо добру бібліографію і деякі цікаві деталі про цю організацію. Інший дослідник — Панас Феденко — у своїй праці «Український рух у XX столітті» пише, що гурток Лесі та Стешенка був не масовою організацією, а суто інтелігентською. Це, мабуть, і пояснює характер його діяльності, більш програмно-пропагандистський, ніж організаційний. Щодо видавничої справи, то гурток видрукував кілька змістовних брошур, між якими: «Програма групи», «Про соціалістичну роботу серед українського селянства», «Оцінка програми Української Соціалістичної Партії», «Царі, пани та люди».

Хоч Леся Українка була безмежно відданою ідеалам служіння своєму народові, вона не була засліплена ними до тої міри, щоб не бачити дійсності. Поетеса виразно усвідомлювала, що український рух, який тільки-но розгортав свої крила, був ще дуже слабким. Ці почуття вона висловила так:

Ми — паралітики з блискучими очима,
Великі духом, силою малі;
Орлині крила чусь за плечима,
Самі ж кайданами прикуті до землі.

90-ті роки минулого століття — це період підйому молоді, яка організовується в гуртки та більші товариства з єдиною метою — зробити щось корисне для свого народу. На відміну від старшої генерації українських діячів молодь не хотіла задовольнятися нейтральною або дозволеною діяльністю. «Прийшовши до перекопаня, — писав Йосип Гермайзе у своїй чудовій монографії «Нариси з історії революційного руху на Україні», — що вихід із роздоріжжя є тільки один — світлом знання та національної свідомості піднести культурний рівень народної маси, — разом з тим, стоячи на ґрунті не дуже вprasного радикалізму, ця молодь розпочинає завзяту боротьбу з мертвим, далеким від життя і консервативним українофільством»¹. Оце і була та «Молода Україна», яка не давала спокою царським жандармам.

Цю назву вживав не тільки Франко: молоду стихію, бадьорість і радикалізм відчували як учасники й прихильники руху, так і його протавники та вороги, що боролися з українством усіма дозволеними й недозволеними громадською етикою засобами. Йосип Гермайзе, який мав можливість вивчати архіви царської поліції Києва, наводить один цікавий документ. У доносі генералу Новицькому йдеться про те, що від весни 1896 р. в Києві існує таємна громада «Молода Україна», метою якої є соціалізм і політичний сепаратизм. Далі говориться, що подібних громад налічується 22, важливіші з яких розташовані в Києві, Чернігові, Лубнах та в Одесі. Кмітливий донощик підрахував, що київська громада мала 108 членів, а учасників усіх громад було 438.

Українські студенти 90-х років добре розуміли, що до спільної мети треба йти спільним фронтом. Виходячи з цієї позиції провідники тодішнього студентства скликали 1898 року перший з'їзд студентських громад, який відбувся нелегально. На з'їзді було прийнято резолюції, в яких, зокрема, проголошувалося: «Ми, українська молодіж, стремлячи до політичної самоуправи, в якій досягаються ідеали волі, рівності, братерства, домагасмося рівності всіх перед законом... свободи совісти і рівності всіх віроісповідань, просвіти на рідній мові, наведення обов'язкової безплатної науки. В політичній діяльці студенти домагаються конституційної свободи з політичною автономією, свободи слова, друку

¹ Гермайзе Й. Нариси з історії революційного руху на Україні. К., 1926. С. 19.

і зборів». У резолюціях також висувалися вимоги обов'язкового вивчення студентами української культурної і політичної спадщини, поширення просвіти в народі та запровадження соціально-економічних реформ.

Через рік українські студенти провели другий з'їзд, на якому заснували свою Центральну спілку. Основні пункти програми спілки були такі:

«1. Спинити шкідливе й згубне для нашої нації винародовлення студентської молодіжи на Україні російській і повернути всіх студентів-українців до служіння інтересам українського народу.

2. Довести до відомости як народної маси, так і інтелігентних верств суспільства, що лихий, безвідрадний соціально-економічний і взагалі культурний стан нашого народу залежить від його національно-політичного рабства як безпосереднього наслідка російського абсолютизму».

Решта програми була присвячена питанням тактики і зміцнення організації. Зокрема, один із пунктів вимагав від членів студентської громади серйозних студій та всебічних знань, вслякого поширення у суспільстві відомостей про українські справи, а саме про українську літературу, історію, географію та етнографію. Інший пункт вимагав виховувати студентів згідно з принципами громадської моралі¹.

Програми студентських з'їздів віддзеркалювали ентузіазм, ідеалізм молоді, її відданість національним ідеалам. Ці програми, одначе, далекі від викристалізованих ідеологічних чи політичних накреслень. У них ще відчуваються політична непевність, шукання правильних шляхів.

Саме це можна сказати і про програму Української національної партії, яку видала в Галичині група українців з Наддніпрянщини в кінці 90-х років. Ця програма не тільки дуже подібна до заяви Братства тарасівців, а й у багатьох місцях повторює її майже дослівно. Основна думка програми Української національної партії — це право українського народу на свій вільний розвиток. Далі програма накреслила ряд сфер — мову, культуру, економіку, — котрі повинні зберегтися, якщо українці бажать бути окремим народом. Головне завдання партії — «дати своєму народові волю національну. Скоро Україна здобуде цю волю, зміст національного прапора сам собою переміститься, бо людськість поступас і довічні ідеали чергуються»².

Оживлення українського національного руху, що так виразно позначилося в другій половині 90-х років, не тільки

¹ Гермайзе Й. Нариси з історії... С. 20—25.

² Там же. С. 26.

спричинилося до політичної диференціації між поколіннями, а й витворило потребу організації, яка, вийшовши поза рамки старих громад, об'єднала б ширші кола національно свідомих українців без огляду на їхні соціальні й політичні уподобання. 1897 року ініціатива створення такої всеукраїнської безпартійної організації надійшла від Володимира Антоновича і Олександра Кононського. У своїх спогадах Євген Чикаленко писав, що влітку 1897 р. Кононський, тоді вже широковідомий письменник і громадський діяч, приїхав до нього разом із Сергієм Єфремовим, щоб прислухатися Чикаленка до проєктованої організації. Ці відвідини показують, з якою увагою Кононський підходив до творення цього нового угруповання. Установчий з'їзд так званої Загальної української організації відбувався в Києві у вересні 1897 р. за участю 50 осіб, які прибули з різних частин України.

До управи новозаснованої організації обрали Євгена Тимченка, Олександра Лотоцького, Мусія Кононєнка, Олександра Черняхівського, Тадея Рильського, Вільяма Беренштама. Почесними членами організації було обрано Володимира Антоновича, Миколу Лисенка і Павла Житецького.

На жаль, Загальна українська організація не стала тим об'єднуючим чинником в українському житті, як це уявляв собі Кононський. Для молоді нова організація була занадто консервативна як за програмою, так і за діяльністю. Молодь у той час уже виходила на самостійницькі позиції, тоді як дана організація обмежувалася культурницькою діяльністю. Молодь із властивою їй відвагою виразно виставляла суто національні політичні постулати, тоді як старша генерація і далі перебувала у полоні українофільства¹.

Говорячи про події кінця століття, не можна не згадати польських революційно-демократичних впливів на розвиток української революційної думки. Польський демократизм і революційний націоналізм, які були вишлекані і загартовані у повстаннях, перенеслися в Україну, посилюючи революційні процеси, які вже відбувались. Найбільш безпосередню роль у цьому відігравали Мар'ян Меленевський, відомий в революційній діяльності під іменем Басок, Іван Гилька, Самойлович та Богдан Ярошевський. Меленевський і Ярошевський були людьми польської культури, які цілком віддалилися українській справі і зробили значний внесок у розвиток українського соціал-демократичного руху.

На жаль, ми не знаємо, якою мірою Меленевський був причетний до створення «Групи сільських робітників — соціал-демократів Київської губернії». Лише з поліційного

¹ Чикаленко Є. Спогади: 1861 — 1907. Нью-Йорк, 1955. С. 240 — 246.

допесення відомо, що він був замінаний в діяльності цієї організації.

Трохи більше відомостей про Богдана Ярошевського, який намагався пересадити на український ґрунт Польську партію соціалістичну, заспувавши Соціалістичну українську партію, котра програмою і тактикою наслідувала її. Ця партія проіснувала дуже недовго. З появою Революційної української партії (РУП) група Ярошевського прилучається до неї, а її орган «Добра новина» стає на якийсь час органом РУП для промислових робітників.

Цей парис можна закінчити таким загальним спостереженням. З огляду на політичну діяльність української студентської молоді й на творення різних політичних груп 90-ті роки минулого століття були не тільки добою «підземного клетотінця». Це був час, коли закладався фундамент майбутнього цілеспрямованого українського революційного духу. В оцінці Йосипа Гермайзе, визначного знавця тієї доби, «дев'яності роки — цікавий, може, найцікавіший час в історії української громади. Саме в дев'яностих роках заклалися початки того громадського ренесансу, які принесли свої овочі десятиліттям пізніше».

ПОЧАТКИ ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНОГО ВІДРОДЖЕННЯ

Деякі узагальненя щодо економічного розвитку України наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. Можна без перебільшення твердити, що з кінця 80-х років економіка України розвивалася значно бурхливіше, ніж в інших частинах Росії. Варто лише сказати, що в 1900 р. Україна продукувала 52% заліза і видобувала 68,9% вугілля всієї Російської імперії. У виробленні цукру Україна майже цілковито домінувала: посівні площі цукрового буряку складала тут 84,8% усіх таких площ у Росії. Логічно, що тут розташовувалося 76% загальної кількості цукроварень.

Багато цікавішою, ніж статистичні дані, є проблема класових і національних ускладнень, до яких спричинився промисловий розвиток України. Передусім, хто були власники заводів та цукроварень і яке відношення вони мали до української землі і українського народу?

Микола Порш, вивчаючи цю проблему, дійшов висновку, що діяльність буржуазії, яка з'явилася в Україні, можна характеризувати як інтернаціональне хижацтво: особливо цинічно виставлялася єдина мета — здобути зиск, не прикриваючись якимось ліберальним культурицизмом або національним сентименталізмом, як то буває там, де буржуазія виростає на місцевому ґрунті. У цукровій промисловості бачимо буржуазію іншого типу. Тут вона складалася з трьох різних груп: по-перше, польські великі землевласники, які перетворилися на промислову буржуазію, далі — єврейська буржуазія і, зрештою — буржуазія бюрократична, що вийшла з лав російського урядовства і російських великих землевласників в Україні. Отож люди, які вкладали свій капітал в українську індустрію, були відірвані від народних мас, котрі постачали робочу силу і сировину головним чином у цукрову промисловість. У цьому плані в Україні панували справжні колоніальні відносини.

Численною і добре організованою була група великих землевласників. Переважна більшість — це власники цукроварень, інші займалися в основному організацією сільського господарства. Але й ці останні, які нібито мали найбезпосередніше відношення до українського села, рідко використовували національний момент у своїх стосунках із селянством. Йосип Гермайзе пояснює це тим, що «вся попередня історія на протязі якихось 150 років зв'язувала їх із російською культурою і робила їх національно чужими селянським масам, унеможливлювала існування політично солідного руху буржуазії на Україні в національних формах»¹.

Звичайно, між цією верствою були і такі українці, як Євген Чикаленко та Василь Самиренко. Вони щиро й щедро допомагали українським громадським і культурним інституціям, виділяли великі кошти на видавничу діяльність. Але, на жаль, такі люди були винятком — решта українського панства жила заможнo, не турбуючись долею свого народу. Однак історія справедлива: тих українських вельмож, які дбали лише про свою власну користь, ніхто й не пам'ятає, тоді як Чикаленко і Самиренко з теплотою згадуємо досьогодні.

Варто зазначити, що великі землевласники та індустріальна буржуазія в Україні, особливо на Правобережжі, вели між собою конкурентну боротьбу. В цій боротьбі російське та зрусифіковане поміщицтво під цілеспрямованою протекцією російського уряду зміцнювало свої позиції проти польських великих землевласників і неукраїнських капіталістів. «Націоналістичні апетити, — зауважував Йосип Гермайзе, — розгорались і в галузі промислового життя, і в галузі капіталістичного землеволодіння і приводили до того, що Правобережна Україна стала майже головним джерелом, звідки випливали поміщицький всеросійський антисемітизм, полонофобство і войовниче та імперіалістичне русифікаторство»².

Такі соціальні відносини мали, без сумніву, значний вплив на політичний розвиток українців, які в своїй діяльності мусили розраховувати хоч на часткову підтримку українських землевласників.

Природно, що з розвитком індустріалізації відповідно зростає і робітничий клас. Щодо свого національного складу робітництво в Україні було досить різнорідне і різнобарвне.

«Україна, — писав Микола Порш, — є величезний

¹ Гермайзе Й. Нариси з історії... С. 5 — 6.

² Там же. С. 6.

робітничий ринок для багатьох країв російської держави, особливо ж для Великої Росії¹. За підрахунками того ж автора, в Україні 1897 року було 25% робітників — вихідців із різних частин Росії, які підтримували русифікаторську політику заводської адміністрації. Українське робітництво, котре виходило з села і мусило зникати до міста, потрапляло під вплив «загальної російської атмосфери, що твердо установилася на Україні як офіційний і міський тон життя. Таким чином, робітництво українського походження відходило національно і культурно від селянської маси, намічаючи гострий розрив по лінії національних селянсько-міських взаємовідносин»².

Можна твердити, що так, як за польського панування в Україні панський фільварок і панський двір були провідниками польської культури, так само у XIX ст. місто зробилося знаряддям русифікації. Фабрично-заводський пролетаріат, «виварюючися в капіталістичному казані від свого недавнього селянського походження, русифікувався глибоко й ґрунтовно»³. Цей процес посилювало, як я вже згадував, робітництво неукраїнського походження.

Русифікація не кінчалася в місті — звідси йшла руйнівна сила на село, жителі якого почали переплітати українську мову з російською тощо.

Ускладнені соціальні й національні відносини, що встановилися між селом і містом, винесли на поверхню проблему політичної свідії. Для її розв'язання більше ініціативи виявили ті діячі, які стояли на українських позиціях. Представники ж російської, або, точніше, неукраїнської орієнтації, не відчували так гостро цієї проблеми, бо їхня праця здебільшого обмежувалася зросійщеними масами міського робітництва, а ідеологічно вони підпорядковували свою діяльність політичним центрам Росії. Йосип Гермайзе підкреслював, що марксистській інтелігенції, яка починала працювати серед неукраїнського та зросійщеного робітництва, українство як безпосереднє знаряддя не було потрібне⁴.

Звичайно, для національно зорієнтованих українських радикальних угруповань політичні перспективи виглядали зовсім інакше. Вони насамперед мусили шукати шляхи поєднання непримиренності радикально-демократичного українського націоналізму з назріваючою ідеологією марксизму. Я схильний думати, що українські політичні угруповання не могли розв'язати цієї проблеми з двох основних причин.

¹ Гермайзе Й. Нариси з історії... С. 10.

² Там же. С. 11.

³ Там же. С. 40.

⁴ Там же. С. 41.

По-перше, як уже згадувалося, робітничий клас був неукраїнського походження або ж складався із зрусифікованих українців. Ні ті, ні інші не мали ніякого відношення чи впливу на українське сільське населення.

По-друге, українська політична традиція і цілий комплекс соціальних, культурних та громадських відносин не сприяли поширенню марксистських ідей. Це не виключає факту, що соціалістичні ідеї чи заклики (не пов'язані з марксизмом) були дуже популярними майже в усіх українських політичних угрупованнях. Неуспіх марксизму в Україні можна пояснити тим, що українська національна спільнота не давала підстав для ідеологічного загострення, особливо в такому питанні, як класова боротьба.

Можна припустити, що саме ці протиріччя розбурхували політичну думку і стимулювали ідеологічні шукання російських українців.

Так, з ініціативи Дмитра Антоновича та Михайла Русова 11 лютого 1900 р. в Харкові відбулися сходи, де було засновано РУП — Револьюційну українську партію. Її засновники, серед яких були також Левко Мацієвич і Боніфатій Камінський, напевно, й не сподівались, що своєю ініціативою відкривають новий розділ в історії українського політичного руху. Двома днями пізніше Антонович зустрівся з адвокатом Миколою Міхновським — широковідомим громадським діячем і завзятим самостійником — і попросив його написати програму нової партії. Міхновський погодився і вже 19 лютого на роковинах Шевченка в Полтаві, а потім 26 лютого у Харкові висловив ті думки, що лягли в основу брошури під назвою «Самостійна Україна»¹.

Уже на самому початку брошури Міхновський ставить ряд провокуючих риторичних запитань, які зачіпають суть української проблематики в Росії: «Яким правом відносно нас, тубільців своєї країни, видано закон 17 травня 1876 року, що засуджує нашу національність на смерть? На підставі якого права на всіх урядах нашої країни урядовцями призначено виключно росіяни... або змоскалізованих ренегатів? На ґрунті якого права з наших дітей готують по школах заклятих ворогів і ненавистників нашого народу? Через що навіть у церкві панує мова наших гиобителів? Яким правом правительство російське здерті з нас гроші витрачає на користь російської нації, плекаючи і підтримуючи її науку, літературу, промисловість і т. д.? І нарешті, найголовніше. Чи має право

¹ Гупчак Т., Сольчанск Р. (упор.). Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. Нью-Йорк, 1983. Т. I. С. 67 — 72. Найкращий аналіз діяльності РУП та її проблем зробив Й. Гермайзе у своїй праці «Нариси з історії...» (с. 57 — 77).

царське правительство взагалі видавати для нас закони, універсали чи адміністративні засади? Чи становище царського правительства відносно нас є становище права чи насилля?»

Щоб відповісти на ці запитання, Міхновський коротко аналізує засади Переяславського договору 1654 р., доводячи, що Україна злучилася з Московією як рівна з рівною і вільна з вільною, аби спільними силами осягнути певні міжнародні цілі. У своїх висновках Міхновський твердить, що московські царі не дотримувалися своїх зобов'язань згідно з Переяславським договором і що вони поводитись і поводяться так, неначе б українська нація зреклася своїх державницьких прав і віддалася на ласку російським імператорам. «Але наш нарід, — заявляє Міхновський, — ні сам, ні через своє правительство ніколи не давав такої згоди і ніколи не зрікався прав, що належаться йому по Переяславській конституції».

Переходячи до власне програмної частини своєї брошури, Міхновський наголошує: «Часи вицвіваних сорочок, свити та горілки минули і ніколи вже не вернуться. Третя українська інтелігенція стає до боротьби кривавої і безпощадної. Вона вірить у сили свої і вона виповнить свій обов'язок. Вона виписує на своєму прапорі ці слова: «Одна, єдина, нероздільна, вільна, самостійна Україна від Карпатів аж по Кавказ». Вона віддає себе на служіння цьому великому ідеалові... Ми відродилися з ґрунту, наскрізь напоеного кров'ю наших предків, що лягли в боротьбі за волю України, ми виссали з молоком матерів стародавню любов нашої нації до вітчизни і її свободи і ненависть до насилля над нами... Наша нація ступила на новий шлях життя, а ми мусимо стати на її чолі, щоб вести до здійснення великого ідеалу».

«Але як партія бойова, — веде далі Міхновський, — партія, що виросла на ґрунті історії і є партією практичної діяльності, ми зобов'язані вказати на найближчу мету, яку маємо на оці. Ця мета — повернення нам прав, визначених Переяславською конституцією, з розширенням її впливу на цілу територію українського народу в Росії. Ми виголошуємо, що візьмемо силою те, що нам належить по праву, але відняте в нас теж силою. Наша нація довго нездужала, але нині вже стає до боротьби... Ми востаннє виходимо на історичну арену і або поборемо, або вмеремо... Ми не хочемо довше зносити панування чужинців, не хочемо більше зневаги на своїй землі. Нас горстка, але ми сильні нашою любов'ю до України! ...Ми, як той Антей, доторкаючись до землі, наберемо усе більшої сили й завзяття. Нас мало, але голос наш лунатиме скрізь на Україні, і кожний, у кого ще не спідлене серце, озветься до нас...»

З погляду політичного брошура «Самостійна Україна» не була програмою. Це був радше крик наболілого серця національно свідомого українця. Цей крик, який був осудом царського насильства над Україною і заклик до боротьби за самостійність, знайшов відгук в українській молоді та інтелігенції, які горнулися до першої політичної партії в російській Україні. В скорому часі до РУП пристала українська молодь найрізноманітніших політичних напрямів — від радикально-націоналістичного до соціалістичного. «У тім нема нічого дивного, — пояснював Володимир Дорошенко, — це ж була перша спроба самостійного виступу української молоді на політичну арену під прапором незалежної України».¹ Невдовзі РУП покрила всю Україну своєю організаційною мережею.

Хоча точно визначеної програми дій Револуційна українська партія не мала, вона чітко усвідомлювала, що майбутнє України — саме в українському селі, яке зберегло свій національний характер і через це являє собою значний революційний потенціал для боротьби з царським режимом, що гнобив українство. І члени РУП услід за народовцями 60-х років пішли в село й понесли з собою брошури, газети і відозви, незважаючи на переслідування царських жандармів. Такою своєю діяльністю партійці викликали довір'я села до міської інтелігенції.

Це мало велике значення для розвитку українського революційного руху. Як сказав, що саме характер діяльності Револуційної української партії відрізняв її від усіх попередніх політичних груп, які переважно займались культурницькою працею в замкнених колах інтелігенції та студентства.

У своїй статті «Від українофільства до політики», написаній з приводу 25-річчя заснування РУП, Валентин Садовський убачав у створенні цієї партії поклик часу, коли в українській громаді знайшлися люди, які зрозуміли потребу моменту. РУП стала, так би мовити, найкращим «резервуаром», у якому могло вміститися все нагромадження революційної енергії молоді, денационалізаційний процес завдяки їй був значною мірою ослаблений, а до української справи «наново приєднано цілий ряд інтелігентних сил»². Садовський, як і Йосип Гермайзе, підкреслює те, що РУП була першою партією, яка розпочала масову роботу серед українських селян і робітників та значно вплинула на процес

¹ *Дорошенко В.* Револуційна Українська Партія. Львів, 1921. С. 111.

² *Садовський В.* Від українофільства до політики//Літ.-науқ. вісник. Львів, 1925. Т. LXXXV. С. 252.

кристалізації українського робітництва як національно свідомої спільноти.

Цікаві дані з історії РУП та її ідейної генези містить допис в одному з номерів «Іскри» за 1904 р. під заголовком «Про українську революційну партію». Автор, який підписався псевдонімом «Українець-іскривець», подає таку характеристику РУП: «За складом і духом членів вона була дуже мало соціалістичною — в її ряди зібралась українська молодь, що тільки ясно визнавала необхідність боротьби з самодержавством... Демократизм і опозиція до російського правительства ніколи не завмирили на Україні. Вже з початку приєднання до Москви частина українського суспільства з більшою чи меншою енергією прагнула вирвати свій народ із лап азіатського деспота і створити демократичну республіку... Перед опозиціонерами зарисовувався ідеал вільного лицаря-козака»¹.

У тій частині допису, який стосується безпосередньо РУП, автор стверджує, що першими членами нової партії були студенти Київського та Харківського університетів, учителі народних шкіл, семінаристи та представники працюючої інтелігенції, які до того часу належали до різних груп українофілів. Звичайно, творючи нову партію, вони ставали професійними революціонерами.

До новоствореної партії на початку її існування входив невеликий гурт людей. Тільки з часом РУП почала набирати сталих організаційних форм, засновуючи по окремих містах гуртки, які вели свою роботу в суворій конспірації. Найзначніші групи РУП знаходилися у Києві, Харкові та Полтаві й склалися майже виключно зі студентів. Особливо активними в полтавській групі були Прокіп Понятенко і семінарист Симон Петлюра. У кожній місцевій організації існував комітет, що мав назву «вільної громади», за винятком Полтави, де такий комітет звався просто громадою. Згодом кубанські рупівці заснували Чорноморську вільну громаду. Про діяльність і викриття цього осередку є повідомлення від 3 грудня 1902 р., яке зберігається в архіві царської охорони в інституті Гувера в Каліфорнії. З нього дізнаємося, що роботою Революційної української партії на Кубані керував Симон Петлюра, який вчителював у Катеринодарі. При обшуках поліція встановила, що відозву «До чорноморських козаків» було розмножено гектографом у помешканні Петлюри. Внаслідок цього Петлюру і Понятенка заарештували.

Для остаточного сформування організаційної структури РУП наприкінці 1902 р. було скликано перший партійний

¹Цит. за: Гермайзе Й. Нариси з історії... С. 67.

з'їзд. На нього прибули: Євген Голіциньський — від київської вільної громади, Дмитро Антонович — від Харкова, Микола Порш — від Лубен, Коханівський — від Полтави та Володимир Козиненко — від редакційного комітету. На з'їзді було створено Центральний комітет партії, що складався з трьох осіб — Антоновича, Козиненка та Голіциньського. Значну увагу з'їзд приділив видавничій роботі, яка велася за кордоном — у Галичині. Для керівництва нею утворили так званий «Закордонний комітет», який згодом гратиме велику роль в організаційному житті РУП і провадитиме власну ідейну лінію, що, зрештою, призведе до розколу партії у 1905 р.

Із завершенням формування партійної структури посилюється також просвітницька робота.

Головним завданням партії було підняти рівень політичної свідомості насамперед українського селянства. Робили це рупівці не лише з власних уподобань, а й із практичних міркувань, оскільки мусили спиратися на певну соціальну групу. Зрусифікований міський пролетаріат не міг бути об'єктом їхньої діяльності, — отже, залишалось тільки селянство.

Взагалі Революційна українська партія була дивною організацією, оскільки почала своє існування не з точно визначених засад чи програми, а із загальників, які знаходимо у брошурі «Самостійна Україна». Звичайно, я не хочу цим сказати, що гасло відкритої боротьби за самостійну Україну не було важливим; навпаки, я погоджуюся з Міхновським, що політична самостійність була і є передумовою вільного розвитку українського народу. Проте політична програма партії мусить мати щось більше, ніж один компонент.

Не маючи такої програми, РУП творила її під час революційної праці, причому уже в перших публікаціях партії виразно проступає соціалістична течія (брошури Дмитра Антоновича «Дядько Дмитро» та «Чи є тепер панщина?»). Це саме можна сказати і про перший номер партійного часопису «Гасло», який вийшов у Чернівцях у березні 1902 р.: вже у вступній його статті Революційну українську партію названо соціалістичною.

Звичайно, редакція партійного органу не мала якоїсь зобов'язуючої сили і відкрито визнавала, що партія ще не визначила свого ідеологічного обличчя. До речі, частина членів РУП не була задоволена першим числом «Гасла». На знак протесту вони вийшли з її лав і заснували нову організацію — Народну українську партію. Значної діяльності ця партія не розвинула, крім видання кількох брошур та

одного числа газети «Самостійна Україна». Згодом, а саме 1917 року, ця партія перейменувалася в Партію соціалістів-самостійників, однак про це далі¹.

Повертаючись до ідеологічних проблем РУП, треба пам'ятати, що у 1902 р. ця партія, яка бачила свою основну соціальну базу на селі, готова була навіть охрестити себе аграрно-соціалістичною. Наприклад, у передовій статті «Гасла» того ж року знаходимо таке: «Соціальна справа України має переважно аграрний характер, і це застерігає для неї певний напрям, це накладає одну з головних різниць її від соціальної справи інших країн».

Селянські заворушення, що сколихнули Полтавщину 1902 року і в підготовці яких РУП брала безпосередню участь, переконали провідників партії, що саме тут, на селі, треба розбудовувати свої сили для майбутньої боротьби. Інший вигляд мала ідеологічна еволюція партії. Під впливом марксизму, який поширювався в російському революційному русі, провідники РУП почали переоцінку своїх позицій, а закінчилося це тим, що вони стали прихильниками соціал-демократичних ідей. Переломним у тому відношенні був 1903 рік.

Від цього року діяльність Центрального комітету РУП, у якому засідали Дмитро Антонович і Володимир Винниченко, які переїхали з Києва до Львова, а також Київського та Закордонного комітетів, чимдалі набирає соціал-демократичного забарвлення. Зміна характеру партії відбувалася просто на очах; залишалось зробити це формально. Таким кінцевим актом, мабуть, можна вважати «нарис програми», яку Київський комітет запропонував для дискусії (надрукованої у четвертому числі «Гасла» за 1903 р.).

Отже, скінчився перший період змагань Революційної української партії — період роздоріжжя і шукання шляхів — і почався другий — період безпосередньої злуки з Українською соціал-демократичною робітничою партією.

У січні 1904 р. Центральний комітет РУП видав заяву, в якій підтвердив, що партія остаточно перейшла на соціал-демократичні позиції. Природно, що в дусі цих ідеологічних змін провідники РУП мусили зайняти відповідну позицію щодо першої програмної брошури «Самостійна Україна». Це вони зробили у першому числі «Гасла» за 1904 р., де сказано таке: «Велику помилку зробив би той, хто лічив би світогляд тої брошури тепер за типічним для нашої партії. Очевидно, головна засада брошури, ідея самостійності України, має свою вагу: партія завше яскраво обстоювала цей

¹ Питанням видавничо-агітаційної діяльності РУП присвячено цілий розділ праці Й. Гермайзе «Нариси з історії...» (с. 143 — 169).

пункт своєї програми... але що ми повинні визнати не досить для нас відповідним, це брак соціалістичного світогляду тої брошури...» Аби підкреслити, що партія стоїть на новій ідеологічній дорозі, провід повідомляє, що «РУП поклала своїм завданням прямувати до відбудування соціально-демократичної України шляхом соціально-політичної революції».

Отже, зміст діяльності Революційної української партії було змінено, залишилося тільки змінити її назву.

У процесі переходу РУП на позиції марксистського соціалізму почали вирізнятись і зрештою оформились дві течії. Одну з них творив головним чином Закордонний комітет партії, який, перебуваючи у Львові, піддав під вплив Російської соціал-демократичної робітничої партії. Взагалі ця група, в яку входили Скоропис-Йолтуховський, Голіцинський з дружиною Катериною, Меленевський, Петро Канівець, Ткаченко і Віктор Мазуренко, визначалася, як висловився Володимир Дорошенко, «своєю ортодоксальністю». Мабуть, ця ортодоксальність і повела їх на стежки всеросійської революційної діяльності.

Різниця поглядів із повною яскравістю проявилася на другому з'їзді Революційної української партії, який було скликано у Львові в грудні 1904 р. Атмосфера з'їзду була така напружена, що хоча кворум зібрався, з'їзд фактично не

відбувся. Найбільш спірним було питання про самостійність України. Воно й розбило з'їзд. Одні вважали за необхідне внести до партійної програми цей пункт, інші противилися тому з тактичних та інших причин. Останні були прихильниками якщо не вступу в ряди російської соціал-демократії, то бодай тіснішого контакту з нею і боялися, що пункт про самостійність стане на заваді зближенню обох партій. А таке зближення члени Закордонного комітету вважали коште потрібним, аби згуртувати всі революційні соціал-демократичні сили для повалення царизму.

Хоча з'їзд як такий не відбувся, значення цієї події було вирішальним. Група Закордонного комітету та її прихильники 12 січня 1905 р. видали декларацію «Розкол Революційної Української Партії», в якій проголосили себе пролетарським елементом, котрий готовий стати до боротьби за визволення пролетаріату від буржуазної самостійності України. Цікаво, що ці українські революціонери не поставили собі питання, чому якраз самостійна Україна мусила бути колодою на шляху політичного, економічного і соціального визволення трудящих. Можна припустити, що вони так захопилися соціалістичною фразеологією, що не побачили політичної дійсності. Відколовшись від РУП, новостворена група увійшла до складу Російської соціал-демократичної робітничої партії на основі окремого статуту як національна організація під назвою «Українська соціал-демократична спілка». Завданням її було організувати пролетаріат, який розмовляє українською мовою.

Тісний організаційний зв'язок Спілки з РСДРП призвів до того, що вона поступово почала втрачати своє специфічно українське обличчя і врешті стала звичайною обласною організацією меншовицького напрямку.

Аналізуючи утворення Спілки, Йосип Гермайзе твердить, що її члени «шасмілились сказати і, головне, ділом підкреслити, що для них міцний зв'язок з пролетарським рухом на Україні значно цінніший і дорожчий, ніж зв'язок з... патріотами української національної традиції. Цього не могли простити спілчанам свідомі українці всіх видів, і спілчани покинули ряди українського громадянства. Над ними тяжіло справді серйозне звинувачення в тому, що вони, утворивши Спілку при боці Російської Соціал-Демократичної Робітничої Партії, відійшли від української культури, потрібної тим самим масам, що до них вони пішли для агітації і політичної організації»¹.

Отже, Спілка, переходячи на позиції класової боротьби, виключаючи елемент національного політичного визволен-

¹ Гермайзе Й. Нарис з історії... С. 275.

ня, відділилася від українських мас і тим самим скоїла політичне самогубство. Арешти членів Головного комітету Спілки під кінець 1907 р. прискорили смерть цієї політичної формації, яка не зуміла знайти опертя в широких колах українського населення.

З відходом спілчан у Революційній українській партії запанували дружня атмосфера і взаємна толерантність. У таких обставинах відбувся другий з'їзд партії (грудень 1905 р.). На з'їзді делегати перейменували свою організацію на Українську соціал-демократичну робітничу партію та ухвалили статут і постанови, що торкалися різних принципів і тактичних питань.

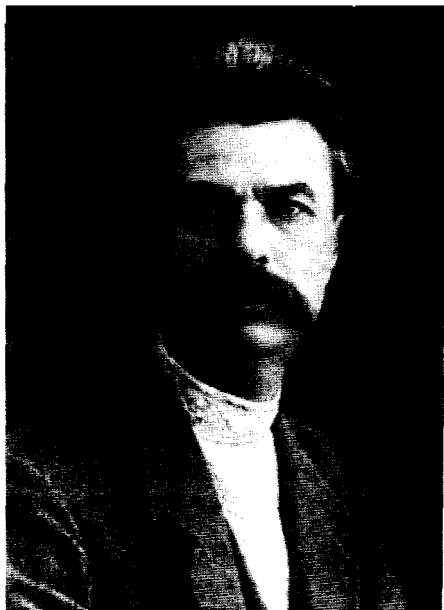
Резолюції з'їзду свідчать про виразно марксистську програму партії. Щодо національного питання програма проголошує, що УСДРП буде боротися проти національного гніту за рівні права всіх націй на вільне існування і вільний розвій, твердо обстоюючи право націй на самовизначення, на такі політичні інституції, котрі забезпечували б їм вільний культурний і громадський розвиток¹.

На завершення огляду діяльності українських політичних партій в російській Україні треба згадати, що на хвилі загального громадського піднесення напередодні революції 1905 р. почали утворюватися політичні групи й серед українських лібералів — наступників українофілів попереднього століття. Наприклад, із Загальної української організації 1904 року виділилась Українська демократична партія². Оскільки програма УДП не задовольняла багатьох її членів, вони на початку 1905 р. в свою чергу створили Українську радикальну партію. Провідниками цієї формації були Борис Гріценко, Федір Матушевський та Сергій Єфремов. Партія відзначалась енергійною публіцистичною діяльністю: у 1905-1906 рр. вона видала у Львові та Петербурзі велику кількість політичної літератури. УРП виставляла соціалістичні вимоги, пов'язані з відчутними соціальними та економічними реформами, а також із перебудовою Російської імперії у федерацію вільних народів.

Одночасно в іншій політичній літературі УРП висловлювалася думка, що коли українцям не вдасться добитися дійсної автономії, Україна муситиме відділитися від Росії. Цей погляд найясніше відчувається у памфлеті «Чого нам треба», де говориться таке: «Коли б же показалося, що українському народові не дали автономії, або хоч і дали б, то

¹ Гермайзе Й. Нариси з історії... С. 261 — 267.

² Програма УДП вміщена у «Літературно-науковому віснику» (Львів, 1905. Червень. С. 272 — 274).

держава мішалась би до його справ і не дозволяла б нашому народові порядкувати собою так, як він хоче, і завести такий лад із землею, фабриками й заводами, як тут писано, тоді українському народові неминуче доведеться відокремитися від Росії і завести свою Демократичну (Народну) Республіку».

Партії, про які говоримо, склалися з малих гуртів людей, які добре знали і взаємно довіряли одне одному. На відміну від Революційної української партії чи її спадкоємці — Української соціал-демократичної робітничої партії, котрі мали прихильників в усіх прошарках населення, Українська демократична партія і Українська радикальна партія були організаціями суто інтелігентськими. Оскільки обидві партії були дуже подібними, наприкінці 1905 р. вони об'єдналися в Українську радикально-демократичну партію, провідними членами якої стали такі загальновідомі громадські діячі, як Євген Чикаленко, Федір Матушевський, Лев Жебуньов, Ілля Шраг та Сергій Єфремов. В аграрному питанні партія обстоювала думку, що землю треба націоналізувати. Щодо національного питання, то УРДП, як і інші українські формації, домагалася національно-територіальної автономії в межах Російської держави¹.

¹ Літературно-науковий вісник. Львів. 1906. Квітень. С. 194-199.

Партія існувала, однак діяла дуже мало, і коли в 1907 р. посилювався натиск царизму на всі політичні сили, вона припинила своє існування. Її наступником стало засноване в Києві 1908 року Товариство українських поступовців (ТУП) за участю професора Михайла Грушевського, який переїхав зі Львова до Києва. Це товариство, як і колишній Загальна українська організація, об'єднало помірковану інтелігенцію України.

Я вже говорив про ідеологічні шукання, які виявились у процесі творення українських політичних партій. Звичайно, ці шукання проходили не в ізоляції від життєвої дійсності, навпаки, вони були виявом зростаючої громадської і політичної самосвідомості російських українців на початку ХХ ст.

Першою ластівкою нового століття стали селянські заворушення, які прокотилися по Харківщині та Полтавщині 1902 року. Револьюційна українська партія, праця якої великою мірою була зорієнтована на село, відіграла значну роль у тих подіях. Заворушення, викликані пекучими соціально-економічними проблемами царської Росії, ще раз упевнили новостворені українські партії в тому, що майбутнє специфічно української масової політичної праці лежить у середовищі селянства, а не міського робітництва.

Без сумніву, найсвітлішою подією того часу було відкриття пам'ятника Котляревському в Полтаві 30 серпня 1903 р. Воно обернулося на всеукраїнську національну маніфестацію, оскільки до Полтави з'їхались не тільки національно свідомі українці царської Росії, а також делегати з Галичини та Буковини. Серед останніх були: Юліян Романчук — голова українського парламентського представництва і віце-голова віденського парламенту; Кирило Студинський — професор Львівського університету; письменник Василь Стефаник; Євген Левицький — редактор найбільшого галицького часопису «Діло»; історик Мирон Кордуба; Лев Лопатинський та Микола Губчак — театральні діячі; Лесь Кульчицький — редактор провінційного часопису; лікар Теофіл Грушкевич і делегат впливового студентського товариства «Січ» у Відні Василь Сімович. Настрій був піднесений, сповнений почуття національної солідарності й соборності.

На жаль, ця атмосфера тривала лише доти, доки виступали представники Галичини та Буковини, бо тільки їм, гостям з іншої країни, було дозволено виголосити привітання українською мовою. Коли ж Ольга Андрієвська, делегатка від чернігівського літературно-театрального товариства, почала говорити рідною мовою, голова міської ради Полтави Трегубов перебив її словами, що має наказ від міністра не до-

пускати українських привітань. У відповідь на це Микола Міхновський підійшов до президії і заявив, що привітання від харківської адвокатури українською мовою, а поскільки це забороняється, він передає тільки обкладинку привітання, а решту повезе додому. Те ж саме зробив Михайло Коцюбинський, а за ним усі інші делегати. Згодом українці демонстративно покинули зал. Ця солідарність делегатів і просто присутніх невидимою ниткою зв'язала українців — російських і австрійських¹.

Наступного дня продовжувалися святкування, центральною частиною яких був концерт, що пройшов із великим успіхом.

Відкриття пам'ятника Котляревському стало великою політичною подією, оскільки українська інтелігенція своєю масовістю і злагодою публічно засвідчила у присутності представників ворожої влади свою відданість українській справі. Варто додати, що Революційна українська партія, члени якої брали участь у святкуваннях, використала нагоду, щоб провести свій з'їзд. Донесення царської охоранки свідчить, що метою полтавського з'їзду було переглянути програму РУП.

Полтавські святкування можна вважати певного роду мірилом українського громадського життя, яке, закуте царською цензурою, шукало ширшого вияву. Для зростаючої громадської свідомості потрібна була тільки відповідна нагода, щоб заявити про себе, і не тільки на словах, а й на ділі.

Такою нагодою для українців стала революція 1905 р., яку безпосередньо спричинив розстріл робітників, котрі 22 січня пішли великою масою до Зимового палацу з петицією до царя. Цей ганебний кривавий вчинок зворушив населення Петербурга. В країні почалися стихійні революційні виступи. Зокрема, українські селяни підпалювали садиби великих землевласників, розділяли між собою панські й державні землі, а то й зі зброєю виступали проти війська та поліції, які були вислані на «утихомирення». По містах робітники організовували політичні страйки, а у війську вибухали повстання. Вершиною тих подій можна вважати бунт матросів панцерника «Потёмкин».

Олександр Лотоцький, учасник подій у Петербурзі, так характеризує цей бурхливий час: «Революційна буря розвіяла «сон лихої ночі», що обняв приспану російським самодержавним режимом Україну. Пробуджена стихія національна перетворюється в глибоку національну свідомість, що приводить

¹ *Дорошенко Д.* Євген Чикаленко: його життя і громадська діяльність. Прага, 1934. С. 40 — 42.

до національної революції. За короткий час народ український прискореним темпом проходить усі етапи політичного розвитку — з культурного аполітизму, яким характеризувалися його настрої в довоєнному часі, через автономію й федерацію — до державної незалежності¹.

Оцінка Олександра Лотоцького видається менш надто оптимістичною, оскільки такої прискореної політичної еволюції широких мас українського народу важко було навіть сподіватися, беручи до уваги віковий утиск російською владою. З тим, що революція 1905 р. прискорила державотворчі процеси, переважно між українською інтелігенцією, можна погодитись, але не більше.

Першими з-поміж українців, які зреагували на революційні події 1905 р., були студенти Петербурга. Уже з перших днів революції Головна студентська рада перетворилася у Тимчасовий український революційний комітет, який 2 березня випустив друковану відозву «До українського громадянства, студентства, робітництва і українських офіцерів у Петербурзі». У ній, зокрема, були такі слова: «Гасло демократичної республіки, виставлене російською демократією, забезпечує громадянські права кожної окремої людини. В боротьбі за ці права ми зичимо російській демократії всякого успіху. Але українська демократія, українські маси потребують забезпечення не лише своїх загальногромадських прав, але й своїх окремих прав національних, тих прав, які російський народ має вже віддавна. З цим гаслом національного визволення і повинні виступити українські маси в Петербурзі. Найповнішим висловом ідеї національного визволення є національно-державна самостійність, і лише створення власного суверенного державного організму може забезпечити якнайширший культурний розвиток українського народу».

Подібно до петербурзької, українські студентські громади Києва, Харкова, Одеси і Москви виступили з вимогами національних прав для України, перебудови Російської держави у федеративну демократичну республіку з широкими правами окремих націй. Як і студенти, організація «Селянський союз» ставила завдання домогтися автономії для України, а також введення української мови у школах. Учительські організації підтримували домагання українських політичних партій відносно українізації шкіл².

Назгал революція оживила громадсько-політичне життя в Україні, з'явилися нові перспективи реорганізації держави і суспільства. У розпалі революційних подій царський уряд

¹ Лотоцький О. Сторінки минулого. Варшава, 1933. Т. II. С. 293.

² Феденко П. Український рух у ХХ столітті. Лондон, 1959. С. 52.

розгубився, не знаючи, що діяти. Аби припинити хвилю робітничих страйків і селянських заворушень, цар Микола II вирішив зробити деякі політичні поступки. Свою нову політику він висловив у Жовтневому маніфесті 1905 р. з обіцяшками усіх демократичних прав і свобод¹.

Оголошення маніфесту Україна зустріла з ентузіазмом і великими надіями на покращення політичної ситуації. Євген Чикаленко так писав у своїх спогадах: «В цей день... увійшло до мене разом кілька душ: Грінченко, Єфремов, М. Левицький та інші з вигуком: «Христос воскрес!» і почали цілуватися, як на Великдень... Вулиці всі були повні народу, особливо Хрещатик та Володимирська; здавалося, що всі кияни повиходили з своїх помешкань і майже всі поначіпляли на груди червоні значки, і поліція не арештовувала їх і не зривала тих значків...»²

Аби не гаяти часу, партійні діячі відразу ж приступили до організації української преси в Києві. Заохотила їх до цього поява на вулицях міста лубенського часопису «Хлібороб», що його видавав Микола Шемет. Кияни вирішили випустити щоденну газету для широкого кола читачів і журнал-місячник для інтелігенції. Аби заохотити передплатників нових видань, Єфремов та Грінченко склали оголошення, яке мало всі ознаки політичної прокламації. Пропагуючи газету «Громадське слово», вони повідомляли, що вона «буде стояти за рівне усім право і справжню волю особи, слова, думки, віри, зборів і спілок; права ці повинен забезпечити закон, що видадуть народні послы, вибрані вселюдним, рівним, безпосереднім і таємним голосуванням. «Громадське слово» оборонятиме право українського народу на своє національно-політичне життя і через це вимагатиме автономії України, щоб народ український сам порядкував своїми справами і мав свою крайову народну раду, а іншим народам на українській землі щоб забезпечені були також їхні національні права...» Далі проголошувалося, що газета буде боротися за справедливий суспільний і економічний лад і вимагатиме широкої і безплатної освіти рідною мовою для всього народу.

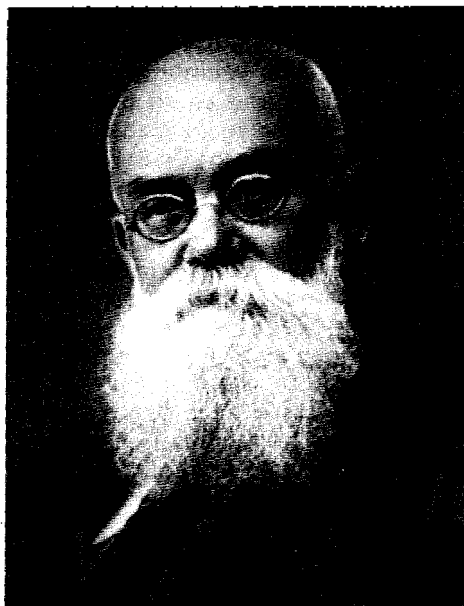
Звичайно, така заява насторожила царську владу, що спричинило різні ускладнення у виданні газети, а згодом і заборону її. Проте це не стримало пориву до вільного українського слова: київська громада, маючи фінансову підтримку Чикаленка і Симиренка, почала видавати «Раду»³.

У той час українські газети з'являються і в інших містах

¹Одна з найкращих праць про революцію 1905 р. належить перу колишнього більшовика (див.: Schwarz M. The Russian Revolution of 1905. Chicago; London, 1967).

²Чикаленко Є. Спогади... С. 431 — 432.

³Там же. С. 441 — 443.

України. Одначе їхнє існування було переважно дуже коротке, оскільки царська бюрократія вживала різних заходів, аби не допустити розвитку українського громадського життя. Одне слово, уряд не завжди звертав увагу на громадські й політичні права, які забезпечував царський маніфест, і якщо не цілеспрямовано, то просто за звичкою продовжував боротися проти виявів українськості.

Крім газет, в Україні друкувалися й журнали. У Києві виходив місячник «Нова громада», редактором якого був Борис Грінченко, а з 1907 р. замість «Киевской старины» вирішено було видавати «Україну».

Велике значення для розвитку української преси мало рішення перенести 1907 року зі Львова до Києва «Літературно-науковий вісник». Зробив це Михайло Грушевський, тодішній редактор журналу, з двох міркувань: по-перше, він вважав, що журнал такого гатунку повинен виходити в столиці України; по-друге, таким чином реалізувалася ідея створення свого роду духовного містка між двома частинами України — російською та австрійською.

Важливу роль в українському політичному житті відіграло скликання у квітні 1906 р. першого російського парламенту — Державної Думи. Українським делегатам це давало нагоду заявити перед усією спільнотою Росії, а то

й світу, що український народ як окрема суспільна, культурна й політична одиниця має своєрідні потреби і домагається своїх прав. Аби успішніше діяти на цьому форумі, посланці України створили свою парламентську фракцію. У першій Думі, яка проіснувала лише 72 дні, ця фракція налічувала 44 особи. Її головою було обрано відомого громадського діяча — адвоката з Чернігова Іллю Шрага. Друкованим органом фракції став «Украинский вестник».

Українська фракція першої Думи звернула особливу увагу на аграрне й національне питання. У справі національній вона виробила проект засад автономії, який, проте, не був внесений у Думу, оскільки її було розпущено. Зазначимо також, що члени фракції порушували питання єврейських погромів, які відбувалися за тихої згоди царських чиновників. Українські делегати склали заяву протесту, а Іллю Шрага навіть було притягнуто до судової відповідальності за його думську промову з цього приводу.

У другій Думі українські делегати відразу ж приступили до організації української фракції. Установчі збори відбулися 4 березня 1907 р. До фракції вступило 47 осіб, більшість із них становили селяни.

Оскільки українці Петербурга брали активну участь у роботі фракції першої Думи, вони творили живий зв'язок між двома фракціями. Отож, фракція другої Думи дістала у спадщину від попередниці кілька розроблених чи розпочатих законопроектів у справах земельній, робітничій та освітній.

Засновуючи вдруге свою фракцію, українські делегати видали спеціальну відозву, яка стала свого роду політичною платформою їхньої діяльності в Думі. Згадавши про насильство, за рахунок якого зростала Російська імперія, автори відозви переходять до практичних питань, пов'язаних з її перетворенням на конституційну державу, в якій нові закони забезпечать усім громадянам рівні права — незважаючи на віру чи національність. Українських делегатів турбувало те, що в урядовому законодавстві не відбувалося жодних змін щодо прав неросійських народів, що преса й далі звинувачувала Україну в політичному сепаратизмі, який, мовляв, загрожує цілісності Російської держави.

«Єдиним виходом з цього положення, — говориться у відозві української фракції, — може бути тільки рішуча і безповоротна реорганізація правління в дусі національної і територіальної автономії всіх частин Російської імперії...» Саме для досягнення цієї мети і створено українську фракцію, яка керується ідеалами демократії і прогресу¹.

¹ Лотоцький О. Сторінки минулого. Варшава, 1934. Т. III. С. 24—26.

Виборці з увагою стежили за працею їхніх представників у Петербурзі і надсилали їм побажання діяти у справах національних обмежень, земельного питання, заведення української мови у школах тощо. Деякі з таких побажань мали характер програмних декларацій.

Зразком таких декларацій була справжня інструкція від Центрального комітету Української демократично-радикальної партії, в якій думцям нагадувалося, що на них лежить обов'язок насамперед і понад усе піклуватися про те, щоб той новий державний лад, який має бути заведений в Російській державі, визволив український народ з політичної, економічної і національної неволі. Інструкція наголошує, що найбільшого лиха з усіх поневолевих народів Росії зазнав український народ. І тому лихові можна буде запобігти тільки тоді, «коли народ кожної окремої країни матиме право сам складати відповідні своїм інтересам закони і правуватися ними»¹.

Ці широкі плани української фракції не здійснилися, оскільки цар розпустив і другу Думу та 16 червня 1907 р. впровадив новий виборчий закон, який відібрав право голосу у робітників і селян, залишаючи справу виборів у руках великих землевласників.

Скликання третьої Думи восени 1907 р. треба вважати поворотним пунктом — час обіцяних реформ закінчився і настав період реакції, який позначився крайнім російським шовінізмом. Нова Дума видала закони, що пригнічували українців, фіннів, поляків, євреїв та інших «інородців». По короткій відлизі, коли вдавалося швидко й плідно творити громадські та культурні інституції, не говорючи вже про можливість відносно вільної політичної діяльності, українцям тепер доводилося повернутись до майже дореволюційного способу життя.

Звичайно, деякі зміни на краще, що їх принесла революція 1905 р., залишилися, і це посилювало звички, придбані українцями під час того короткого пориву до волі. Мабуть, найбільшим досягненням було те, що українці могли навіть після 1907 р. видавати твори, журнали і газети українською мовою. Так, у Києві виходили такі періодичні видання: «Записки Українського наукового товариства» і збірники його секцій, «Літературно-науковий вісник», «Українська хата», «Дзвін», «Світло», «Сяйво», «Вісник культури і життя», тижневик «Рідний край» з додатком «Молода Україна», «Маяк», «Село», «Засів», «Рілля», «Наша кооперація», «Мура-

¹Цит. за: Лотоцький О. Сторінки минулого. С. 26—27.

вейник-комашня». Найбільш впливовим виданням була щоденна газета «Рада». Поза Києвом виходили: «Світ» у Харкові, «Світова зірниця» у Могилеві-Подільському, «Життя і знання» у Полтаві, «Кашівська неділя», «Дніпрські хвили» в Катеринославі¹.

Коли зважити, що майже всі ці видання появились після 1905 р., тоді дістаємо образ народу хоч пригнобленого, а все ж таки живого, який зберіг велику потенційну силу, і треба було тільки нагоди, щоб він її виявив.

Одним із найкращих українських видань був часопис «Украинская жизнь», призначений для російського читача, який Симон Петлюра, журналіст і визначний політичний діяч, почав видавати в Москві 1912 року. Добрий організатор і редактор, Петлюра зумів згуртувати навколо журналу талановитих співробітників і зробив його справжньою українською трибуною в Росії. В «Украинской жизни» друкувалися такі визначні автори, як Грушевський, Єфремов, Лотоцький, Стебницький, Липинський, Донцов, Бочковський, а також росіяни, які прихильно ставились до українських прагнень — академіки Корш, Шахматов та ін. Журнал виходив аж до революції 1917 р.

Питання шкільництва і рідної мови, які ніколи не були останніми серед культурних домагань українців, у революційні роки висунулись на перше місце. Як тільки настало деяке політичне полегшення, вчителі та студенти учительських семінарій буквально засипали міністрів заявами про потребу української початкової школи. Навіть учні народних і хліборобських шкіл вимагали впровадити україномовне викладання. А деякі сільські вчителі, не діждавшись офіційного дозволу, самі почали вести свої виклади українською мовою.

Менш успішними були намагання українців запровадити рідну мову в середніх школах. Але того не можна сказати про вищі навчальні заклади. Ще восени 1905 р. питання про створення українознавчих кафедр на своїх вічах порушили студенти-українці Петербурзького та Одеського університетів. У 1906 р. до них прислалися кияни. Їхне багаточисельне віче прийняло ряд резолюцій щодо українізації вищої освіти в Україні, а також ухвалило петицію до університетського Сенату з вимогою заведення кафедр з історії України, української літератури, мови тощо.

Цей виступ київських студентів був підтриманий молоддю Одеси, Харкова, Петербурга і Москви і взагалі знайшов відгук в усіх прошарках українського населення. Активну

¹ Дорошенко В. Українство в Росії... С. 52—55.

участь у змаганнях за українську мову і шкільництво — від народної школи до університетських кафедр — взяли філії товариства «Просвіта». Найбільш активними з них були київська, кам'янець-подільська та одеська.

Аби досягти бажаної мети, українським студентам довелося вести завзяту боротьбу з університетськими властями. У цій боротьбі їх підтримували також студенти інших національностей. В атмосфері прямої конфронтації Сенат пішов на деякі поступки, дозволивши восени 1907 р. впровадити в Київському університеті викладання історії української літератури. Правда, вів його професор Лобода російською мовою, але сам факт запровадження такого курсу був уже великим успіхом.

Набагато краще йшли справи в Одеському та Харківському університетах, де у 1907/08 навчальному році викладали Олександр Грушевський та Микола Сумцов. Та недовго українським студентам і громаді довелося радіти зі своїх успіхів. Із запровадженням реакційного законодавства покотилася нова хвиля національних утисків, жертвою яких стали й українські кафедри.

На думку Володимира Дорошенка, навіть коротке існування українських кафедр відіграло велику освітню роль. З одного боку, «рух за ними спричинився до значного поширення національної свідомості серед широких верств українського громадянства, з другого — допоміг українському студентству об'єднатися й зорганізуватися на загальноукраїнській справі»¹.

Першим конкретним актом уряду проти українства стало рішення Сенату 1908 року з приводу скарги полтавської «Просвіти» на відмову губернської влади затвердити товариство. Сенат відхилив скаргу на тій підставі, що мета товариства — допомагати культурно-просвітньому розвитку української людності Полтавщини — криє в собі, мовляв, сепаратистські змагання й може призвести до небезпечних наслідків. Тим самим Сенат указав місцевим адміністраторам «провідну політичну лінію в українській справі», і вони скористалися з цього рішення, аби підняти протиукраїнський чорносотенний похід.

Рішення Сенату не було випадковим. 2 лютого 1910 р. Міністерство внутрішніх справ видало циркуляр, у якому губернаторам наказувалося не дозволяти заснування товариств «українських і єврейських, незалежно від ставлення

¹ *Дорошенко В.* Українство в Росії... С. 71—75. Питання українського шкільництва часто дискутувалися українськими депутатами Державної Думи, які підготували ряд пропозицій у цій справі (див.: *Лотоцький О.* Сторінки минулого. Т. III. С. 83—112).

ними цілей» з огляду «на незгідність з російськими державними завданнями... бо об'єднання на ґрунті... національних інтересів веде до збільшення основ національної відокремленості й розбрату та може викликати наслідки, що загрожують громадському спокою і безпеці».

Своє ставлення до українського питання Міністерство внутрішніх справ підтвердило і на початку 1911 р. В ширшому рапорті Сенатові прямо підкреслювалося, що метою державної політики є не допустити національного відродження українців¹.

Першою жертвою нового погромного курсу російської влади стала «Просвіта». 1907 року було закрито її чотири катеринославські філії, у червні того ж року розпущено філію в Кам'янці-Подільському. В 1909 р. було закрито одеську «Просвіту», а у 1910 — київську.

Тоді ж уряд заборонив видавати ряд українських газет і журналів; при кожній нагоді конфісковувались українські книжки. Список заборон досить довгий, але зводиться він до одного — перешкодити будь-якому проявові самотності українського народу. Особливо ганебною була заборона святкування в 1911 р. 50-річчя смерті Тараса Шевченка. Уряд дійшов до такого абсурду, що не дозволив навіть панахиди по великому поетові. У той же час було конфісовано повні видання «Кобзаря». Ця ж історія повторилася 1914 року, коли українці готувалися до 100-літнього ювілею Шевченка.

Коли зважити на всі утиски царського режиму щодо українців, постає питання: чого боялась така могутня Російська імперія? Невже ж росіяни гадали, що Шевченкове слово розбудить воїна в українському селянинові, якого вкінці обплутав російський абсолютизм?

¹ *Дорошенко В.* Українство в Росії... С. 83—85. Про рішення Сенату і циркуляр Міністерства внутрішніх справ див. також: *Грушевський М.* На українські теми: сфабрикація сепаратизму//Літ.-наук. вісник. Львів, 1911. Квітень — червень. С. 128 — 134.

СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

На переломі XIX і XX ст. у житті українців Галичини і Буковини сталися великі зміни. Тут проходить прискорений розвиток суспільних і національних сил. «Інтенсивність, ширина і глиbokість того розвоєвого руху в тім часі, — писав Іван Франко, — були більші, ніж коли-небудь перед тим... Ніколи досі на ниві нашого слова не було такого оживлення, такої маси конфліктів, суперечних течій, полеміки, різнородних думок і змагань, тихих, але глибоких переворотів...»¹

Рушієм цього процесу була інтелігенція, передусім адвокати — вихованці народовських громад. Поруч із ними діяла нова генерація духовенства.

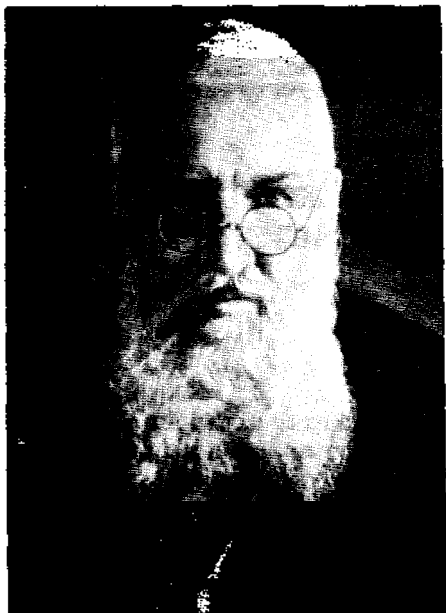
Взагалі священик у Галичині завжди був невтомним працівником на народній ниві — дорадником, учителем і провідником. Сільські парафії закладали читальні, шпихліри (зернові склади), позичкові каси, крамниці, осередки товариства «Сільський господар», народні доми. Громадську працю священиків підтримував митрополит Андрей Шептицький, який у своєму посланні 1904 р., зокрема, писав: «Рішуче фальшивим є напрям занедбування сторожи суспільно-економічної. Церква тих речей довгочасних і матеріяльних не занедбує... Священик, що навіть на жадання парохіяни не хоче утворити читальні, склепику, шпихліра господарського... є противний, не відповідає своєму становищу...»²

Крім адвокатів, священиків, а також учителів, виростало нове покоління відданих, свідомих і талановитих провідників селян. Пройшовши школу праці в селі, кооперативі тощо, вони обіймали керівні посади в повіті.

Отак зростали лави галицьких громадських діячів, до-

¹ Франко І. Провідні ідеї й епізоди. С. 112.

² Витанович І. Історія українського кооперативного руху. Нью-Йорк, 1964. С. 135.

Матросовскіт Андрей
Щептицький

вкола яких гуртувалася національно свідома українська громада. Ці діячі поставили собі чітке практичне завдання — створити на базі «Просвіти» суцільну мережу економічно-просвітніх організацій та отримати для них допомогу з державного бюджету. Задум уповні вдавсь, внаслідок чого «Просвіта» стала справжнім центром українського життя. До першої світової війни товариство мало в Галичині 77 філій, 2944 сільські читальні, 509 домів-читалень, 2364 бібліотеки. Членів читалень налічувалося 197 035. При читальнях діяли аматорські театральні гуртки, хори, оркестри, а також спортивні товариства «Січ» та «Сокіл». За безпосередньою участю «Просвіти» вишикла густа мережа агрономічних гуртків товариства «Сільський господар». Під дахом «Просвіти» існували сотні крамниць, кооперативів, позичкових кас.

Таким чином, економічна організація українців у Галичині, що її створила нова генерація громадських провідників, поступово набирала чимдалі досконаліших форм. Супроводив ці вагомні зміни бурхливий розвиток політичної діяльності. Зокрема, у 1900 р. в Галичині та на Буковині відбулися багаточисельні віча під гаслами поділу Галичини на українську і польську частини та прилучення української частини до Буковини, щоб у цей спосіб створити суцільний український

край. Українці також домагалися для себе права таємного і прямого голосування. Не пасла задніх і галицька академічна молодь. Аби заявити публічно свої вимоги української самостійності, студенти під проводом Володимира Старосольського скликали 14 липня 1900 р. своє чергове віче.

«Послідні часи, — підкреслювалось у заклику на віче, — видвинули справу, яка обіймає не одну галузь або одну фазу нашого життя, нашого розвитку, але яка є синтезою всіх наших змагань, всіх наших стремлінь, всього життя нашої нації. Це справа державної самостійності українського народу!.. Ідейна еволюція, що її перебули передові ряди української нації в минулому столітті, закінчується. Нам, останньому поколінню 19-го століття, остало приложити на неї печать остаточного довершення!»

Льонгін Цегельський, тодішній студент, а опісля визначний громадсько-політичний діяч, виголосив на вічі програмну промову. «Залишається одне, — говорив він, — створити свій власний державний організм, свою власну незалежну самостійну українську національну державу в етнографічних границях по всій території, заселеній українським народом... Тільки в такій державі, тільки в самостійній Україні зможе відповідно захити наша нація». У промові Цегельського чуємо також заклик до соборного єднання галицьких і російських українців у пориві до державної самостійності: «Через кордон подають собі руки українці з обох боків Збруча. Понад багнети, що стережуть границю, підноситься велика ідея, злучаючи всі ширі серця України»¹.

Промова Цегельського, його аргументи про необхідність самостійності України зображують уже новий тип українського патріота, який усім своїм єством живе ідеєю самостійності.

Палкі слова Цегельського були відгомонам дискусії на тему національної самостійності, що точилася між публіцистами, які дописували до видань «Буковина», «Діло» і «Молода Україна». На цю тему написав статтю також Іван Франко. Ця стаття під назвою «Поза межами можливого» в дуже спокійному тоні доводить, що синтезою усіх ідеальних змагань, будовою, до якої повинні йти всі цеглини, буде ідеал повного, нічим не в'язаного і не обмежуваного життя і розвитку нації. «Все, що йде поза рами нації, — писав Франко, — це або фарисейство людей, що інтернаціональними ідеалами раді би прикрити свої змагання до панування однієї нації над другою, або хворобливий сентименталізм фантастів, що раді

¹ Молода Україна. 1900. Липень. С. 251 — 252; Серпень. С. 295, 304 — 305, 307 — 309.

би широкими, вселюдськими фразами покрити своє духове відчуження від рідної нації... Може бути, що колись надійде пора консолідування якихось вільних міжнародних союзів для досягнення вищих міжнародних цілей». Однак, на думку Франка, «це може статися аж тоді, коли всі національні змагання будуть сповнені і коли національні кривди та поневолення відійдуть у сферу історичних споминів».

Закінчуючи свою статтю, Франко зауважує: якщо здійснення ідеалу національної самостійності в той час (у 1900 р.) є поза межами можливого, то в майбутньому воно залежатиме від того, чи свідомо вибере цей шлях український народ¹.

Західне прислів'я каже, що чим більше змінюються речі, тим більше вони залишаються такими ж самими. Отож, після воєн і революційних потрясінь перед нами, як і перед Іваном Франком, стоїть питання панування однієї нації над іншою, причому відбувається це під маскою братерства й міжнародного спілкування.

XX століття почалося для галицьких українців боротьбою за відділення Східної, української, Галичини від Західної — польської і створення з неї окремого коронного краю. Ця боротьба мала небагато шансів на успіх, поки існувала Австро-Угорська імперія, котра у своїй політиці в Галичині спиралася на великих землевласників, які, за малим винятком, були поляками. Водночас почалася енергійна боротьба за рівноправність української мови з польською в урядах, а також за українське шкільництво, особливо за український університет у Львові.

Оскільки поляки не хотіли поступитися українським домаганням, Львівський університет став ареною завзятої конфронтації. Перед у цій боротьбі вели студенти. 8 жовтня 1901 р. відбулося академічне віче за участю близько 3 тис. студентів, присутнім на ньому був також професор Михайло Грушевський. Хоча студенти вимагали створення цілком українського університету, вони готові були поки що погодитися із запровадженням викладання української мови на медичному, юридичному та філософському факультетах. Але правлячі кола Галичини не виявляли ніякої реакції, і демонстрації українських студентів тривали. До них почали приєднуватися політичні та громадські діячі. Справа набирала розголосу, і 19 листопада відбулося ще одне віче за участю приблизно 600 студентів. Того самого дня депутат Романчук вніс у Палату депутатів проект резолюції щодо заснування українського університету у Львові. Далі справа пішла на

¹ Літературно-науковий вісник. 1900. Жовтень. С. 1 — 9.

розгляд до австрійського парламенту. Час ішов, проте все залишалося без змін. Це і привело львівських студентів до драматичного рішення — вийти з університету. Заява від імені 440 студентів була передана університетським властям 3 грудня 1901 р. Про своє рішення студенти того ж дня повідомили українську громаду закликом у газеті «Діло».

Зміст і сама мова заклику свідчать про те, що студенти надавали своєму вчинкові епохального значення. Ось невеличкий витяг із нього: «І великий час настав. На жертвенник долі твоєї кинули сини твої велике слово, і слово це палає смолоскипом. Слово це дрижить розгуком великого дзвона і лине до тебе, могуче, і великі віщує дні, що грядуть. Це слово дітей твоїх, що йдуть за твоєю долєю — в бій ідуть, як сотні твої ходили шукати правди, волю добути тобі, народе! Це дні вертають, що давцо минули. Це воскресають горді твої полки, лицарі сплячі проснулись в могилах на бій останній, на бій великий»¹. Як би там не було з риторикою, але вчинок студентів і справді був жертвним, бо, залишаючи Львівський університет, вони не знали, чи зможуть колись продовжити свою освіту.

Варто зауважити, що за змістом заклику приховується новий елемент, що його можна назвати емоційною насагою чи емоційною заагжажаністю. Непереборне почуття любові до рідного народу, його історії, культури, мови, традицій, і почуття ненависті до ворога стають підставою нової рушійної сили, що зветься націоналізмом. Це явище масове і включає усі прошарки населення. Тому-то львівські студенти зверталися до всього народу, задля якого були готові на будь-які жертви.

Важко з певністю сказати, який вплив на дальший хід подій мав вихід українських студентів зі Львівського університету. Ясно одне: рішуча позиція студентів винесла питання українського університету на поверхню політичного життя. За висловом Костя Левицького, університет «став майже альфою і омегою наших національних змагань». Це питання залишалось актуальним в Австрійській державі аж до першої світової війни.

Звичайно, українські студенти Львівського університету переживали свої проблеми більш безпосередньо, ніж політики, щоденно відчуваючи на собі переслідування польської адміністрації, професури та студентів-поляків. Боротьба за університет перетворилася у міжнаціональну ворожлечу, яка призводила до бійок і навіть кровопролиття, жертвою якого став український студент Адам Коцко.

¹ Молода Україна. 1901. Листопад — грудень. С. 491 — 492.

Арешт учасників демонстрації з приводу вбивства студента Адама Коцка.
Львів, липень 1910 р.

Також було поранено чотирьох українців та двох поляків. Після цієї кривавої сутички польсько-українські відносини ще більше загострилися, а міська рада Львова перейшла до прямих закликів до польської молоді — шляхом насильства не допустити заснування українського університету.

Для уважного читача літератури того часу ясно, що боротьба за університет була одним із проявів ширшого — національної боротьби за Галичину. Це стає особливо наявним після розпаду Австро-Угорської імперії. Зростаючу ворожнечу між двома народами намагався залагодити митрополит Андрей Шептицький. На його пропозицію 28 січня 1914 р. було підписано польсько-український компроміс, у якому, зокрема, наголошувалося, що польські політичні партії підтримують негайне створення українського університету. Після підписання цього акту наступила певна розрядка напруженості. Та, на жаль, це було тільки тимчасове перемир'я, оскільки ще існувало чимало протиріч, які вимагали негайного розв'язку. Так, на початку століття гостро постає економічне питання, з яким пов'язані страйки 1902 р. Як відомо, малоземельні та безземельні хлібороби працювали на полях великих землевласників майже задарма. Ці сезонні робітники і підняли масовий страйк, який охопив Львівський, Тернопільський та інші повіти. Страйкуючих підтримали українські політичні партії та студенти.

Народний комітет як виконавчий орган Української національно-демократичної партії закликав усю українську спільноту до солідарності зі страйкарями. У свою чергу великі землевласники, які в більшості були поляками, використовували свій вплив на адміністрацію, висилаючи жандармерію, а то й військо проти страйкуючих. Не обійшлося без жертв. Та селяни вистояли в боротьбі й у результаті поліпшили своє економічне становище.

29 вересня 1902 р. зібрався розширений Народний комітет для обговорення справи страйків. Після заслуховування звітів комітет ухвалив рішення, в якому страйки характеризувалися як корисні для українського народу (хоч великі землевласники називали їх бунтами). Для організації подальших хліборобських страйків було вирішено створити окремий фонд. Водночас Народний комітет закликав українських депутатів до активнішої оборони інтересів хліборобів.

Спія праця селян та інтелігентів у критичний для Галичини час зблизила ці дві соціальні верстви, що відчутно допомогло розвитку української національної справи.

Як бачимо, громадське, економічне й політичне життя краю розвивалось не лише бурхливо, а й у тісному взаємозв'язку. Діяльність різноманітних організацій та угруповань була загалом цілеспрямованою, оскільки вони працювали для спільної мети — добра українського народу.

Українські депутати, які тоді називалися послами, віддано обстоювали інтереси українського населення у віденському парламенті та галицькому сеймі. Коли, наприклад, у жовтні 1903 р. галицький сейм, у якому більшість складали поляки, відмовився підтримати пропозицію про створення української гімназії у Станіславові (сучасний Івано-Франківськ), вони демонстративно покинули його. Цей мужній вчинок українських депутатів підтримали мешканці Львова, а Кость Левицький узагалі розцінив його як поворотну подію в українському політичному житті. На його думку, це був початок боротьби за національне існування під гаслом «Відкинути компроміси і мирні полагоди, бо будучність не в чужій ласці, а у власнім труді, ділашю і праці»¹.

Одним із центральних політичних питань у Галичині була виборча реформа. Боротьба за загальне, рівне, безпосереднє і таємне виборче право набрала особливої інтенсивності в 1906 р. У цій справі цісар Франц Йосиф 22 січня прийняв українську делегацію, від імені якої говорив митрополит Андрей Шептицький. Щоб підтримати домагання делегації, Народна Рада на 2 лютого скликала пародне віче.

¹ *Левицький К.* Історія політичної думки... С. 387.

Учасники сокольського руху на вулицях Львова. 1912 р.

Це віче, що відбулося у Львові за участю близько 50 тис. учасників, більшістю яких були селяни, засвідчило високий рівень політичної свідомості галицьких українців. Голова Народного комітету Кость Левицький, відкриваючи віче, пов'язав боротьбу галичан із боротьбою за національні права поневоленого українського народу в Росії. Проте, на наш погляд, між цими двома ситуаціями було дуже мало подібного. Австрійські українці боролися за розширення конституційних свобод, тоді як у Росії українцям важко було забезпечити собі навіть елементарні права.

Змагання галичан за більш справедливу систему виборів увінчалися успіхом 26 січня 1907 р. У цей день австрійський уряд упровадив довгоочікуваний виборчий закон, унаслідок якого політичне життя українців значно поживалося.

Щодо москвофільства, то на тлі прискороного розвитку суспільного життя воно поступово завмирало. Доказом цього процесу можна вважати те, що на останніх виборах у 1913 р. від москвофілів було обрано лише одного депутата, а від українських національних партій — 31. Визначний польський політик і публіцист Леон Василевський мав, без сумніву, рацію, коли казав, що москвофільство між українцями не мало ні сталого фундаменту, ані майбутнього.

На початку століття широкого розвою набуває молодіжний рух. Повсюдно у Галичині організуються пластунські гуртки та відділи товариств «Сокіл» і «Січ». Останні розрослись у масові організації, які часто влаштовували свої фестивалі та з'їзди. Один із найбільших таких з'їздів пройшов у Львові 10 вересня 1911 р. З цієї нагоди російські українці надіслали стрічку, призначену для прапора «Сокола-батька», з написом: «Соколові-батькові київські українці. Нехай прапор сокільський з'єднає українців над Дністром і Дніпром».

Того самого року відбулося ще одне свято — 100-літній ювілей уродин просвітителя Галицької України Маркіяна Шашкевича. У святі взяв участь митрополит Андрей Шептицький. У своїй знаменній промові великий архіпастир наголосив: «Всі маємо це поняття, що народ — це наша сила, що праця для нього — наше завдання, що його добро — наша будучність... Нам сьогодні легко зрозуміти, що віддалитися від народу — це значить приректи себе на смерть...»

Ще величнншим було святкування ювілею Тараса Шевченка у Львові 28 червня 1914 р. Організували його «Сокіл» та Український січовий союз за активною участю професора Івана Боберського, Омеляна Гузара та Йосифа Доманика. Свято перетворилося у масову національну маніфестацію за участю понад 12 тис. чоловік. Це було останнє велике свято перед першою світовою війною, оскільки того ж самого дня, 28 червня, до Львова наспіла вістка, що в Сараєві вбито престолонаслідника Франца Фердинанда.

У передвоєнній Галичині наприкінці 1913 р. відбулися також важливі з'їзди Української радикальної та Української національно-демократичної партій. Обидві партії вивесли резолюції щодо шкільництва, поділу Галичини і завдань національної автономії на територіальній основі. Резолюція УНДП вимагала також об'єднання Галичини з Буковиною.

Найважливішим зібранням, що відбулося у Львові 2 — 4 липня 1913 р., був другий студентський з'їзд. Найважливішим — насамперед завдяки участі у ньому майбутнього ідеолога інтегрального націоналізму Дмитра Донцова. Реферат його доповіді пізніше вийшов окремою брошурою під назвою «Сучасне політичне положення нації і наші завдання». Михайло Сосновський, автор політичної біографії Донцова, називає цю промову черговим кроком уперед на шляху розвитку української політичної думки¹.

Центральним пунктом доповіді Донцова була ідея політичного сепаратизму щодо Росії. «Не буду розважувати

¹ Сосновський М. Дмитро Донцов: Політичний портрет. Нью-Йорк: Торонто. 1974. С. 98.

тут... — підкреслював він, — автономізму і сепаратизму, бо вважаю це за річ другорядну. Тим самим полишаю на боці і питання «самостійності України». Бо актуальним є не гасло самостійності — мріяли ж колись наші українці про самостійну Україну в злуці з Росією!.. Актуальним, більш реальним, більш конкретним і скоріше здійсненним є гасло відірвання від Росії, зрвання всякої злуки з нею — політичний сепаратизм».

Знаменно, що Донцов поставив українську проблему в ширший контекст міжнародної політики. Передбачаючи неминучість конфлікту між Росією, з одного боку, і Німеччиною та Австрією, з іншого, Донцов радив українцям стати на боці Австрії задля реалізації програми сепаратизму. На його думку, «всяка поразка Росії, всяке відірвання хоч кавалка української території Австрією приведе до консолідації, до скріплення українського елемента в Австрії... І в Росії і наблизить час остаточного визволення нашого краю».

Отже, перед першою світовою війною галицькі українці, широко розвинувши громадсько-політичну і культурну діяльність, перетворилися у самосвідому національну спільноту, метою якої було самостійне політичне життя.

УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ ПІД ЧАС ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

27 липня 1914 р. пролунали постріли над Дунаєм — почалася перша світова війна. Українських вояків, одягнутих у чужу форму, було вислано на позиції задля оборони чужих інтересів.

У російській Україні налякані реакційним режимом громадські й політичні діячі не могли сказати ані слова про події, які розгорталися перед їхніми очима. Мабуть, якраз тому Симон Петлюра, редактор журналу «Украинская жизнь», 30 липня 1914 р. написав статтю-відозву «Війна і українці». Петлюра доводив, що українці лояльно виконують свій обов'язок перед Російською державою і що серед них не існує «австрійської орієнтації». Крім того, він висловлював надію, що в майбутньому ставлення російської влади до українців зміниться і взагалі українське питання буде поставлене на порядок денний¹.

Після війни українські історики і публіцисти в основному критикували відозву Петлюри як невдалий акт. Ті ж, котрі захищали автора, розцінювали його заяву про лояльність як зло, але зло на той час необхідне: Петлюра, мовляв, намагався пом'якшити ставлення царських властей до українців та їхніх інституцій. Одне слово, він зробив таку заяву, передбачаючи, що в іншому випадку росіяни тут же причепили б українцям ярлик зрадництва і сепаратизму.

Я схильний думати, що Петлюра писав свою статтю виходячи не з політичного опортунізму, а з власного глибокого переконання, оскільки він як соціал-демократ обстоював думку, що Україна разом з іншими народами здобуде свої права у Росії, перебудованій на демократичний лад. Практика показала, що Петлюра помилявся, але він чесно йшов у напрямі здійснення цього постулату.

¹ Петлюра С. Статті, листи, документи. С. 184 — 187.

Подібно до статті Петлюри Головна Українська Рада видала 3 серпня 1914 р. у Львові маніфест до галицьких українців. Узагалі підкреслимо, що Головна Українська Рада користувалася великим довір'ям народу, позаяк вона репрезентувала всі впливові політичні партії і своєю діяльністю доводила своє народне спрямування.

Як і можна було сподіватися, Головна Українська Рада, що вільно працювала в Австро-Угорській імперії, виступила за беззастережну підтримку Центральних держав. Щодо українського питання маніфест наголошував: «Війни хоче цар російський, самодержавний володар імперії, яка є історичним ворогом України. Царі російські порушили Переяславський договір, яким вони зобов'язалися були шанувати самостійність України, — і поневолили вільну Україну. Царська імперія протягом трьох століть веде політику, яка має за ціль відібрати поневоленій Україні національну душу і зробити український народ частиною російського народу. Царський уряд відібрав в українського народу його найсвятіше право — право рідної мови. В царській Росії нинішнього дня найбільше поневолений — український народ».

Далі автори маніфесту зупиняються на цілях російської імперіалістичної політики, яка загрожує галицьким українцям: «Історичний ворог України не може спокійно дивитися, що не вся Україна в його руках, що не весь український народ стогне поневолений під його пануванням, що існує частина української землі, де український народ... може жити своїм національним життям... Побіда Росії мала би принести українському народові австро-угорської монархії те саме ярмо, в яким стогне 30 мільйонів українського народу в Російській імперії».

Нагадуючи українцям, що ще раніше, на з'їзді найвизначніших діячів усіх українських партій Галичини 7 грудня 1912 р., український політичний провід визнав Росію за найбільшого ворога України, маніфест закликав стати одноставно проти царської імперії. «Побіда австро-угорської монархії, — наголошувалось на закінчення маніфесту, — буде нашою побідою. І чим більше буде пораження Росії, тим швидше віб'є година визволення України»¹.

Голова тодішньої Головної Української Ради Кость Левицький, пишучи про маніфест 3 серпня вже з перспективи часу, називає його політичним заповітом, з яким український політичний провід виряджав український народ на війну. Таким він у дійсності і був.

¹ *Левицький К.* Історія визвольних змагань галицьких українців з часу світової війни 1914 — 1918. Львів, 1929. Т. II. С. 487 — 490.

Подібну відозву до українського народу Буковини видав Союз українських парламентарних і сеймових депутатів із Буковини за підписами Миколи Василька, Єротея Пігуляка, Юрія Лисана та священника Теофіля Драчинського.

Задля створення власне українського збройного формування Головна Українська Рада організувала Українську бойову управу, яка мала стати верховною владою легіону Українських Січових стрільців. Керував управою відомий діяч товариства «Січ» доктор Кирило Трильовський. Затим Головна Українська Рада видала заклик вступати в ряди добровольців легіону. В організації Січових стрільців мали брати участь усі українці — одні, щоб зі зброєю в руках боротися за національне визволення, інші мали допомагати організаційно й матеріально.

У перші дні війни емігранти з Наддніпрянщини, що перебували у Львові, створили Союз визволення України. Основоположниками цієї організації були відомі соціалісти — Дмитро Донцов, Володимир Дорошенко, Андрій Жук, Микола Залізняк, Мар'ян Меленевський і Олександр Скоропис-Йолтуховський. Цей Союз проіснував від серпця 1914 до кінця червня 1918 р. За тих чотири роки він провадив широку видавничу та інформаційну діяльність (особливо у Центральних державах) і культурно-національну роботу серед українців — полонених російської армії в Австрії і Німеччині.

У платформі Союзу визволення України проголошувалося: «Українці добре розуміють, що у війні цій ходить головню о їх долю, ходить о те, чи в результаті війни український П'ємонт в Австрії буде знищений, чи українське національне життя розцвіте також по той бік Збруча аж до Дніпра і над Чорне море, і тому не можуть зоставитися нікими свідками теперішніх подій, а голосно і рішучо підносять свої неоспоримі права на національну самостійність». Далі підкреслювалося, що «в Союзі репрезентовані всі ті політичні напрями, що стоять на становищі духовної самостійності українського народу, а реалізацію своїх національно-політичних і економічних стремлень в даний момент зв'язують з розбиттям Росії у війні».

Згідно з платформою Союзу, самостійна Україна мала бути конституційною монархією з демократичним ладом, однопалатною системою законодавства, громадськими, мовними і релігійними свободами для всіх національностей і віросповідань, із самостійною українською церквою. Себе Союз розглядав як представника інтересів Великої України перед Центральними державами та їхніми союзниками і як зародок майбутнього українського уряду. Союз налагодив тісні зносини з блоком ворожих Росії держав і отримував від них матеріальну допомогу, яка вважалася за державний борг майбутньої самостійності України.

У дуже скорому часі Союз розвинув гідну подиву діяльність. Він розіслав своїх політичних представників до нейтральних країн, щоб звідти інформувати європейську громадську думку про українські справи, видавав силу публікацій різними мовами, домігся виділення українських полонених в Німеччині та Австрії в окремі табори та багато іншого.

Серед ранніх звернень Союзу варто відзначити «До українського народу в Росії» та «До громадської думки Європи». У першому документі австрійці та німці характеризуються як визволителі, які допоможуть «розвалити ту прокляту тюрму народів, що зветься імперією царя». У зверненні «До громадської думки Європи» Союз доводив, що самостійна Україна могла б слугувати твердицею проти експансії Росії в Європі¹.

Вище йшлося про заяву лояльності Російській державі, яку зробив Симон Петлюра на сторінках журналу «Украинская жизнь». У той саме час київська газета «Рада» надрукувала передову статтю, де також наголошувалося, що українці повинні боронити Російську державу проти ворога, який

¹ Вісник Союзу Визволення України. 1914. 5 жовт. С. 1 — 2, 8.

напав на неї. Проте ці заяви не справили враження на російський уряд. У нього уже існував свій план: захопивши Галичину, знищити в ній осередок «мазепинського руху», а разом із тим задавити цей рух і в Росії¹.

У перші ж дні війни царська адміністрація закрила в Києві газету «Рада», місячники «Літературно-науковий вісник» і «Українську хату» та популярний тижневик «Село». Редактора «Української хати» Павла Богацького було вислано до Східного Сибіру. Погром українського культурного життя був не випадковим. Доказом може слугувати таке: коли українська делегація на початку війни звернулася до міністра Сазонова зі скаргю з приводу заборони української преси, той відповів, що саме тепер настав слушний час покласти кінець українському рухові.

Розправившись із пресою російських українців, воєнничий російський націоналізм пішов у наступ на українське політичне і національне життя в Галичині. На допомогу йому прийшли галицькі москвофіли, які перед самою війною втекли до Росії. Під егідою царського уряду вони створили 29 липня 1914 р. в Києві «Карпато-русский освободительный комитет», завданням якого було інформувати російське суспільство та армію про минуле і сучасне галицьких українців. Якраз із надр цього комітету вийшов памфлет під назвою «Современная Галичина», який представляв український рух як нікчемну, штучну інтригу української інтелігенції, яку підтримувала австрійська влада. Цю брошуру давали російським офіцерам, які їхали на галицький фронт, щоб вони могли відрізнити «мазепинців» від «русских», причому було зазначено, що брошура ця є секретним документом².

Сьогодні брошура «Современная Галичина» — бібліографічна рідкість. На щастя, вона не загубилася, а виринула у Канаді аж 1963 року в праці Дмитра Соловєя «Винищення українства — основна мета Росії у війні 1914 року».

На початку війни російське військо успішно діяло проти австрійської армії. Невдовзі царські війська захопили всю Західну Україну аж до Карпат. Не гаючи часу, уряд почав здійснювати свою політичну програму, яку Дмитро Дорошенко назвав «галицькою руїною».

Запроваджуючи нові порядки в завойованій країні, царський уряд призначив графа Олексія Бобринського генерал-губернатором Галичини. У своїй програмній промові,

¹ *Дорошенко Д.* Історія України 1917 — 1923 рр.: Доба Центральної Ради. Нью-Йорк, 1954. Т. I. С. 5.

² Там же.

виголошеній до представників Львова, Бобринський виразно сказав: «Я буду тут заводити російську мову, закон і устрій».

Та на тому нова влада не спинилась. Із приходом російського війська відразу було заборонено видавати українську пресу, всі українські школи і товариства були закриті, українських діячів, які не втекли у глиб Австрії, силоміць вивозили до Росії. Особливу увагу було звернено на Українську греко-католицьку церкву, яка вважалася осередком «мазепинства».

Першим кроком окупаційної влади у Львові був арешт голови Української греко-католицької церкви митрополита Андрея Шептицького. Його було вивезено до Росії, де він перебував аж до революції 1917 р. Після Шептицького настала черга ширших кіл духовенства, яке арештовували і гнали етапами в Росію. Водночас російське духовенство під проводом фанатичних єпископів Антонія та Євлогія заходилося силоміць навертати населення у православ'я.

Про переслідування українського громадського і релігійного життя промовисто свідчить офіційний звіт жандармського полковника Мезенцева, згідно з яким упродовж кількох місяців у Галичині було проведено 1200 арештів і понад 1000 обшуків, 578 осіб (серед них 34 греко-католицькі священники) було вислано у глиб Росії.

Оскільки арешти й висилки здійснювали також повітові уряди (часто без санкції вищої влади), сьогодні важко встановити точно, скільки українців постраждало від царських властей. Можна тільки припустити, що число жертв репресій було досить велике, коли зважати, що лише через київські тюрми по дорозі на Схід пройшло понад 12 тис. осіб.

За словами Дмитра Дорошенка, російський націоналізм святкував свій триумф у Галичині. Царський уряд був переконаний, що Галичина навіки залишиться російською провінцією. В тому ж дусі часто робив офіційні заяви генерал-губернатор Бобринський; нарешті, сам цар приїхав подивитися на свою нову колонію¹.

Але непередбачений поворот у війні поклав кінець російським планам відносно Галичини. Успішний наступ австро-німецьких військ у квітні 1915 р. примусив російську армію спішно відступити. До червня у російських руках залишилося неповних вісім повітів Східної Галичини.

Відступ російської армії спричинив страшне спустошення краю. Зокрема, було зруйновано і пограбовано ряд ук-

¹ *Дорошенко Д.* Історія України... С. 6—8; див. також: *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє минуле (1914—1918). Львів, 1923. Ч. 1. С. 16—46.

раїнських установ, серед них Наукове товариство ім. Шевченка у Львові і музей Народного Дому, з якого вивезли найцінніші речі. Під час відступу російська влада заарештувала чимало українських інтелігентів і, крім того, вивезла з Галичини близько 700 заложників.

Знавали лиха українці і від австро-угорських властей. Десятки тисяч інтелігентів (переважно з табору москвофілів) і селян, які за намовою москвофілів перейшли у православ'я, боячись помсти з боку нової влади, стали на непевний шлях біжесців, мандруючи у глиб Росії. Багато з них загинуло від злиднів і хвороб, інші розсіялись по просторах імперії і додому вже ніколи не повернулись.

Безпосереднім поштовхом до переслідувань українців стала чутка, що, мовляв, причиною австрійських невдач є зрада русофільського населення Галичини. І не розбираючись у тому, хто русофіл, а хто ні, власті арештували тисячі невинних людей, яких було вивезено до спеціальних таборів у глибини Австрії, де їх роками тримали без слідства й суду у жахливих умовах. Особливо відзначився своїм жорстоким режимом табір Талергоф у Штірії, де лише від тифу загинуло понад тисячу чоловік. Під приводом шбито шпіонажу військові просто вишали людей за найменшою підозрою або через донос¹.

Можна без перебільшення сказати, що українське населення Галичини і Буковини пережило страшне лихоліття. З одного боку, його мордували росіяни, намагаючись вибити з нього почуття національної свідомості й самопошани; з другого — над ним знущалися австрійці і маляри, звинувачуючи у русофільстві. В той саме час українці мусили воювати саме за тих, хто знущався над їхніми сестрами і братами, — одні в австрійській, а інші в російській арміях. Часом близькі родичі мусили стріляти одне в одного. Це, без сумніву, була справжня національна трагедія.

На початку травня 1915 р. Головна Українська Рада у Відні реорганізувалась у Загальну Українську Раду, завданням якої було стати найвищою репрезентацією українського народу під час війни. Звичайно, найбільшою групою в цій організації була галицька, яка мала 25 делегатів. Представлені були також Буковина (шість делегатів) і Союз визволення України (три). Зауважимо, що Союз визволення України вважав себе неофіційним представником інтересів російських українців. Головою президії Загальної Української Ради обрали відомого громадсько-політичного діяча Костя Левицького.

¹ Дорошенко Д. Історія України... С. 25; див. також: Левицький К. Історія визвольних змагань... С. 398 — 401.

Першим публічним актом Загальної Української Ради була програмна декларація від 12 травня 1915 р., звернена до всіх народів цивілізованого світу. Загальна Українська Рада ясно і рішуче заявила, що метою цієї організації є створення вільної самостійної української держави. Декларація також вимагала, щоб з українських земель Австро-Угорської імперії була створена територіально автономна частина, побудована «на основах свободи і демократії»¹.

Перемоги австро-угорських і німецьких військ навесні та влітку 1915 р. відкрили нові перспективи української політичної діяльності в Австро-Угорщині. У цих обставинах Загальна Українська Рада здобула авторитет в австрійського уряду, з яким вела часті переговори у справах шкільництва, поділу Галичини та створення українського університету у Львові.

Нечуваний розгром російської армії значно вплинув на внутрішню ситуацію в Росії. Зокрема, знову стала можливою спокійна розмова з російськими політичними діячами. Дійшло до того, що російська поміркована преса почала писати про ганебну політику уряду в Галичині, а Павло Мілюков, провідний член Російської конституційно-демократичної партії, з думської трибуни назвав цю політику «європейським скандалом».

Треба було аж воєнної трагедії, щоб деякі кола росіян позбулися великодержавного шовінізму і визнали хоч мінімальне право інших народів на національне життя. Такий поворот подій заохотив українців відновити свою громадсько-політичну діяльність. Улітку 1915 р. вдалося дістати дозвіл на створення товариства під назвою «Общество помощи населению юга России, пострадавшему от военных действий». Отже, головним завданням цієї організації була допомога жертвам російської окупації в Галичині — арештованим, заложникам, дітям і взагалі біженцям.

У цей час деякі з визначних українських діячів вступили до «Комітету південно-західного фронту Всеросійського союзу міст», а згодом увесь Комітет опинився в їхніх руках. Цей орган, маючи значні суми державних грошей, надавав велику допомогу галицьким біженцям.

Неабияку роль у відновленні українського громадсько-політичного життя відіграло Товариство українських поступовців (ТУП). Члени товариства зав'язали близькі стосунки з провідниками російських ліберальних кіл і закликали їх до осуду російської політики в Галичині та взагалі погромницької політики щодо українського національного життя.

¹ Вістник Союзу Визволення України. 1916. 1 жовт. С. 634 — 635.

Ці заходи увінчалися певним успіхом. Наприклад, на конференції партії кадетів (конституційних демократів) було визнане право українців на широке культурне самовизначення. Також не без впливу членів ТУП восени 1915 р. ряд депутатів Державної Думи виголосили промови, в яких гостро критикували царську політику в Галичині.

До цієї зростаючої критики приєднався і красноярський єпископ Нікон. У своєму відкритому листі під назвою «Орли и вороны», опублікованому 17 червня 1915 р. у престижній газеті «Биржевые ведомости», він різко засуджував так звані «чорних круків», тобто тих із російського духовенства та адміністрації, хто насаджував помосковлення в Галичині й нищив там українське національне життя.

Отже, українці не були самі — за їхні права почали підносити голос окремі порядні люди Росії. Підбальорені українці 27 серпня 1915 р. відрядили до російського міністра освіти графа Ігнат'єва свою делегацію у складі депутата від Києва у Державній Думі професора Іванова, відомої української письменниці Софії Русової та журналіста і громадського діяча Федора Матушевського. Вони вручили міністрові докладний меморандум про потреби народної освіти в Україні і домагалися запровадження української мови в народних школах. Без сумніву, сам факт, що міністр прийняв українську делегацію, був уже значним успіхом. Це вказувало, як глибоко відчула російська спільнота поразки свого війська на фронті.

На початку лютого 1916 р. група українських діячів Полтави надіслала депутатам Державної Думи Чхеїдзе і Мілюкову петицію, в якій зазначалося: український народ у Росії має бути рівний у правах з російським, а українська мова повинна бути допущена хоча б до народної школи; далі йшли вимоги свободи української преси і друку взагалі, свободи для українських культурно-просвітніх товариств, державно-правних гарантів свободи культурно-національного розвитку українського народу. Більш промовисту петицію депутати Чхеїдзе та Керенський одержали від робітників Полтави, Харкова, Катеринослава, Одеси, Києва і Чернігова. В ній ставилися такі вимоги: автономія України на тих же засадах, які обіцяні Польщі; повна свобода українського слова і друку; відкриття «Просвіт»; повернення із заслання всіх українців, засуджених за політичні справи, тощо.

Про настрої організованих українських кіл добру уяву дає декларація Ради ТУП під назвою «Наша позиція», випущена у грудні 1916 р.

У декларації зазначалося, що серед народів, потерпаючих через боротьбу великих держав за імперіалістичні цілі, стано-

вище України особливо трагічне: «Її трагедія — це справжня трагедія живого народу, що за чужий гріх мусить покутувати, і набуває вона найбільшої ваги якраз через непомітність свою, через непризнання від тих великих держав, що українською кров'ю хочуть собі купити величність. Опинившись між молотом і ковадлом, Україна віддала дітей своїх у жертву кривавому богові війни: її частини, що лежать у районі військових дій, наголо спустошено й зруйновано пахабною солдатчиною... Війна для українського народу стала сущим упрям, що висав усі життєві соки краю... Що ж дістав за це стражденний народ і знедолений край? Знищення всіх культурних цінностей... економічного добробуту, десятки тисяч ув'язнених і засланих у сніги й тайгу сибірську, сотні тисяч силоміць зігнаних з рідних осель «біженців», безмежну низку репресій і заборон, знущання і насильств...»

«Ми, українські поступовці, — йдеться далі у декларації, — стали з найперших днів світової війни... на свою власну стежку. Нам видно було всю брехливість патетичних вигуків про «боротьбу за право і людськість», усю нещирість визвольних лозунгів, справжню ціну яких добре показали дальші події на зразок знаменитого... «визволення» Галичини... Цю війну ми визнали чужою для себе справою, шкідливою українському та й усім іншим народам імперії».

Далі у декларації формулюються політичні постулати ТУП. Звучать вони так: «Ми, українські поступовці, стоїмо на основі автономного устрою тих держав, з якими нас поєднала була історична доля; державу ми розуміємо як вільну спілку рівноправних та рівноцінних націй, серед яких не повинно бути ні гнобителів, ні гноблених. Отже, боролись ми і боротимось за демократичну автономію України, гарантовану такою ж федерацією рівноправних народів, за цілковите забезпечення культурно-національних вартостей і політичних прав українського народу, за добрі способи йому самостійно розвиватися і поступоватись економічно, а єдиним простим шляхом до цього уважаємо націоналізування всіх форм приватного і громадського життя: школи, суду, церкви, адміністративних і громадських установ, органів самоврядування і таке інше... Ідучи до зазначеної мети, шукаємо собі спільників як серед співзвучних елементів недержавних націй Росії, так і серед тих, на жаль, нечислених заступників російського громадянства, що поділяють основне наше домагання — автономно-федеративного устрою державної організації на демократичних підставах».

Закінчується декларація знову закликком проти війни,

оскільки своїм завданням Товариство українських поступовців бачить створення таких умов, де могла б жити «вільна людина серед вільного народу»¹.

В той час революційно зорієнтована молодь пішла в підпілля. Одним із найкращих джерел для вивчення її тодішньої боротьби є рапорт, складений невідомим автором у жандармському управлінні чи департаменті поліції. Цей обширний документ під назвою «Записки об українском движении за 1914 — 1916 годов» підготував до друку і видав у першому томі «Українського археографічного збірника», що вийшов у Києві 1926 року, Йосип Гермайзе. Він являє собою справжню копальню інформації про діяльність українських організацій, політичних партій, молодіжних гуртків та окремих осіб. У документі багато уваги приділено Союзові визволення України, оскільки російські власті особливо турбувала діяльність цієї організації.

Назагал автор рапорту вказував на відновлення політичної діяльності українців після репресій, якими позначилися перші дні війни. Однією з перших організацій був Український соціалістичний колектив, що утворився у Харкові в кінці 1914 р. Він видавав відозви, проводив наради й конференції. Програма цієї організації проголошувала боротьбу за демократичні права й свободи людини, а також виступала за рівність усіх громадян без огляду на національність, віру і стать. У політичній площині Український соціалістичний колектив вимагав реорганізації Росії у демократичну федеративну республіку.

Одним із безпосередніх завдань організації було формування світогляду молоді, перетворення її у свідомих борців за здійснення величних ідеалів. Щоб стати справжнім українським громадянином, зазначала програма колективу, молодий українець повинен вивчати мову, історію, географію, літературу і суспільне життя України. В подальшому програма включала виклади з соціології, політичної економії, наукового соціалізму, національного питання, історії революційних рухів Європи та історії суспільної думки в Україні. Як бачимо, програма Українського соціалістичного колективу була задумана досить широко й мала далекоглядні цілі.

Правдоподібно, що за ініціативою одного з гуртків Українського соціалістичного колективу у квітні 1915 р. в Харкові виникла Українська юнацька спілка Лівобережної України, яка ставила завдання поширювати

¹ Цит. за: *Лотоцький О.* Сторінки минулого. С. 301 — 303.

ідеї соціалізму і визволення України. Програма Співки в основному була подібною до програми Українського соціалістичного колективу¹.

Проте російська поліція не дала українській молоді Харкова розвинути так вдало заплановану діяльність. У січні 1916 р. було вчинено ряд арештів і політична праця студентів майже припинилася.

3 весни 1915 р. чимраз активніше починає діяти Українська соціал-демократична партія, особливо її катеринославська група. Саме її члени принципово вимагали права створення національних організацій, закликали не вступати у будь-які блоки до того часу, поки російські соціал-демократи не змінять свого ставлення до національного питання і не визнають основної української засади — автономії України.

Рішуча позиція соціал-демократів Катеринослава дала позитивні наслідки. 28 листопада 1915 р. була підписана угода між катеринославськими організаціями Української і Російської соціал-демократичних партій. У цьому цікавому документі проголошувалося, між іншим, таке: 1) організації визнаються взаємно рівноправними представниками: Українська — українського, а Російська — російського пролетаріату Катеринославського району; 2) інтереси пролетаріату інших націй, які не мають своїх організацій у Катеринославському районі, організації зобов'язуються заступати нарівні з інтересами українського і російського пролетаріату; 3) обидві організації мають рівне представництво в усіх партійних органах; 4) у внутрішній агітаційній та організаційній праці організації залишаються самостійними; 5) Російська соціал-демократична організація визнає принцип національних організацій пролетаріату і виставлення українською соціал-демократією своїх програмних вимог, в тому числі автономії України.

Восени 1915 р. в Катеринославській губернії було засновано Ініціативний комітет Українського самостійного союзу, програма якого викладена у 22 статтях. Перша частина програми присвячена політичним питанням, у центрі яких — боротьба за самостійну і суверенну українську державу, котра має охоплювати всю етнічну територію України. Виходячи з цього Союз пропонує всіляко поширювати ідею самостійності України серед широких мас і організовувати їх під гаслом цієї ідеї. Для цього програма закликає прагнути до місцевої самоуправи, націоналізації школи, адміністрації, суду, церкви і всього громадського життя.

Соціальна програма Союзу досить широка. Громадський

¹ Український археографічний збірник. Київ, 1926. Т. I С. 327 — 330.

ідеал програми — це організація суспільства на засадах усупільнення.

Варто зупинитися на окремих статтях програми. Так, стаття 5 формулює найближчу мету Союзу — організація самостійної України як демократичної республіки з загальним, без різниці статі, рівним, прямим і таємним виборчим правом, керуючись принципом пропорціональності. Стаття 6 заявляє, що Союз боротиметься за забезпечення громадянських свобод, тобто свободи преси, зібрань, союзів, віри, недоторканності особи, помешкання, листування. У статті 7 йдеться про відділення церкви від держави, а також про підтримку Союзом боротьби за націоналізацію і демократизацію церковного життя на Україні та за самостійність Української православної церкви. Статті 8 — 12 стосуються вимог вищої та нижчої безплатної національної освіти; впровадження прогресивного прибуткового податку, забезпечення прав робітників щодо тривалості робочого дня і розміру зарплати. У подальших статтях йдеться про примусову конфіскацію поміщицьких, монастирських, царських і кабінетських земель, про широку місцеву самоуправу, скасування станових і класових привілеїв, про державне забезпечення старості.

Останній розділ програми присвячений проблемам тактики. Отож, основна тактика Союзу — це боротьба за націоналізацію всього суспільного життя в Україні.

Беручи до уваги виняткову важливість статей 20, 21 та 22, цитую їх повністю:

«Стаття 20. Не входить ні в які договори з іншими національностями чи окремими національно-політичними групами, які їх представляють, за винятком тих, які визнають право українського народу на самостійність і активно піддержують Український самостійний Союз у його практичній праці.

Стаття 21. Що стосується єврейського питання, то піддержувати культурно-національні домагання тільки євреїв-неасиміляторів.

Стаття 22. Провадити наполегливу боротьбу проти політики денационалізації української нації, під якими б формами і з чєї сторони вона б не проводилась, причому Український самостійний союз вважає своєчасним вести тактику бойкоту російської культури на всій території України»¹.

Як бачимо, програма Ініціативного комітету Українського самостійного союзу, без сумніву, являє собою важливий

¹ Український археографічний збірник. С. 337 — 340.

документ, який, по-перше, демонструє політичну зрілість тодішніх українських діячів; по-друге, він і досьогодні майже не втратив своєї актуальності.

Було б доречно сказати кілька слів про діяльність українських соціал-демократів за кордоном. Війна мала, безперечно, вирішальний вплив на політику українських соціал-демократів. Уже на початку війни більшість визначних членів партії стали провідниками Союзу визволення України, який прямо пов'язував українське питання зі зруйнуванням царської імперії.

Але були й такі, що принципово відмовилися брати участь у роботі Союзу, зокрема Леонід Юркевич, знаний також як Рибалка. У своїй газеті «Боротьба» Юркевич підкреслював, що він як єдиний справжній український соціал-демократ із позицій інтернаціонального соціалізму засуджує «Українську жизнь» і «Раду» за їхні декларації лояльності до Російської держави. Засуджував він і Союз визволення України за його співпрацю з Німеччиною та Австро-Угорщиною.

У відповідь на критичні статті Юркевича Мар'ян Меленевський зробив публічну заяву, в якій стверджував, що погляди газети «Боротьба» не відповідають лівій Українській соціал-демократичній робітничій партії, а є лише поглядами видавця і редактора Леоніда Рибалки.

«Виступаючи проти царизму як режиму, — наголошував Меленевський, — а не проти Росії, тої держави, що розб'єм, насильством і підступом загарбала Україну і Польщу, поневолила вільні народи Кавказу, закріпостила Фінляндію і так далі, що являється тюрмою народів і робітників, що пролила море крові тої другої Росії — селян і робітників, що її називасмо «народною», та є заборолом всесвітньої реакції, і не бажати її погрому — це значить йти проти інтересів демократії і революції... Підносити далі під теперішню пору клич автономії України, тобто без відокремлення, коли царат, завоювавши Галичину, знівечив це єдине вільне вогнище української культури та підписав українськму народові засуд смерті, — це значить або бути політичним дитваком... або свідомо служити справі російської реакції». Заява закінчувалася словами про те, що українська соціал-демократія Росії ніколи не відрікалась ідеалу політичної самостійності українського народу, а домагання автономії України вважала етапом на шляху здійснення цього ідеалу.

Звичайно, Юркевич-Рибалка не був ні політичним дитваком, ані прислужником російської реакції. З ним можна не погоджуватись, розуміючи, однак, що Юркевич бачив дійсність і майбутність України крізь призму марксистського світогляду. Про чесне ставлення цього діяча до українського питання свідчить, зокрема, його дискусія з Леніним під час

першої світової війни. Дискусія точилася саме навколо цього питання, що стало головним пунктом розходження Української та Російської соціал-демократичних робітничих партій.

Погляди Леоніда Юркевича-Рибалки, викладені ним у брошурі «Русские социал-демократы и национальный вопрос», яка вийшла у Женеві 1917 року, на жаль, не стали відомими в Україні. Про Юркевича знають лише із творів Леніна, де той критикував його за звинувачення російських марксистів в обороні державної цілості Росії. Однак у брошурі Юркевича містяться цікаві аргументи проти поглядів Леніна на національне питання, в яких він знаходить ряд суттєвих суперечностей.

«За визнанням права на самовизначення націй, — пише Юркевич, — яке тлумачиться у виключному розумінні права «відокремлення від гнобительської нації», слідує безпосередньо твердження, що переваги великих держав і з погляду економічного прогресу, і з погляду інтересів маси безсумнівні». Ці дві засади, продовжує він, виключають одна одну. Бо коли ми визнаємо, що з розвитком капіталізму великі держави дедалі більше служать інтересам мас і прогресу, то наша оборона «права на самовизначення націй», здійснення якого роз'єднує «великі держави», відіграла б роль перешкоди для розвитку «великих держав» і капіталістичного прогресу взагалі. Маючи це на увазі, члени проводу РСДРП ніби для того, щоб остаточно заплутати питання, відзначають, що «вимога вільного відокремлення від гнобительської нації» зовсім не рівнозначна вимозі відокремлення, подрібнення, творення дрібних держав». Із цього виходить, стверджує Юркевич, «що програма в національному питанні центрального органу Російської Соціал-Демократичної Робітничої Партії, що містить у собі визнання «права на самовизначення націй» і одночасно його заперечення, дорівнює нулеві».

Автор брошури критикує також тезу Леніна, згідно з якою «чим ближчий демократичний устрій держави до повної свободи відокремлення, тим рідшими і слабшими будуть на практиці прагнення до відокремлення». На думку Юркевича, це дивна свобода, «від якої при наближенні її здійснення будуть відмовлятися пригноблені нації! Це нагадує нам промову Родічева в Думі, який говорив: «Дайте українцям школу для того, щоб вони потім самі відмовилися від неї».

Юркевич також дуже критично ставиться до обіцянок російських соціал-демократів, що демократична російська республіка забезпечить усім націям право вільного самовизначення. Він упевнений в тому, що російська буржуазія «не лише не буде проти послаблення царського централізму,

а й зміцнить його». Тут Юркевич наводить думку Герцена: коли Росія зупиниться в своєму рухові вперед, «тоді не тільки Польщі, не тільки Україні не слід лишатися з Росією, але слід їм об'єднатися, іти на Москву і розгромити цю велетенську будову рабства».

Далі автор аналізує протиріччя між поняттями самовизначення і злиття націй. Ленін висунув тезу, що члени пануючої і члени поневоленої націй повинні прагнути «найтіснішого зближення і дальшого злиття всіх націй». Юркевич вважає це помилковим підходом, оскільки таке «злиття» являє собою не інтернаціоналізм, а новітню систему централізму великих держав і дальшої асиміляції та гноблення підпорядкованих їм націй. «Вірний цій системі, — пише Юркевич, — Ленін переносить її в соціалістичний порядок і заявляє, що метою соціалізму є не тільки знищення роздрібності людства на дрібні держави і не тільки зближення націй, а й злиття їх...»

Отже, робить висновок Юркевич, визнання конечності «дальшого злиття націй» ніяк не можна помирити з «тезою» права на самовизначення, і тому ми не можемо не віднести цю «тезу» до числа інших гасел сучасного войовничого імперіалізму.

Відданий соціаліст, Юркевич прислухався до рішень Ціммервальдської конференції вересня 1915 р., яка висловилася за свободу і рівність прав усіх націй, а не за їхнє «дальше злиття».

Дискусія між Леніним і Юркевичем-Рибалкою щодо національних прав неросійських народів немовби зависла у повітрі. Ленінські засади державного централізму і злиття націй, проти яких так завзято виступав його опонент, перемогли, і питання державної самостійності та вільного розвитку неросійських народів залишилося відкритим¹.

¹ Погляди Л. Юркевича-Рибалки цікаві й проблематичні. Його критика Союзу визволення України і дискусія з Леніним відбивають ідеологічне протиборство провідних діячів передреволюційної доби. Докладніше на цю тему див.: Феденко П. Український рух... С. 96 — 101; Дорошенко Д. З історії української політичної думки за часів світової війни. Прага, 1936. С. 46 — 79; Рибалка Л. Російські соціал-демократи і національне питання. Мюнхен, 1969; Гупчак Т., Сольчаник Р. (упор.). Українська суспільно-політична думка... С. 231 — 255.

УКРАЇНЬСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ: ПОЧАТОК

Першою в Україні звісткою про революційні події у Петрограді була телеграма члена Державної Думи Бубликова, який повідомляв населення Росії, що царська влада впала, а революцію очолив Комітет Державної Думи. Ця телеграма від 13 березня 1917 р. створила тривожний настрій у Києві: людям було просто важко повірити, що цар так легко відмовився від престолу. Між тим події у Петрограді розвивалися з великою швидкістю. Вже наступного дня цар призначив князя Ю. Львова прем'єр-міністром Тимчасового уряду і підписав своє зречення трону. Не гаючи часу, князь Львов відразу ж приступив до створення уряду, який мав управляти Росією до скликання Установчих зборів.

Українці Петрограда також не пасли задніх. Першим виявом їхньої політичної діяльності в нових обставинах було створення Тимчасового українського революційного комітету, який 15 березня видав відозву до українського громадянства, студентства, робітництва та офіцерства у Петрограді. Відозва закликала українців підтримувати російську демократію у її боротьбі за політичну свободу держави. «Гасло демократичної республіки, — проголошувалося у відозві, — забезпечує громадянські права кожної окремої людини, але українська демократія, українські маси потребують забезпечення не лише своїх загальногромадянських прав, але й своїх окремих національних, тих прав, які російський народ має вже віддавна. З цим гаслом національного визволення і повинні виступити українські маси в Петрограді. Найповнішим висловом ідеї національного визволення є національно-державна самостійність, і лише створення власного суверенного державного організму може забезпечити як-

Демонстрація біля Київської Думи. Березень 1917 р.

найширший культурний розвиток українського народу. В світлі цього ідеалу українська маса в Петрограді повинна виставити вкупі з демократією інших народів Росії лозунг перебудови Російської держави на федеративну демократичну республіку з якнайширшими правами окремих націй і спеціальною якнайширшою національно-територіальною автономією України».¹

Отже, українці Петрограда були першими, хто заявив про самостійність у федеративній спільноті вільних народів. Зі свого ж боку громадсько-політичні діячі в Україні, переживши лихоліття царських переслідувань під час війни, ставились дуже обережно до всяких новин. Настрої українського населення почали мінятись, коли 17 березня у Києві зішлись представники громадських організацій і політичних партій та заснували Виконавчий комітет, який протягом перших трьох місяців після перевороту являв собою найвищу владу в Києві. Із 12 членів Комітету п'ятеро були українці. Тим часом революція поширювалася на всі верстви населення, перетворюючись в масовий рух, якого вже не можна було стримати в рамках старого суспільства. Тепер уже не одиниці, цілий народ домагався своїх соціальних і національних прав.

¹Цит. за: *Лотоцький О.* Сторінки минулого. С. 327 — 328.

Члени редакції газети «Нова Рада». Другий справа — С. Єфремов.
Київ, 1917 р.

Користаючись із цих настроїв, Товариство українських поступовців 17 березня вирішило створити Об'єднавчий центр. Із цією метою 20 березня було скликано збори українських організацій та політичних партій Києва, які ухвалили сформувати Українську Центральну Раду. Головою нового уряду обрали заочно, поскільки він ще не повернувся із заслання, професора Михайла Грушевського.

Так, Українська Центральна Рада, до якої увійшли представники різних товариств і громад, робітничих, студентських, кооперативних, військових організацій, а також політичних партій, стала виразником інтересів українського народу. Того самого дня, 20 березня, Центральна Рада надіслала привітання голові Тимчасового уряду князю Львову та міністру юстиції Керенському, висловивши надію, що у вільній Росії будуть задоволені законні права українського народу, а 22 березня видала свою першу відозву до українського громадянства.

«Народе український, — говорилося у відозві, — впали вікові пута, прийшла воля всьому пригніченому народові, всім поневоленим націям Росії. Настав час і твоєї волі і пробудження до нового, творчого життя після більш як 200-річного сну. Уперше ти будеш мати змогу сам за себе сказати, хто ти і як хочеш жити як окрема нація. З цього часу в дружній сім'ї

вільних народів могутньою рукою зачнеш собі сам краю долю кувати»¹. Далі відозва закликала українців домагатися всіх прав, які їм природно належать, роблячи особливий наголос на заведенні української мови по всіх школах — від нижчих до вищих, по судах та урядових інституціях.

У Києві швидкими темпами розвивалося громадське життя. Постають нові організації, відновлюються колишні заборонені. Зокрема, 22 березня збори офіцерів-українців проголосили себе Установчою військовою радою. Того ж дня утворився Центральний Український кооперативний комітет. Відновила свою діяльність київська «Просвіта», яку російський уряд закрив у 1910 р., почала друкуватися газета «Нова Рада», що виходила до 1914 р. під назвою «Рада». Редактором «Нової Ради» став Андрій Ніковський, він же редагував «Раду» в день її закриття.

Українська революція набирала справжньої масовості. Загрозаний і переслідуваний російським урядом народ нарешті випростував свою згорблену спину. Мабуть, найкращим виявом такої масовості були маніфестації українців у Петрограді та Києві. Петроградська маніфестація, яка відбулася 25 березня за участю 20 тис. осіб, приголомшила росіян, які до того дивилися на українців як на жменьку інтелігенції. Ще більшою була київська маніфестація 1 квітня. У цей пам'ятний день вулицями міста пройшло 100 тис. чоловік. Учасник цієї маніфестації Дмитро Дорошенко писав, що своїм натхненням та ентузіазмом вона перевершила всі сподівання: шикувалися військові з жовто-блакитними прапорами, одна за одною надходили громади, групи, корпорації, школи, гімназії, товариства.² Люди з радості сміялися й ридали. Мабуть, у такому піднесенні й написав Олександр Олесь свою поезію:

Живи, Україно! Живи для краси,
Для сили, для правди, для волі!
Шуми, Україно, як рідні ліси,
Як вітер в широкому полі!

Керувати революційною стихією було нелегко. Народ український був темний і національно несвідомий, до революції зовсім не підготовлений. Успіх, звичайно, великою мірою залежав від того, як поведеться інтелігенція, які гасла пустить в народ, який дасть провід, якими ідеями озброїть просту людину.

¹ Цит. за: *Дорошенко Д.* Історія України... С. 43; див. також: *Нова Рада.* 1917. 25 берез.

² *Дорошенко Д.* Історія України... С. 46 — 47; див. також: *Христюк П.* Українська Революція: Матеріали до історії української революції 1917 — 1920 рр. Вільня, 1921. Т. I С. 29.

Маніфестація на Софійській площі Києва. 1 квітня 1917 р.

Михайло Грушевський усвідомлював усю складність проблеми і тому намагався синтезувати національно-політичні гасла та домагання соціально-економічних реформ. Саме з цією метою він написав ряд статей, які з'явилися у «Новій Раді» навесні 1917 р. В них Грушевський виклав засади практичних заходів, які Центральна Рада здійснювала впродовж усього свого існування. Вони стали немов дороговказом у дальшій політиці Центральної Ради.

Грушевський почав свою серію статей вступом під назвою «Велика хвиля».

«Велика хвиля настала! — наголошував автор. — Впали з України кайдани, в котрі прибрала її лукава політика московського царства, коли визволений великими зусиллями український народ передав в його опіку свою новоздобуту свободу!.. Минули ті обставини, коли ми мусили виступати з петиціями, доказувати свої права навіть на культурне самоозначення, навіть на такі елементарні речі, як уживання своєї мови для своїх культурних потреб, допущення її до навчання в школі, до вживання в урядах і суді».

Переходячи до конкретних проблем, Грушевський передусім зупиняється на питанні політичного зв'язку України з Росією. На його думку, яка базувалася на резолюціях і заявах з'їздів, а також на українській політичній традиції, Україна мусить мати широку національно-територіальну

автономію в російській федеративній республіці — автономію на демократичних засадах, із міцним забезпеченням національних меншостей України.

Говорячи про політичну практику, яку українцям довелося пережити, Грушевський твердить, що між українцями поступово почало «зростати переконання в неминучій потребі забезпечити українському народові державне право в федеративній російській державі, а як ні, то повну незалежність України». «Тільки державність, — підкреслює він, — признавалась певною запорукою вільного політичного і національного розвитку українського народу... Це сталося і... від цього стає очевидним, що не може бути повороту назад... Всякі перешкоди, всякі вагання з боку провідників Російської держави чи кермуючих кругів російського громадянства можуть мати тільки один наслідок — це пересунення центра ваги в бік українського самостійництва».

«В теперешній хвилі, — продовжує Грушевський, — прихильники самостійної, чи, вірніше сказати, незалежної України, погоджуються залишитися на спільній платформі широкої національно-територіальної автономії і федеративного права України. Прапор самостійної України стоїть згорнений. Але чи це розгорнеться він з хвилиною, коли все-російські централісти захотять б вирвати з наших рук стяг широкої української автономії в федеративній і демократичній Російській республіці?»¹

Як бачимо, Грушевський хотів переконати російських централістів, що підтримка домагань територіальної автономії України входить і до їхніх власних інтересів. Робив він це з повним усвідомленням того, що навіть між прогресивними представниками російської інтелігенції глибоко закорінені централістичні тенденції.

Передбачаючи, що національні меншості України можуть поставитися з певним недовір'ям до повоствореної української держави, Грушевський поспішив запевнити їх, що їхні права будуть забезпечені. Він писав: «Ми домагаємося державного права для українського народу в федерації народів Росії, широкої автономії України в її етнографічних межах, повноти політичного, культурного і національного українського життя. Але все це не має бути, не повинно бути і не буде погрозою для інших народностей, які мешкають на Україні! Ми добуваємо державне право для української землі не для того, щоб панувати над національними меншостями України... Ми хочемо, розуміється, вірити, що й представ-

¹Цит. за: Гунчак Т., Сольчаник Р. (упор.). Українська суспільно-політична думка... С. 268 — 274.

ники національних меншостей України відповідно зрозуміють своє становище: підуть зі свого боку назустріч українським політичним домаганням і тим скріплять позицію оборонців прав національних меншостей. Національний такт, зрозуміння свого власного інтересу повинно підказати їм, що в цей великий момент, коли український народ заходиться будувати, разом з своєю волею, волю України як території, вони повинні бути з ним, не стояти осторонь в нейтральній ролі сторонніх свідків... Ті, що стануть при українцях рішучо, одверто і сміло в цей рішучий момент, створять на майбутнє міцний духовний, сердечний зв'язок між українським народом і собою... Одначе, без огляду на симпатії чи антипатії до українців, право національних меншостей буде забезпечене!»¹

В одній із статей Грушевський ставить запитання: «Чи Україна тільки для українців?» і дає відповідь: ні, оскільки, на його думку, Україна — для всіх, хто живе в Україні, «а живучи, любить її, а люблячи, хоче працювати для добра краю і його людности... а не оббирати, не експлуатувати для себе».

Продовжуючи цю думку, Грушевський пише, що «всякий, хто водиться такими поглядами, — дорогий співгромадянин для нас, незалежно від того, хто б він був — великорос, єврей, поляк, чех. А хто хоче тільки житися з праці народної, бути паразитом... той нам не потрібен, без різниці, чи він українець чи українець»².

Назагал можна твердити, що висновки Грушевського — це не тільки програмні засади Центральної Ради, які були витвором потреби дня. Його ідеї мали своє джерело у працях українських політичних мислителів минулого століття, у програмах українських політичних партій; одне слово, вони віддзеркалювали українську політичну традицію в її довершеному вигляді.

Народні маніфестації, які надавали українському рухові масового характеру, відчутно підбадьорили український політичний провід, який бачив у цій стихії вияви пробудження людей до самостійного життя.

Центральна Рада вирішила використати спалах політичного ентузіазму для того, щоб закріпити за собою більше авторитету як керуючої установи цілого краю. Саме з цією метою у середині березня 1917 р. вона скликала Український національний конгрес, який мав виробити і затвердити ос-

¹Цвт. за: Гунчак Т., Сольчанск Р. (упор.). Українська суспільно-політична думка... С. 275 — 277.

²Там же. С. 278.

новні лінії української політики і надати Центральній Раді право керуючого органу. У розісланій 28 березня відозві говорилося, що на конгрес можуть вирядити своїх представників усі українські політичні, культурні професійні, територіальні та інші організації, які стоять на платформі широкої національно-територіальної автономії України. Звістка про скликання конгресу, як і попередні маніфестації та з'їзди, що ставили вимогу автономії, дуже схвилювала неукраїнські меншості, головним чином російську та єврейську. Вони небезпідставно вбачали у постулі українського автономізму природний нахил до сепаратизму, виявом якого була б самостійна українська держава.

Щоб розглянути питання автономії, було скликано міжпартійну конференцію соціалістичних організацій, а за нею — засідання президії Виконавчого комітету Союзу об'єднаних громадських організацій Києва, Ради робітничих депутатів, Ради військових депутатів і Коаліційної студентської ради. Участь у цих зібраннях узяли також представники Центральної Ради із Грушевським на чолі. На обох нарадах їм було поставлене запитання: чи правда, що Центральна Рада хоче проводити автономію України самочинно? Відповідь Грушевського, що Україна дійсно хоче автономії, ніяк не задовольнила революційних демократів, як вони себе називали, а голова Ради робітничих депутатів Незлобин заявив, що домагання автономії у теперішній момент — це удар у спину революції і що на будь-які спроби проведення цієї автономії в життя революційна демократія відповість багнетами¹.

Я навів цей епізод, а він не був єдиний, аби показати, як вороже ставилися росіяни взагалі й національні меншості України зокрема до політичних аспірацій українського народу. Звичайно, така позиція утруднювала роботу Центральної Ради, яка прагнула провадити політику справедливості й рівності для всього населення без різниці національного походження. Та поза ці труднощі Центральна Рада чітко дотримувалася демократичних засад.

Український національний конгрес, який мав бути виразником волі українського народу, зібрався 19 квітня 1917 р. На цей день до Києва з усіх кінців України з'їхались близько 900 делегатів від різних військових, селянських, робітничих, просвітніх, економічних організацій та політичних партій, а участь у конгресі представників українських організацій Києва збільшила число присутніх до 1500 чоловік.

Конгрес проходив у надзвичайно урочистій атмосфері.

¹ Дорошенко Д. Історія України... С. 57.

Навіть неукраїнська преса, яка стримано, а то й вороже ставилась до українського відродження, відзначила загальний ентузіазм, що панував на ньому. «Треба було бачити цю загальну радість при зустрічах вільних громадян вільної країни, — писала «Киевская мысль». — Сяють від тримтязого весняного усміху обличчя, палають жаром радості очі та всюди дзвінка, свіжа, колоритна, чисто українська мова. Дружні обійми, палкі поцілунки... Словом — родина, члени однієї сім'ї з'їхалися на своє спільне свято. Так воно і є в дійсності. Треба дуже довго і сильно терпіти, треба віками зносити гніт національної і політичної неволі, щоб так бурхливо прийняти свято визволення».

Скликання Українського національного конгресу, без сумніву, стало етапною подією в розвитку українського революційного руху. Вперше в історії український народ міг виявити свою волю і водночас заявити перед цілим світом про своє існування. Недарма Грушевський назвав конгрес історичним.

Оскільки конгресові передували великі партійні, кооперативні та селянські з'їзди, його організатори вже мали практику, яку вони вміло використали. Головними питаннями, довкола яких точилися вичерпні дебати, були питання автономії та перебудови Росії на федеративну демократичну республіку. Щодо цього вже у перший день роботи конгрес ухвалив такі резолюції:

«1. Згідно з історичними традиціями і сучасними реальними потребами українського народу з'їзд вважає, що тільки широка національна й територіальна автономія України забезпечить потреби нашого народу і всіх інших народностей, котрі живуть на українській землі.

2. Той автономний устрій України, а також і інших автономних країн Росії, матиме повні гарантії у федеративнім ладі.

3. Тому єдиною відповідною формою державного устрою з'їзд вважає федеративну й демократичну республіку Російську.

4. А одним із головних принципів української автономії — повне забезпечення прав національних меншостей, які живуть на Україні»¹.

У дальших резолюціях конгрес розширив і уточнив засадничі питання політичного характеру. Наприклад, визнаючи кінцевий авторитет російських Установчих зборів щодо розв'язку проблем державного ладу Росії, а з тим і автономії України, конгрес все ж таки вважав, що прихильники нового

¹ Вісті з Української Центральної Ради у Києві. 1917. Квітень. Ч. 3. С. 1. Програмі промови на конгресі виголосили Д. Дорошенко, О. Шульгін, Ф. Матушевський (див.: *Матюлов В.* 1917 год на Киевщине. К., 1928. С. 30).

ладу в Україні не повинні залишатися пасивними, а разом із меншими народностями мають активно творити підвалини її автономного життя.

Конгрес також вважав необхідним, «щоби в тих країнах Федеративної Російської Республіки, у яких український народ складає меншість, українському народові були забезпечені права меншості на таких же умовах, на яких на Україні забезпечуються права меншості неукраїнців»¹.

Наприкінці конгресу було ухвалено схему організації Української Центральної Ради. Згідно з пропозицією Грушевського до її складу мали входити близько 150 депутатів, більшість яких були зразу ж обрані. Головою Ради таємним голосуванням (558 голосів за і кілька проти) обрали Михайла Грушевського, а його заступниками — Сергія Єфремова і Володимира Винниченка.

Павло Христюк, учасник, а опісля історик української революції, вважає, що Національним конгресом завершився перший період української революції — національно-культурницький, підготовчий, і почався другий період — національно-політичної боротьби². До того можна додати, що конгрес не лише перетворив Українську Центральну Раду на дійсно репрезентативний орган, а й дав йому мандат діяти в інтересах українського народу.

У своїх спогадах Володимир Винниченко відзначав: «Конгрес був першим кроком відродженої нації по шляху державності. Будучи одночасно сильним організуючим і агітаційним засобом, він став першим, підготовчим етапом у творенні як ідеї української держави, так і в частковому переведенні її в життя. А саме, як повновласний орган національної волі, офіційно передав усю свою повноту вибраному з себе органу: новій Центральній Раді. З цього моменту Центральна Рада стала дійсно представницьким законним ... органом усієї української демократії ... Це був перший камінь у будові української державності. І з гордістю кожний українець може сказати, що не насильство, не примус, не обман, не грабіж чужого були фундаментом нашої відродженої держави, а добра воля, щиросердечне хотіння, ентузіазм, самовідданість всіх складових і будівничих елементів її...»³ Так писав визначний український письменник, учасник української революції і співтворець української державної політики за доби Центральної Ради.

Зважаючи на вороже ставлення до територіальної авто-

¹ Вісті з Української Центральної Ради у Києві. С. 3.

² Христюк П. Українська Революція. С. 39 — 41.

³ Винниченко В. Відродження нації. Київ; Відень, 1920. Т. I. С. 93 — 94.

номії України всіх прошарків російського суспільства — від найлівіших до найправіших, члени Центральної Ради вирішили підсилити свої позиції, скликаючи на 18 травня 1917 р. Перший військовий з'їзд. У призначений день до Києва прибули близько 700 делегатів із мандатами від кількох тисяч українських вояків. «Їхня душа, їхня свідомість, як і їхня мова, були покалічені царизмом, — пише Винниченко, — але тим більше вони горіли ненавистю до тих, хто їх зробив такими, хто їх зробив соромливими синами свого народу, хто відібрав їм материнську мову і національну свідомість».

Коментуючи цей психологічний феномен, Винниченко твердить, що саме у ньому — коріння того явища, яке помічалось протягом усієї Української революції: «Іменно неофіти, іменно ті, які не вмлі навіть говорити як слід по-українськи, вони були найбільш крайніми, запальними, непримиримими націоналістами»¹.

Оскільки українці ще раніше почали українізувати військові підрозділи (наприклад, 1 травня 1917 р. в Києві спонтанно організувався Перший Український охочий полк ім. Богдана Хмельницького), росіяни були стривожені запланованими військовими з'їздами. Аби не допустити до небажаних наслідків, Петроград надіслав телеграму, забороняючи військовий з'їзд. Телеграма прибула до Києва вже тоді, коли з'їзд відбувався, і спричинила справжнє обурення делегатів. Незважаючи на обіцянки Петрограда, українські вояки домогалися негайної українізації армії та Чорноморського флоту. Для її практичного проведення з'їзд пропонував створити військовий Генеральний комітет, що працював би в контакт з російським Генеральним штабом. У загальних політичних питаннях з'їзд підтримав позиції Центральної Ради. Це збільшило її престиж та й, звісно, військову силу.

Озброєна мандатами, які одержала від Національного конгресу та військового з'їзду, Центральна Рада вирішила приступити до безпосередніх переговорів із російським Тимчасовим урядом і вирядила до Петрограда в кінці травня 1917 р. спеціальну делегацію у складі 10 осіб, серед яких був і В. Винниченко. Делегація мала зустрітися не тільки з членами уряду, а й із представниками Ради робітничих і солдатських депутатів². Вона везла з собою записку Центральної Ради до Тимчасового уряду, на якій варто було б зупинитися.

Документ починається з короткого огляду революційних подій на Україні та викладу принципів, на базі яких можна

¹ Винниченко В. Відродження нації. С. 140 — 141.

² Христюк П. Українська Революція. С. 48 — 54.

було б творити дружні відносини між Україною і Росією. Далі у записці виразно підкреслюється, що Центральна Рада як «голос організованого народу» вже здійснює національно-культурну автономію. Саме тому голос Центральної Ради повинен мати відповідну вагу в державних справах, які стосуються всіх сфер українського народу.

Окреме місце у записці присвячене соціальним та національним моментам: «Перспектива боротьби і передбачення перемоги української буржуазії настроює неукраїнські пануючі верстви населення дуже вороже до всього українського руху... Всмоктавши з молоком самодержавія ідею централізму, звикши дивитися на Україну тільки як на Південно-Західний край Російської імперії, а на українців як на «схолов», не бажаючи навіть познайомитись із життям цих «схолов» та з їхніми ідеалами, що ніколи не вмирали навіть під гнітом царизму, — буржуазна інтелігенція не змогла, не знайшла в собі сили піднятися до правильного розуміння того процесу, що відбувався весь час. І, піддаючись цим двом силам — класовому і національному егоїзму, — пішла шляхом енергійного опору організації української демократії».

Записка засуджує вороже ставлення росіян до українського відродження, вказуючи, що з часом навіть зросійщені вулиці міст України повернуться до своєї рідної стихії. Записка звертає увагу на те, що сила українського руху зростає буквально з кожною годиною і перешкодити їй немає і не буде ніякої можливості, бо прокинувся 35-мільйонний народ.

«Треба повернутися до царизму, — зауважувалось у записці, — до приниження всіх прав людини й громадянина, щоб жити деякою надією на поворот української демократії до первісного стану «приниженого і закованого раба». Бо в національним самопочуванні у широких народних масах вилилося перш за все почуття цих прав, цієї достоїнності людини і громадянина. Віднині він не «схохол», не «бидло», не мужик, а українець, тобто рівний з усіма, хто до революції мав владу принижувати його... І домагання національної школи, армії, українзації всього життя на Україні мають в корені головним чином це відроджене та визволене почуття і достоїнство людини...»

У кінці записки Центральна Рада ставить петроградським властям ряд вимог, задоволення яких, на її думку, може припинити зростаючу ворожнечу між українцями й росіянами. Предумовою порозуміння називається насамперед визнання Тимчасовим урядом автономії України. Далі йдуть вимоги участі України в майбутній міжнародній мирній

конференції, українізації армії, початкової, середньої та вищої школи, надання вищих посад тим особам, які користуються довірою народу, розмовляють його мовою і добре знають побут. Записка також вимагала від Тимчасового уряду певних фондів для національно-культурних заходів Центральної Ради. В останньому пункті записки йшлося про повернення до рідного краю українців, що перебували за кордоном¹.

Як бачимо, документ наголошував на тих справах, більшість яких українці вже здійснювали самочинно. Тому домагання Центральної Ради варто розглядати як спробу легалізувати те, що вона і так проводила в життя.

Місія до Петрограда не дала бажаних наслідків. Представники як російської влади, так і Ради робітничих і солдатських депутатів рішуче відмовилися визнати принцип автономії України. Згадуючи про поїздку, Винниченко писав: «Ці представники з професорськими титулами ніяк не могли погодитися, щоб землі Чорного моря, Одеси, Донецького району, Катеринославщини, Херсонщини і Харківщини належали до автономної України. Їх, звичайно, турбувала думка, що донецьке і херсонське вугілля, що катеринославське залізо, що харківська індустрія віднімуться від них. Їм було ясно, що автономія не дозволить їм так безпardonно, так безоглядно, централістично визискувати багатства того чи іншого краю на користь однієї нації і пануючих класів»².

Єдина поступка, яку Тимчасовий уряд був схильний зробити, полягала у сфері вкрай обмеженої культурно-освітньої автономії. Уряд погоджувався визнати право викладання української мови у початкових (народних) школах і запровадження її як окремої дисципліни у середніх школах, з тим, однак, що російська мова залишилась би викладовою у середніх та вищих школах.

У тяжкому настрої повернулася до Києва українська місія. В той саме час там проходив Перший Всеукраїнський селянський з'їзд за участю 2200 делегатів. На ньому члени місії доповіли про її результати. Вислухавши до краю обурило представників українського селянства. У відповідь з'їзд підтримав усі домагання Центральної Ради і, зокрема, доручив скласти статут автономії України, скликати з'їзд представників інших народів та областей Росії, українізувати всі адміністративні й самоврядні установи та закликати їх допомагати Центральній Раді у запровадженні автономного ладу.

¹Христюк П. Українська Революція. С. 55 — 60; див. також: Вісти з Української Центральної Ради у Києві. 1917. Травень. Ч. 8. С. 1 — 3.

²Винниченко В. Відродження нації. С. 166 — 170.

Обурення ще збільшилося, коли до Києва надійшли дві телеграми з Петрограда. Однією військовий міністр Олександр Керенський забороняв скликання Другого військового з'їзду, другою ж Тимчасовий уряд відкидав усі домагання України. Прочитавши її, голова Центральної Ради Грушевський сказав: «Свято революції скінчилось! Настає грізний час! Україна повинна бути організована! Свою долю повинен вирішувати тільки український народ!»¹.

Позиція російського уряду суттєво підштовхнула український революційний рух, і рішучих дій не довелося довго чекати.

Першим проявом нового курсу Центральної Ради була резолюція від 16 червня 1917 р. В ній, зокрема, наголошувалося: «Обміркувавши відповідь Тимчасового Російського Уряду на домагання Української Центральної Ради і зважаючи на те, що признання права українського народу на автономію відповідає його трудовим і національним інтересам, загальні збори Центральної Ради, поповненої Радою Селянських Депутатів та Військовим Генеральним Комітетом, признали, що, одкинувши домагання Центральної Ради, Тимчасовий Російський Уряд свідомо пішов всупереч інтересів трудового народу на Україні і всупереч ним же проголошеного принципу самовизначення народів. Через це Збори Центральної Ради визнають необхідним:

1. Звернутися до всього українського народу з закликком організуватися і приступити до закладання підвалин автономного ладу на Україні.

2. Центральна Рада вважає потрібним негайно видати до українського народу універсал, у якому має вияснити суть домагань української демократії, представлені Центральною Радою, а також ті завдання, які стоять перед нею в творенні автономного ладу на Україні разом з іншими національностями Української Землі...»²

У тривожній обстановці, яка панувала в Києві 16 червня, делегати від усіх фронтів почали збиратися на Другий Всеукраїнський військовий з'їзд: Попри всі сподівання він вийшов багатолюдним — прибуло 2300 представників, які репрезентували 1600 000 українських вояків.

Сама присутність такої кількості делегатів відчутно зміцнила позицію Центральної Ради, не кажучи вже про резолюції та постанови, які засуджували ставлення російських властей до українських вимог. У справі автономії з'їзд виніс таку постанову: «Всеукраїнський Військовий З'їзд

¹ Вишиченко В. Відродження наші. С. 174 — 184.

² Вісті з Української Центральної Ради у Києві. 1917. Травень. С. 3.

у справі переведення підвалин автономії України в життя вважає необхідним пропонувати Центральній Раді якомога скорше скликати територіяльні збори для порозуміння з національними меншостями й розгляду проекту статуту автономії України»¹.

Центральна Рада, яка уважно стежила за подіями і намагалася їх скеровувати, вирішила, що настав час сказати нове слово, яке, за висловом Винниченка, «було б синтезою і імпульсом до творчого «дальшого». Тим словом став Перший універсал Центральної Ради, прийнятий 23 червня 1917 р.

«Народе український! — так розпочинався він. — Народе селян, робітників, трудящого люду!

Волею своєю ти поставив нас, *Українську Центральну Раду*, на сторожі прав і вольностей Української Землі.»

Найкращі сини твої, виборні люде від сел, від фабрик, від солдатських казарм, од усіх громад і товариств українських вибрали нас, *Українську Центральну Раду*, і наказали нам стояти й боротися за ті права і вольности.

Твої, народе, виборні люде заявили свою волю так:

Хай буде Україна вільною. Не одділяючись від всієї Росії, не розриваючи з державою російською, хай народ український на своїй землі має право сам порядкувати своїм життям. [...] Ніхто краще нас не може знати, чого нам треба, і які закони для нас кращі [...] Ніхто краще наших селян не може знати, як порядкувати своєю землею».

Далі універсал докладно описує вороже ставлення російського Тимчасового уряду до вимог Центральної Ради. «І через те ми, *Українська Центральна Рада*, видаємо цей Універсал до всього нашого народу і оповіщаємо: *однині самі будемо творити наше життя*»².

Оте речення — «однині самі будемо творити наше життя» — не було звичайною собі заявою політичної програми. У ці слова вліті наснага, самопожертва і любов до свого народу всіх попередніх поколінь, ті почуття, без яких українство давно перестало б існувати.

Перший універсал також запевнив неукраїнські народи, що жили в Україні, що їхні права будуть забезпечені, і закликав їх стати дружно з українцями до праці для організації автономної України.

¹Перебіг Другого військового з'їзду з великою точністю описав Володимир Кедровський у своїй книзі «1917 рік» (Вінніпег, 1967. С. 108 — 136).

²Зозуля Я. Велика українська революція (Матеріали до історії відновлення української державности). Календар історичних подій за лютий 1917 року — березень 1918 року. Нью-Йорк, 1967. С. 65 — 68.

Генеральний Секретаріат Центральної Ради. Сидять (зліва направо): С. Пегашора, С. Єфремов, В. Винниченко, Х. Барановський, Г. Стешешко; стоять: П. Христюк, М. Стасюк, Б. Маргос; у колі — В. Садовський. 1917 р.

Значення універсалу Центральної Ради першим відчув військовий з'їзд. Коли Винниченко прочитав цей документ, вибухнув справжній грім радості. Під кінець присутні — делегати, публіка, кореспонденти — стали на коліна і хором заспівали великий «Заповіт»:

Поховайте та вставайте,
Кайдани порвіте
і вражою, злою кров'ю
Волю окропіте.

«Отак зворушуюче починали українці будувати свою державну автономію», — писав Винниченко¹.

Перший універсал Центральної Ради, який проголосив автономний лад в Україні, зустрів підтримку майже всього українського населення. Про загальне захоплення свідчать телеграми й привітання, що їх одержала Центральна Рада з усіх кінців України.

Інакше поставились до Першого універсалу національні меншості України, які відчували за собою підтримку російського Тимчасового уряду. Та це не могло змінити курсу

¹ Винниченко В. Відродження нації. С. 225.

Центральної Ради. Після проголошення Першого універсалу Центральної Рада приступила до створення першого уряду відродженої Української держави, який прийняв назву Генеральний Секретаріат. Підпорядкований Центральній Раді, Генеральний Секретаріат мав завдання реалізовувати принципи, викладені в універсалі. Уряд складався з голови Генерального Секретаріату, або прем'єра, яким був Володимир Винниченко, і сімох генеральних секретарів: Христофора Барановського (фінанси), Сергія Єфремова (міжнародні справи), Симона Петлюри (військові справи), Бориса Мартоса (земельні справи), Володимира Садовського (судові справи), Івана Стешенка (освіта) і Миколи Стасюка (продовольчі справи). Генеральним писарем, тобто секретарем уряду, було обрано Павла Христюка.

Хто були ці члени першого українського уряду? Серед них жодного професійного адміністратора чи політика. Це були кооператори, письменники, вчені, журналісти і партійні діячі.

Перша декларація Генерального Секретаріату від 9 липня 1917 р. проголосила його виконавчим органом Центральної Ради. Цю декларацію можна розглядати як програмний документ, в якому чітко окреслювалася компетенція генеральних секретарів. Так, генеральний секретар внутрішніх справ, яким був голова Секретаріату Винниченко, мав займатися організацією мас, агітацією та пропагандою, поскільки, на думку Секретаріату, ці питання були найголовнішими підвалинами дальшого будівництва. Завданням Секретаріату у справах судових було формування юридичних інституцій такими, якими вони повинні бути в автономній Україні. Секретаріат у справах міжнародних мав сприяти об'єднанню всіх національностей Росії для боротьби за автономно-федеративний лад Російської республіки, робити все для порозуміння українців на цих засадах з іншими національностями¹.

Тимчасовий уряд у Петрограді, спостерігаючи, як Україна здобувала атрибути державності, почав виявляти деяке розуміння українських домагань. Це відбилосся у його відозві до українського народу від 28 червня 1917 р. Невдовзі для переговорів із Центральною Радою до Києва прибули члени Тимчасового уряду Церетелі й Терещенко, а згодом прибув і Керенський. Після двох днів наради обидві сторони досягли компромісу. Петроградські міністри погодилися, що Центральної Рада має виробити статут автономії України з умо-

¹ Вісті з Української Центральної Ради у Києві. 1917. Червень. Ч. 10. С. 2 — 3.

вою, що він буде поданий на останню санкцію до Всеросійських установчих зборів.

15 липня в Петрограді відбулося бурхливе засідання Тимчасового уряду, на якому Терещенко і Церетелі звітували про свою поїздку до Києва. Протівники угоди з Центральною Радою переконували, що вона відкриє шляхи для здійснення української автономії законним чином. Але більшість Тимчасового уряду все ж проголосувала за угоду. Текст угоди був телеграфований Винниченкові 16 липня. Телеграма підтверджувала повноваження Генерального Секретаріату як крайового уряду з доповненням його за рахунок представників інших народів. Тимчасовий уряд також підтвердив свою прихильність «до розроблення Центральною Радою проекту національно-політичного статуту України в такому розумінні, в якому сама Рада буде вважати це відповідним інтересам краю»¹. Не погодився Петроград лише з українізацією війська.

Цікаво, що коли Центральна Рада бажала хіба що принципового визнання права автономії України, російський уряд навіть не хотів слухати. Але коли Центральна Рада проголосила, що українці самі творитимуть своє життя, Петроград зрозумів, що має справу не тільки з моральними питаннями, а з народною силою. Наслідки, як бачимо, не затрималися.

У відповідь на телеграму Тимчасового уряду Центральна Рада видала 16 липня свій Другий універсал.

«Временне Правительство, — наголошувалося у ньому, — стоячи на сторожі завойованої революційним народом волі, визнаючи за кожним народом право на самоозначення і відносячи остаточне встановлення форми його до Учредительного Зібрання, простягає руку представникам Української демократії — Центральній Раді — і закликає в згоді з ним творити нове життя України на добро всієї революційної Росії. [...] Українська Центральна Рада, обрана Українським народом через його революційні організації, незабаром поповниться на справедливих основах представниками інших народів, що живуть на Україні, від їх революційних організацій, і тоді стане тим єдиним найвищим органом революційної демократії України, який буде представляти інтереси всієї людности нашого краю. [...] Прямуючи до автономного ладу на Україні, Центральна Рада в згоді з національними меншостями України підготовлятиме проекти законів про автономний устрій України для внесення їх на затвердження Учредительного Зібрання»².

¹ *Дорошенко Д.* Історія України... С. 113 — 114.

² *Вісті з Української Центральної Ради у Києві.* 1917. Червень. С. 1.

Аналізуючи порозуміння між Центральною Радою і Тимчасовим урядом, можна вважати, що обидві сторони мали з нього певну користь.

Українці дістали від Петрограда визнання права автономного ладу для України, а також визнання Центральної Ради і Генерального Секретаріату як органів державної влади в Україні.

Але більше користі з українсько-російського договору винесли росіяни. Визнаючи право України на автономію, російський уряд по суті не давав українцям нічого понад те, що вони і без того мали. Навіть можна говорити про те, що Центральна Рада, домовляючись із росіянами, відмовилася від певної свободи дій, запевняючи, що вона настросна рішуче «проти замірів самовільного здійснення автономії України» до скликання Установчих зборів. До того ж Центральна Рада віддала російському урядові право затвердження членів Генерального Секретаріату, яке попередньо належало їй. Одне слово, у політичному розумінні це був крок назад у розвитку української революції.

На мою думку, Центральна Рада сплатила за порозуміння з Тимчасовим урядом невиправдано високу ціну. За визнанням Винниченка, одного з творців київської угоди, Центральна Рада лише тому зважилася на неї, що вважала свої сили ослабкими для відкритої боротьби. Отже, українці, щоб уникнути нерівного двобою, свідомо пішли на маловигідний договір з Росією. Це можна зрозуміти: в Україні стояли великі підрозділи російської армії, в російських руках перебувала адміністрація. Крім того, ахіллесовою п'ятою української революції були міста, які, судячи з виборів до міських дум улітку 1917 р., являли собою російські твердині у стихійному морі українського села. І, мабуть, найбільш кричущим прикладом зрусифікованого міста була столиця України.

УРЯД УКРАЇНИ ТА ЙОГО ПРОБЛЕМИ

Коли дійшло до виборів у Київську Думу, український соціалістичний блок (соціал-революціонери та соціал-демократи) здобув на загальне число 125 усього 24 мандати. Отже, українці мали рівно одну п'яту всіх місць (ураховуючи те, що українські соціал-федералісти здобули один мандат). Водночас блок російських та єврейських соціалістів отримав 44 місця, єврейські партії, що виступали окремо, — 12, кадети — 10 і навіть блок «руських» виборців, який мав головним своїм гаслом «Геть з Україною й з українізацією», дістав 18 місць.

Яка іронія: у той саме час, коли у Києві засідала Українська Центральна Рада, містом керували люди, які вкрай вороже ставилися до боротьби українського народу за самостійне існування.

Не краще виглядали справи і по інших містах України. Наприклад, у Катеринославі із 110 місць українці отримали 11, в Одесі зі 120 — п'ять, у Житомирі з 98 — дев'ять, у Херсоні зі 101—15, у Кременчуку зі 101—17. Винятком був Харків, де зі 116 місць українці посіли 54.

Отож, як бачимо, політично й культурно й місто давно перейшло на бік пануючої російської нації. З-поміж тих ренегатів було й багато українців, про яких Винниченко писав так: «Пануючі українські класи давно зрусифікувались, прийняли руську мову, руську культуру, руський нагай і руську чагороду за зраду своєї нації та за її винищення. І вони не за страх, а за совість — і нечисту, неспокійну совість! — старались заслужити ласку своїх нагорожувачів»¹.

Ще раз наголосимо, що брак національно свідомого українського міста являв собою, мабуть, найбільшу перешкоду створенню української держави. Без міської інтелігенції

¹ Винниченко В. Відродження нації. Т. II. С. 41.

було важко дати провід отій сільській стихії, яка в революційну добу часто виявляє мінливість та невпевність. Розуміючи це, Центральна Рада спокійно й розважливо впроваджувала свою владу в Україні, йдучи при тому на вимушені компроміси і терплячи різні зневаги від російського уряду. Напевне, іншого вибору українці не мали, оскільки безпосередня боротьба з Петроградом настроїла би Київ та інші міста проти української влади.

Шукаючи підтримки мешканців міст, Центральна Рада почала налагоджувати контакти з національними меншостями. Першим кроком на шляху до порозуміння стала так звана «прогулянка Дніпром» представників українських і неукраїнських революційних партій та організацій за участю членів Центральної Ради. Під час неофіційного спілкування виявилось, що представники меншостей готові були говорити про необхідність створення в Україні особливого територіального органу (Крайової Ради), що заступала б інтереси революційної демократії. А незабаром, 4 липня, Грушевський та Вишниченко провели спільне засідання з революційними київськими організаціями, де було обговорено питання про скликання крайового з'їзду і створення відповідного органу в Україні.

Центральна Рада зі свого боку шукала способів введення до свого складу представників національних меншостей. Ця справа докладно розглядалася на сесії Центральної Ради 13 липня. Після вичерпних дебатів було винесено таку ухвалу:

«1. Зараз же починати процес перетворення Національної Української Центральної Ради в Тимчасовий Краєвий Парламент і доручити цю справу Генеральному Секретаріатові.

2. Найбільш відповідним способом поповнення національного складу Центральної Ради визнати пропорційне представництво, по якому національним меншостям дається число депутатських місць в складі Центральної Ради згідно з численністю населення цих національних меншостей України».

Варто згадати, що напередодні бюро окружного комітету Єврейської соціал-демократичної партії прийняло резолюцію, що підтримувала політичну боротьбу українського народу. Цитуємо уривок: «Виходячи з погляду, що всі нації Росії мають безумовне право на політичне і культурне самовизначення, окружний Комітет вітає тривале змагання українського народу до самоорганізації на автономно-демократичних основах... Визнаючи гасло [пéребудови] державного ладу в Росії на республікансько-федеративній підставі, окружний Комітет вважає необхідним підтримувати по відношенню до України домагання національно-територіальної автономії...

в етнографічних межах, в такому розумінні, що географічно ця автономія має обіймати одностайну територію, в якій більшість населення становлять члени української нації»¹.

Отож, остаточне порозуміння між українцями та євреями довкола принципу автономії було тільки питанням часу. До речі, на нього і не довелося довго чекати. Вже 25 липня у засіданнях Центральної Ради взяли участь представники національних меншостей України: євреїв, росіян і поляків, які мали стати рівними партнерами у побудові нового економічного, суспільного і політичного ладу в Україні.

Досягнувши попередньої згоди з російським Тимчасовим урядом, Центральна Рада спільними зусиллями виробила конституцію автономного устрою України під назвою «Статут вищого управління України», який був ухвалений 29 липня. За два дні перед тим до Петрограда виїхали члени Генерального Секретаріату, а саме Винниченко, Барановський (секретар із фінансових справ) і Рафес (представник Бунду, який був генеральним контролером). Вони мали добитися затвердження статуту Тимчасовим урядом.

У статуті, зокрема, наголошувалося: «На підставі згоди з Тимчасовим урядом дня 16-го липня 17-го року орган революційної демократії всіх народів України — Українська Центральна Рада, що має підготувати Україну до остаточного здійснення автономного ладу і довести її до Українських Установчих Всенародних Зборів і Російського Установчого Зібрання, — утворює Генеральний Секретаріат, який являється найвищим органом управи на Україні». Цей орган «формується Центральною Радою, відповідає перед нею і затверджується Тимчасовим Урядом». Далі йшлося про склад Секретаріату та функції його членів. Так, при секретареві з міжнародних справ мали бути три заступники — представники росіян, євреїв і поляків. Дуже важливим був пункт шостий, де підкреслювалося, що «всі урядові органи на Україні підлягають власті Генерального Секретаріату»².

Місія до Петрограда відбулася у вельми невдалий час. Політична атмосфера була напруженою, бо тільки кілька днів перед тим Тимчасовий уряд ліквідував більшовицьке повстання. Наслідком цих подій стало те, що новий коаліційний уряд, на чолі якого став Керенський, значно поправішав, а в національному питанні зайняв тверду централістську позицію.

7 серпня українська делегація відбула нараду з міністром Некрасовим (заступником голови кабінету) в присутності

¹Цит. за: Христюк П. Українська Революція. С. 85 — 86.

²Вістник Союзу Визволення України. 1917. 2 верес. С. 562.

юристів Нольде, Гальперіна і Барта. Це були тривалі й виснажливі переговори. Російські юристи, особливо барон Нольде, передусім хотіли зменшити повноваження, які Тимчасовий уряд уже визнав за Генеральним Секретаріатом. Щодо ж «Статуту вищого управління України», то, на їхню думку, не було ніяких шансів його прийняття Тимчасовим урядом, принаймні у наявному вигляді. Юристи запропонували українській делегації ряд суттєвих поправок до статуту. Представники ж Секретаріату наполягали на тому, що він має бути прийнятий без змін. Володимир Винниченко згадував, що через безвихідь, в яку зайшли ці переговори, українській делегації не раз хотілося покинути їх. Однак обов'язок наказував їм будь-що завершити справу.

Нарешті 17 серпня Тимчасовий уряд видав «Тимчасову інструкцію для Генерального Секретаріату на Україні». Без перебільшення можна сказати, що це було пряме заперечення принципів, на яких будувався «Статут вищого управління України». Петроград визнавав Генеральний Секретаріат, але як орган російського уряду. Внаслідок цього український народ позбавлявся права голосу у вирішенні своєї долі. По всіх питаннях ідеї статуту були послідовно переінакшені до невпізнання.

Така поведінка петроградських властей зустріла в Україні відповідний опір. Навіть представники національних меншостей у Центральній Раді, головним чином євреї, виступали проти надмірного російського централізму. Повернувшись із Петрограда, Винниченко виступив у Центральній Раді з гострою критикою «Інструкції», назвавши її «миршавим клаптиком паперу». Взагалі з усіх виступів було ясно, що російські власті переступили межу політичної пристойності. У дискусії звучали голоси, що радили розірвати з Тимчасовим урядом і творити своє життя самостійно. Проте більшість делегатів боялася розриву.

22 серпня дебати закінчились, і Центральна Рада винесла резолюцію, яка не відкидала, але ж і не ухвалювала «Інструкцію» Тимчасового уряду, тільки, як казав Винниченко, «прийняла її до відома». Разом із тим резолюція різко засудила «Інструкцію» як вияв недовір'я усій демократії України. Підкреслювалося, що цей документ, пройнятий імперіалістичними тенденціями російської буржуазії, ламає згоду Центральної Ради з Тимчасовим урядом від 16-го липня, не дає можливості демократії України творити владу на всій території, заселеній українським народом, цілком не відповідає потребам і бажанням не тільки українського народу, а й національних меншостей, що живуть в Україні. Особливо зазначимо, що поряд із такою розгромною крити-

кою резолюція Центральної Ради містила ряд пропозицій щодо поліпшення відносин між Україною і Росією.

В усякому разі авторам «Інструкції» не вдалося перетворити Україну на провінцію Росії, а Генеральний Секретаріат — на орган, підпорядкований петроградському урядові. У даному випадку на користь України спрацював внутрішній хаос, що панував у Росії, оскільки Петроград так і не зміг упровадити ті засади, які він виголосив у своїй «Інструкції». Тому Центральна Рада й надалі продовжувала вести відносно самостійну політику в Україні.

Тим часом українці перебороли свою першу урядову кризу і сформували новий уряд, на чолі якого знову став Винниченко. Але, затверджений Центральною Радою 3 вересня, уряд не міг приступити до роботи без санкції Петербурга, який у той час був зайнятий придушенням контрреволюційного повстання генерала Корнілова. Тільки 14 вересня Тимчасовий уряд затвердив список запропонованих Центральною Радою українських міністрів. Через шість днів відбулося перше засідання Генерального Секретаріату.

Умови, в яких доводилося працювати урядові, були вкрай несприятливі. Поширювалася анархія. Розклад армії набирав чимдалі значніших розмірів, цілі загони покидали фронт і по дорозі знущалися з цивільного населення. Щодо Тимчасового уряду, то він і далі проводив антиукраїнську політику.

Зростаюча анархія, яку посилили протиурядові виступи більшовиків у липні та генерала Корнілова у вересні 1917 р., створила серйозні перешкоди спробам Генерального Секретаріату завести адміністративний порядок в Україні. Найважчим було становище губерній, які прилягали безпосередньо до фронту, себто Волині та Поділля. У тих губерніях здеморалізоване військо створило справжнє татарське лихоліття.

Не маючи у своєму розпорядженні ані війська, ані ефективної поліційної організації, Центральна Рада і Генеральний Секретаріат звернули свої надії на так зване Вільне козацтво, яке почало самочинно організовуватись як самооборона проти анархії. З часом назбиралось досить велике число Вільних козаків.

Для остаточного оформлення організації 16 — 20 жовтня 1917 р. в Чигирині зібрався Всеукраїнський з'їзд Вільного козацтва. На нього прибули 2 тис. делегатів, які представляли 60 тис. Вільних козаків Київщини, Чернігівщини, Полтавщини, Катеринославщини, Херсонщини та Кубані. З'їзд звернувся до громадян України з відозвою, в якій повідомляв, що він вирішив створити в Україні міцну озброєну силу для бороть-

Делегати Всеукраїнського з'їзду Вільного козацтва від Чигиринського повіту. 1917 р.

би з грабунками й насильством, для оборони прав і свобод, завойованих революцією.

Незабаром після з'їзду Генеральний Секретаріат затвердив статут організації «Вільне козацтво», мета якої — фізичний і духовний розвиток своїх членів, підтримання спокою в краї, боротьба з дезертирством під час війни, охорона життя і майна громадян, особливо під час демобілізації¹. Сільські громади «Вільного козацтва» мали організаційно об'єднуватися у волосні, повітові та губернські спілки. Кожна громада закладала так звану муштрову сотню, яка мала підпорядковуватися представникові місцевої влади — начальнику міліції.

Таким чином, Генеральний Секретаріат прагнув скерувати стихійний розвиток козацтва і створити з нього силу, яка служила б потребам Української держави.

Розв'язуючи чимало проблем внутрішнього життя, викликаних революцією, Центральна Рада продовжувала займатися зовнішньою політикою, передусім питаннями майбутнього устрою Російської держави.

Мабуть, слушно нагадати, що у квітні 1917 р. Український національний конгрес прийняв постанову про налагодження зносин із народами Росії, які домагаються її перебудови

¹ Дорошенко Д. Історія України... С. 152.

у федерацію автономних одиниць. Генеральний Секретаріат підтвердив цю лінію у своїй першій декларації від 27 червня 1917 р. Відтоді на порядку денному стояла підготовка з'їзду, що репрезентував би якомога більше націй колишньої імперії.

У дусі попередніх планувань Центральна Рада скликала в Києві 21 вересня 1917 р. З'їзд народів. На нього прибули 92 представники 12 національностей: від білорусів — вісім, від грузинів — два, від естонців — чотири, від євреїв — 10, від латишів — 10, від литовців — дев'ять, від поляків — шість, від молдаван — шість, від російських соціал-революціонерів — три, від татар — 10, від турків — п'ять, від українців — дев'ять. Цей небуденний з'їзд тривав цілий тиждень.

Почесним головою з'їзду було обрано Михайла Грушевського, який, подібно до делегатів, котрі впродовж перших трьох днів виступали з привітаннями, склав привітання від Української Центральної Ради. У цій ґрунтовній промові Грушевський піддав гострій критиці російський централізм у минулому і сучасному. На його думку, він «в'ївся в плоть і кров навіть великоросійської демократії», що й пояснювало її «недовір'я до національного руху інших народів».

Далі голова Центральної Ради підкреслив, що федералізм здавна є основною і пануючою політичною течією в Україні. Згідно з Переяславським договором, який забезпечував державні права українців, вони об'єдналися з Росією, але ті права були незаконно потоптані та порушені старою династією. Український народ, продовжував Грушевський, «від цих прав не відмовляється, як не відмовлялися від своїх прав і інші народи, які подібно до нас мали державну самостійність. І коли ми проголошуємо в нинішньому моменті принцип федерації, ми в тому смислі висловлюємо свою волю, ми закріплюємо збереження наших державних прав. Ми будемо протестувати проти всякого пригноблення національного життя — як у себе, так і в інших народах, де б це проявлялось. Імперіалізму, хоч би де він розвивався — поза межами Росії чи в межах Федеративної Російської Республіки, ми будемо протиставляти ідею вільного союзу братніх народів. Ми будемо боротися проти експлуатації народами, навіть передовими, областей і народів так званих відсталих, поставлених в несприятливі умови, бо ми переконані, що між народами немає народів більш чи менш здібних, а є народи, поставлені в більш сприятливі умови історичного життя, і народи, які жили в менш сприятливих умовах. [...] Я глибоко вірю, товариші, — наголошував Грушевський, — що в наших руках — братнього союзу народів, котрий тут зібрався, в нашій силі є велике завдання загладити старі гріхи історії,

які створили нерівність поміж народами, вибраними долею, які горді зі своєї провідної ролі, і народами — пасербами долі, які самі себе називають малими народами, молодшими братами»¹.

На з'їзді було виголошено також ряд програмних доповнень, присвячених різним аспектам та проблемам федеративного устрою. Чимало інших цікавих деталей З'їзду народів можна відтворити на підставі протоколів, які були надруковані у спеціальному органі Ради народів — журналі «Свободный Союз». Примірник цього журналу є в Ізраїлі, а копія — у автора цієї книжки.

На заключній сесії З'їзду народів, яка відбулася 28 вересня, одностайно були прийняті всі запропоновані резолюції. Вони стверджували, що головною хибою державного устрою Росії — як за старого режиму, так і після революції — є надмірна централізація законодавчої та виконавчої влади, яка має бути замінена широкою автономією на федеративних засадах. Ті ж національності (наприклад, єврейська), які розпорошені по всій державі і ніде не мають свого краю, повинні користуватися правом екстериторіально-персональної автономії. Підкреслюючи, що повалений царський режим незаконно йшов до повної русифікації народів, з'їзд указував на необхідність негайно забезпечити народам Російської республіки право вживання рідної мови, що відкріє шлях до вільного й рівноправного розвитку самотубних національних культур.

Наприкінці з'їзд ухвалив створити Раду народів, до якої мали входити по чотири представники кожної національності з правом голосу, без огляду на чисельність населення даної національності. Центром Ради народів мав бути Київ. Звичайно, більшовицький переворот 7 листопада звів нанівець усі ці плани. Однак, як історична подія, З'їзд народів у Києві був яскравим показником настроїв неросійських народів Росії.

Від самого початку існування українського уряду боротьба за автономію завжди була центральною проблемою. Одним із важливих питань, що виникло у процесі цієї боротьби, було питання про Українські установчі збори. Справа наближалась до вирішення, коли пленум Центральної Ради 22 вересня виїс постанову про скликання Українських установчих зборів та про обрання комісії для вироблення порядку виборів до них.

¹ Свободный Союз. 1917. Жовтень. Ч. 1. С. 29 — 32. Див. також: *Стойко В.* З'їзд народів у Києві 1917 року // *Укр. історик.* 1977. Ч. 3—4 (55 — 56). С. 14 — 25.

Представники національних меншостей України виступили проти цього рішення, закидаючи українцям сепаратизм і самостійництво. Їх підтримали деякі інші члени Центральної Ради. А соціал-демократ Балабанов у своєму виступі заявив, що меншовики будуть боротися з такими тенденціями.

Наявність опозиції у питанні скликання Українських установчих зборів спонукала Винниченка прояснити погляди Центральної Ради щодо української державності. Зробив він це у формі листа до редакцій російських газет. Винниченко наголошував, що «суверенність Української Установчої Ради необхідна — як умова повного непримусового прояву доброї волі демократії України». Хоча політична незалежність, продовжував він, не була частиною політичної програми Центральної Ради, то, звичайно, не можна сказати, як розвинуться події у майбутньому і яких політичних форм вони вимагатимуть, включаючи самостійність. «Комбінація основних чинників соціально-політичного життя України не вимагає незалежності як політичного й державного оформлення його. Чи вимагатиме в дальшій будучині? На це ніхто нічого певного не може сказати в дану хвилину. Та не відхрепцюючися від жодних форм, які можуть постати в необхідність, можна мати і тепер відомі ідеали, які намічаються і самим життям»¹.

Трохи точніше, ніж Винниченко, накреслив політичну програму IV з'їзд УСДРП, який відбувся 13 — 16 жовтня 1917 р.: «...Існуючі суперечності економічних інтересів між Україною та Росією при політичному пануванні революційної демократії в обох країнах не викликають необхідності політичного відокремлення України від Росії, а навпаки, тісні політико-економічні зв'язки цих країн... можливо зберегти в відповідних політичних формах в інтересах пролетаріату обох країн за умови, що буде усунуто централістичні та імперіалістичні амбіції великоросійської буржуазії». Стосовно Українських установчих зборів з'їзд висловився так: «Уважаючи, що реалізація всіх здобутків революції на Україні може бути забезпеченою тільки тоді, коли підстави нового ладу будуть вироблені самою людиною України, конгрес визнає необхідним скликання суверенних Українських Установчих Зборів...»²

З перспективи часу стає ясно, що представники меншостей мали рацію, коли твердили, що, скликаючи Установчі збори, українці робили ще один крок у напрямі самостійності.

¹Вістник Союзу Визволення України. 1917. 2 груд. С. 771—772.

²Цит. за: Гунчак Т., Сольчаншк Р. (упор.). Українська суспільно-політична думка... С. 335—336.

Динаміка української революції йшла саме у цьому напрямі, і питання самостійності ставало чимдалі актуальнішим зі зростанням національної свідомості мас. Представники національних меншостей відчули це краще, ніж українські політичні провідники, яким світили ідеали соціалізму і вселюдського братерства: звідси й їхня концепція федерації не тільки з Росією, а й з іншими європейськими державами. Одне слово, українські політики жили своїми ідеалами, а життя прямувало своїм шляхом. Разом із тим ми не можемо заперечувати, що зростання самостійницького духу проявлялося в деяких резолюціях і відозвах Центральної Ради, Генерального Секретаріату, політичних партій (зокрема УСДРП) тощо.

Дебати з приводу Українських установчих зборів викликали черговий конфлікт між українською владою і Тимчасовим урядом. Стурбований цим новим виявом самостійництва, Петроград викликав для пояснень генеральних секретарів — Винниченка, Зарубіна і Стешенка. Водночас прокурор Київської судової палати одержав по телеграфу наказ негайно розпочати слідство і, якщо генеральні секретарі порушили закон, притягти їх до судової відповідальності як службових осіб.

Усі ці заходи до краю роздратували українців. Петроградський уряд долив гасу у вогонь, призначивши комісаром Києва російського соціал-демократа — меншовика і затятого противника українства Костя Василецька.

Створилася напружена атмосфера, в якій співпраця Києва й Петрограда стала неможливою. Ходили навіть чутки, що Тимчасовий уряд планує арештувати генеральних секретарів, тільки-но вони прибудуть до Петрограда. Чим би це все скінчилося — невідомо, бо коли генеральні секретарі ступили на петроградську землю, там уже відбувався більшовицький переворот.

Я трохи забіг наперед, не згадавши про ряд важливих документів того часу. Отож, Генеральний Секретаріат 12 жовтня 1917 р. видав відозву до українського народу, в якій закликав допомогти Секретаріатові в державному будівництві. Секретаріат особливо наголосив, що не допустить жодного насильства над національними меншостями, «бо тільки згода націй та братерське співжиття дадуть Україні той бажаний новий лад»¹.

Ще важливішим документом була декларація Генерального Секретаріату від 12 жовтня, в якій уряд уперше подав широко опрацьовані головні засади та докладний

¹Цит. за: Гунчак Т., Сольчаник Р. (упор.). Українська суспільно-політична думка... С. 314.

план розбудови політичного, економічного і культурного життя в Україні.

Уже у вступі рішуче відкидаються усі обмеження, які хотів накинути російський уряд: «Генеральний Секретаріят, утворений волею демократії України, в ній черпаючи свою силу, на неї спираючись, у своїй діяльності має керуватися принципами і директивами, що вироблені демократією України, представленою у Центральній Раді, і за всю діяльність відповідає перед цим своїм революційним демократичним парламентом». Проголошуючи далі принципи рівності всіх народів, декларація підкреслює, що «основою нового життя кожна нація вважає право на своє національне державне самовизначення»¹.

Підсумуємо сказане вище. Неприховано ворожа позиція Тимчасового уряду до самого кінця його існування стосовно української автономії штовхала українців на шлях активних дій, які в очах національних меншостей України і російського уряду мали всі ознаки самостійництва. А може, й дійсно під заявами федералізму приховувалось бажання створити суверенну українську державу? Адже сам Винниченко наголошував, що «основою, вихідним пунктом відношення української демократії тодішнього часу до всіх явищ і проблем було національне визволення України»². Перед нами запитання: як саме розуміли творці української революції справу національного визволення України? Чи вважали вони можливим досягнути цю мету шляхом федерації, як вони це часто заявляли? Чи думали вони, що в кішчевому етапі революції, коли зростає українська національна сила, вдасться створити самостійну українську державу?

Я схильний думати, що до 22 січня 1918 р. політичний провід української демократії не мав точно виробленого політичного погляду, і це, без сумніву, було його хибою.

Варто зазначити, що до жовтневого перевороту більшовики України ставилися до національної революції українців неприхильно. На відміну від них Ленін виявляв більше розуміння українських вимог. Зокрема, у «Правді» від 28 червня 1917 р. він писав: «Ні один демократ не може... заперечувати *права* України на вільне відокремлення від Росії... Проклятий царизм робив з великоросів катів українського народу...» Двома днями по тому Ленін звинувачував кадетів, есерів і мешшовиків, які не підтримали автономію України: «Ви збожеволіли від страху, панове... піддавшись контрреволюційним крикам великоруських поміщиків і капіталістів. [...] Зовсім нічого страшного... ні в рішеннях, ні

¹Цит. за: *Машілов В.* 1917 год на Киевщине. С. 514--518.

²*Винниченко В.* Відродження нації. Т. II. С. 28.

у вимогах українців нема... Поступіться українцям — це говорить розум, бо інакше буде гірше, силою українців не вдержиш, а тільки озлобиш. Поступіться українцям — ви відкриєте тоді шлях до довір'я між обома націями, до братерського союзу їх, як рівних!»¹

Звичайно, Ленін був складною людиною, і, читаючи його праці, не завжди можна з певністю сказати, коли він говорив те, що думав. Роздвоєність Леніна можна, мабуть, пояснити тим, що він був ідеологом і політиком в одній особі. У даному ж випадку, як би там не було, але перед нами факт: Ленін виступив проти централістичної політики Тимчасового уряду щодо України, хоча сам був централістом.

У той же час більшовицькі організації в Україні боролися з будь-якими проявами українськості, називаючи їх шовінізмом і сепаратизмом. Природно виринає таке суто риторичне запитання: чому ж Ленін, який так підтримував український рух, не дав відповідних вказівок українським більшовикам?

Протверезіння більшовиків України у питанні самостійності приходило дуже повільно — багато провідних членів організацій довго не могли погодитися з тим, що взагалі потрібно творити українську державу. У цьому більшовики майже не відрізнялись від кадетів, які безупинно кидали колоди під ноги народам, що намагалися створити автономний лад на своїй землі.

Можна без перебільшення сказати, що у 1917 р. більшовики України аж ніяк не могли вважатися політичними репрезентантами українського народу. По-перше, організаційно вони належали до РСДРП(б); по-друге, більшість їх складала неукраїнці. Коли ж 7 листопада більшовики перебрали владу в Петрограді, більшовики України відразу й недвозначно показали напрям своєї прихильності.

У зв'язку з цими подіями у Києві витворилася складна ситуація. Супроти одне одного стали три сили: прибічники Тимчасового уряду, які мали своєю опорою штаб Київського військового округу, українська революційна демократія на чолі з Центральною Радою і більшовики.

Уже 8 листопада на засіданні Малої Ради спалахнули гарячі дебати щодо ставлення демократів до подій у Петрограді. Після тривалих дискусій Центральна Рада винесла таку резолюцію: «Визнаючи, що влада — як в державі, так і в кожному окремому краю — повинна перейти до рук всієї революційної демократії, визнаючи недопустимим перехід цієї влади до рук Рад Робітничих і Солдатських Депутатів, які являються тільки частиною зорганізованої революційної

¹ *Ленін В. І. Україна//Повн. збір. творів. Т. 32. С. 333—334; Україна і поразка правлячих партій Росії/Там же. С. 344.*

демократії, Українська Центральна Рада висловлюється проти повстання в Петрограді і буде енергійно боротися з усіма спробами підтримати бунти на Україні»¹.

Така резолюція була першою і цілком природною реакцією на політичну монополію, яку більшовики встановили в Петрограді. Чи треба було українцям ставати в обороні російської демократії? Гадаю, що ні. Українці мали більш ніж достатньо своїх проблем.

З опублікуванням резолюції конфронтація між більшовиками і Центральною Радою загострилася. Взагалі у той час Київ набув вигляду військового табору з трьома центрами. По вулицях купчилися різні військові частини, які порозставляли свої гармати і кулемети.

Маневруючи між більшовиками і штабом округу, який і далі підтримував повалений уряд Керенського, Центральна Рада продовжувала працювати. Звичайно, події в Петрограді примусили її зробити деяку переоцінку своїх позицій стосовно Росії. Це, зокрема, наочно показали дебати 14 листопада відносно проголошення Української Народної Республіки. У той саме час Генеральний Секретаріат підготував відозву до населення України, в якій рішуче заперечував чутки про відокремлення від Росії.

Відозва, яка була проголошена 16 листопада, заявила, що уряд Росії був неспроможний керувати всіма аспектами життя величезних територій. Через це Генеральний Секретаріат вирішив поповнити свій склад новими комісарами. Без сумніву, найважливішою була заява про поширення компетенції Центральної Ради на ті землі, які Тимчасовий уряд оголосив поза межами України: Херсонщину, Харківщину, Катеринославщину і Таврію (без Криму). Як підкреслювалося у відозві, Центральна Рада зробила це, «приймаючи на увагу волю українського народу, висловлену в численних постановках селянських, національних і загальнотериторіальних губернських та повітових з'їздів, різних політичних і громадських організацій відмежованих частин України, а також зваживши, що поділ України як наслідок імперіалістичної політики російської буржуазії щодо України загострює національну боротьбу, порушує єдність революційних сил демократії України і тим самим веде край до безладдя та зростання контрреволюції»².

Як бачимо, Центральна Рада вміло використала замішання, викликане більшовицьким переворотом, аби повернути його на користь української справи.

¹ Цит. за: Дорошенко Д. Історія України... С. 163.

² Вістник Союзу Визволення України, 1917. 2 груд. С. 770.

БОРОТЬБА ЗА УКРАЇНУ: СПІВВІДНОШЕННЯ ПОЛІТИЧНИХ СИЛ

Після більшовицького перевороту в Петрограді співвідношення політичних сил змінилося і в Україні. На поверхні політичного життя появилася більшовицька партія, яка ставала дедалі активнішою, тоді як демократичні партії послабили свою діяльність. Однак домінантним політичним чинником залишалася Центральна Рада.

За нових умов Центральна Рада опинилася перед вибором: або підкоритися урядові Леніна, або завершити державну будову, проголосивши українську державу. Вище я вже говорив про те, що Центральна Рада не визнала влади Леніна, оскільки той установив політичну монополію партії більшовиків, відсуваючи всі інші політичні угруповання.

Отож, єдиний шлях, що відкривався перед Центральною Радою, — це піти за прагненнями національно свідомого українського населення і проголосити українську державу. Щодо цього дуже виразно висловився Третій військовий з'їзд, який саме тоді відбувався в Києві. 10 листопада він ухвалив таку резолюцію: «Виходячи з принципу повного, нічим не обмеженого самовизначення націй, вимагати від свого найвищого революційного органу — Центральної Ради — негайного оголошення української демократичної республіки в етнографічних межах України»¹.

Під тиском життєвої дійсності Центральна Рада пішла на рішучий крок. 20 (7) листопада 1917 р. вона видала Третій універсал, яким проголосила створення Української Народної Республіки.

«Народе український! — говорилося в універсалі. — Ти, разом з братніми народами України, поставив нас берегти права, здобуті боротьбою, творити лад і будувати все життя

¹ Цит. за: Христюк П. Українська Революція. Т. II. С. 48.

на нашій землі, і ми, Українська Центральна Рада, твоя волею, во ім'я творення ладу в нашій країні, во ім'я рятування всієї Росії, оповіщаємо:

Одині Україна стає Українською Народною Республікою.

Не одділяючись від Республіки Російської і зберігаючи єдність її, ми твердо станемо на нашій землі, щоб силами нашими допомогти всій Росії, щоб уся Республіка Російська стала федерацією рівних і вільних народів».

До відкриття Установчих зборів, йшлося далі в документі, «вся власть творити лад на землях наших, давати закони і правити належить нам, Українській Центральній Раді і нашому правительству — Генеральному Секретаріатові України». Універсал також визначив територію України за етнічним принципом: тобто ті землі, де більшість населення складала українці, мали належати до української держави.

Знаючи, як народ бажав закінчення війни, Центральна Рада заявляла, що вживатиме всіх заходів, аби добитися цього. Щодо громадянських свобод універсал зазначав: «...в Українській Народній Республіці має бути забезпечено всі свободи... свободу слова, друку, віри, зібрань, союзів, страйків, недоторканости особи і мешкання, право і можливість уживання місцевих мов в зносинах з усіма установами».

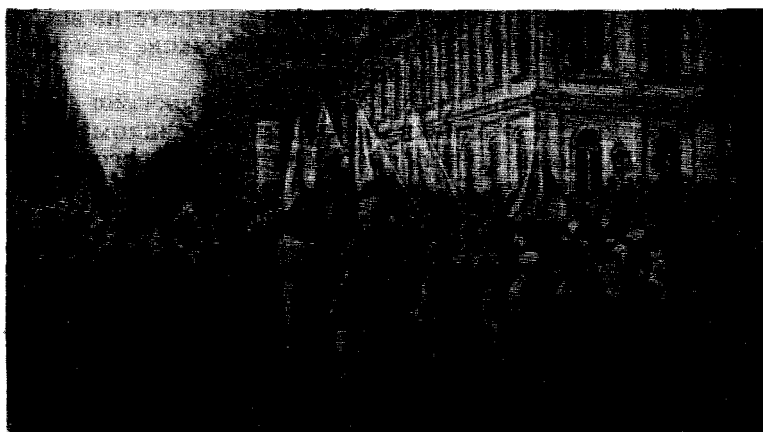
«Український народ, — проголошувалося в універсалі, — що сам довгі літа боровся за свою національну волю і нині її здобувши, буде твердо охороняти волю національного розвитку всіх народностей, на Україні суцїх, тому оповіщаємо: що народам великоруському, свреїському, польському та іншим на Україні признаємо національно-персональну автономію для забезпечення їм права і свободи самоврядування в справах їх національного життя, та доручаємо нашому Генеральному Секретарству Національних справ дати нам в найближчому часі законопроект про національно-персональну автономію»¹.

Інші пункти універсалу стосувалися питань землевласності, продовольства, впровадження восьмигодинного робочого дня на всіх підприємствах, скасування смертної кари.

Проголошення Третього універсалу Центральної Ради було, безперечно, актом великої історичної ваги: уперше за 250 років український народ рішуче задекларував свою волю, свій потяг до свободи, своє право розпоряджатися всіма справами власної держави.

Про значення універсалу так писав один із його творців — Володимир Винниченко: «Тепер, нарешті, ми могли творити

¹Земляк Я. Велика українська революція. С. 70—73.

Демонстрація князя на відзнаку проголошення III універсалу Центральної Ради. 7 листопада 1917 р.

життя по нашому образу й подобию, і тільки по нашому. Тепер ми мали всі засоби для того. Всі державні апарати переходили до рук Генерального Секретаріату, всі фінансові засоби були до його розпорядження, вся військова сила підлягала його наказам... Все населення, вся демократія України дивились на український уряд з надією й вірою»¹.

Разом із тим документ усе ж не вдалося витримати в єдиному дусі (заяви про «рятування всієї Росії», про федерацію з Росією тощо). Чому так сталося? Адже російський Тимчасовий уряд, який репрезентував російську демократію, виразно довів, що росіяни не були готові до федерації, де б вони виступали нарівні з народами, уярмленими царською Росією. Ленінських більшовиків з їхніми централістськими прагненнями Центральна Рада не схотіла визнати. Тоді ж із ким вона бажала федералізуватися?

Я схильний думати, що такі заяви можна пояснити політичною непрактичністю провідних членів Центральної Ради, для яких федерація продовжувала залишатися романтичною мрією. Вони не розуміли, що більшовицький переворот у Росії ґрунтовно змінив політичні обставини, коли сама думка про федерацію ставала зайвою і треба було всіляко сконцентруватися на будівництві незалежної держави.

Практично так воно й було: український уряд розбудову-

¹ *Випищенко В.* Відродження нації. Т. II. С. 81.

вав державне життя цілком самостійно. Проте ні він, ані українська спільнота не були певні того, якою мала бути остаточна форма власної держави.

Те, що в Україні відбуваються надзвичайні зміни, ясно відчули представники закордонних дипломатичних місій, котрі взяли участь в урочистому проголошенні Третього універсалу 22 листопада на Софійській площі. Це були члени французької, бельгійської, італійської та румунської місій.

Варто згадати, що появу універсалу було з великими урочистостями відсвятковано в більшості міст України. Так, у Полтаві відбулися військовий парад і всенародні збори. Після проголошення універсалу губернський комісар Андрій Лівіцький заявив, що відсьогодні він буде виконувати розпорядження тільки Генерального Секретаріату. Подібні святкування пройшли у Катеринославі, Одесі, Чернігові, Кам'янці-Подільському, Житомирі, Вінниці, Бердичеві, Черкасах, Кременчуку, Гадячі та багатьох інших містах.

Звичайно, більшовики мали свої плани щодо новоствореної української держави. Вони почали агітацію між робітниками, селянами, солдатами та міським населенням із метою підняти народ проти уряду. Наслідком цього стала анархія, що поширювалася з кожним днем. Військо було цілком деморалізоване — наприкінці листопада майже не можна було знайти такої військової сили, яка би забезпечувала порядок і сама не брала участі у грабунках, а то й погромах єврейського населення.

Я вже згадував, що більшовики, які діяли в Україні, послідовно виступали проти зростаючого українського національного й політичного самовияву. Їхня активність посилилася з падінням уряду Керенського і захопленням влади більшовиками в Петрограді. Заохочені такими успіхами, вони почали готуватися до збройного перевороту в Києві. Беручи до уваги централістичну будову організації більшовиків, можна припустити, що підривному роботу проти Центральної Ради вони вели не тільки з власної ініціативи, а й за відповідними вказівками з Петрограда.

Один із провідних більшовиків Києва І. Пуке описав ті події у своїй книжці «Военно-Революционный Комитет и октябрьское возстание». Він свідчить, що вже 7 листопада більшовики обговорювали справу повстання в Києві. Після цього вони розгорнули активну агітацію серед війська, яке стояло в місті. Завершенням усього цього мало бути повстання в ніч на 13 листопада.

Та плани більшовиків повалити Українську Народну Республіку не вдалися. Українські військові частини оточили

змовників, роззброїли їх і опісля цілими вагонами вислали в Росію. У цій блискучій операції українці втратили тільки одного вбитим і чотирьох пораненими.

Звістка про цю подію викликала справжню тривогу серед різних рад і комітетів, які почали новий наступ на українську державність, домагаючись перевиборів до Центральної Ради, а згодом і цілковитого її знищення. Така пропаганда мала певний успіх — більший між робітництвом, менший між селянством і найменший між українською інтелігенцією, яка була свідомою того, що передача влади до «советів» робітничих і солдатських депутатів, як цього вимагали більшовики, означала б фактично передачу влади в Україні до рук зайшлих елементів. Звичайно, зведення всіх рад і комітетів до участі в більшовицькій інтризі далеко не віддзеркалювало би тодішньої політичної дійсності.

Проти ідеї перевиборів до Центральної Ради чітко вислови-лася третя сесія Всеукраїнської Ради селянських депутатів: «...Трудове селянство на Україні буде рішуче боротися проти всякого втручання в творчу роботу єдиного найвищого правомочного на Україні органа — Української Центральної Ради, склад якої вчинішню хвилину відповідає вимогам організованого трудового селянства»¹. Лінію Центральної Ради з національних та соціально-економічних питань підтримав також третій з'їзд Української партії соціалістів-революціонерів, який відбувся 4 — 7 грудня 1917 р.

Підтримка Центральної Ради національно свідомими українцями, проте, не завадила більшовикам і далі боротися за владу. Сподіваючись викликати заворушення в Києві, більшовики та їхні прихильники організували 14 грудня страйк, у якому взяли участь близько 20 тис. робітників. Двома днями пізніше в Києві відбувся Крайовий з'їзд більшовицької партії за участю Зінов'єва, який прибув із Петрограда. На з'їзді було ухвалено: взяти участь у виборах до Українських Установчих зборів із самостійним списком; боротися проти нинішнього складу Центральної Ради; прагнути до створення в Україні «справді революційної» влади Рад робітничих, селянських і солдатських депутатів; у конфлікті Центральної Ради з Радою народних комісарів взяти бік останньої.

Уся ця більшовицька діяльність розгорталася відкрито, на очах українських властей, які, віддані ідеалам демократії, навіть не думали перешкоджати своїм опонентам. Мабуть, зайва справа дошукуватися подібної толерантності в історії більшовицької партії, особливо тоді, коли вона вже була при владі.

¹Цит. за: Христюк П. Українська Революція. Т. II. С. 61.

Намагаючись розв'язати проблему протистояння політичних сил на свою користь, більшовики скликали 17 грудня 1917 р. Перший Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих, солдатських та селянських депутатів. Але селянські маси ще чималою мірою були на боці Центральної Ради. Серед 2500 учасників з'їзду більшовицьких депутатів було тільки 60 (за іншими даними — 130). Звичайно, при такому співвідношенні сил більшовики не могли захопити владу в Україні у легальний спосіб. До того ж організаторам з'їзду дуже пошкодив ультиматум більшовиків Петрограда, який був надісланий напередодні Центральній Раді. Це дало вагомий привід її представникам на з'їзді заявити про те, що «Україні загрожує напад з боку великоросійського радянського уряду, який іде по старій царській стежці придушування України».

Варто відзначити, що на цьому з'їзді більшовики України вперше звернули увагу на питання українського національного відродження, яке перед тим їх майже не цікавило. Доповідав на цю тему один із провідних більшовиків Києва Володимир Затонський.

Під час дискусії виявилася велика розбіжність у поглядах делегатів на те, як саме проводити національну політику в Україні. Були й такі, що радили відкликати з Південно-Західного фронту гвардійський корпус, який був під впливом більшовиків, і кинути його на Центральну Раду. Подібні заяви В. Аусема та Є. Бош викликали гострий осуд більшості з'їзду.

Маневр більшовиків України не вдався: замість вибрати нову Центральну Раду, підконтрольну більшовикам, з'їзд висловив діючій Центральній Раді повне довіря. Мені здається, це ще один доказ того, що більшовики просто недооцінили розвій національного руху, який охопив тоді широкі українські маси, а головне — селянство.

Відносно мала кількість більшовицьких делегатів на з'їзді не була випадковою — це відбивало дійсну картину впливу більшовиків на території України. От що писав про це радянський історик М. Попов у 1928 р.: «Наша партія на Україні після Жовтня не могла взяти влади в свої руки, бо не була ще досить міцна. Вона мала проти себе з'єднаний фронт українських національних соціалістичних партій, що спиралися на компактні маси української дрібної буржуазії, насамперед селянства. Не відколовши хоч би частину цих мас від впливу національних соціалістичних партій, не можна було думати про здобуття влади». Історик твердить, що більшовицька партія не мала ясної практичної лінії в національному питанні, а навіть коли б вона цю лінію й мала, то запровадити її в життя було б надзвичайно важко, бо в її лавах

не було досвідчених українських кадрів, не було сталого зв'язку з українськими масами, не велося або майже не велося агітації українською мовою. Взагалі для українських трудящих більшовики були російською, тобто чужою, партією»¹.

Зрозумівши, що в Києві їм не вдасться нічого вдіяти проти Центральної Ради, більшовики разом із фракцією лівих російських соціалістів-революціонерів покинули з'їзд і переїхали до Харкова. Тут вони об'єдналися зі з'їздом Рад Донецького та Криворізького басейнів, що якраз відбувався, і оцей об'єднаний з'їзд проголосив себе Першим Всеукраїнським з'їздом Рад, який обрав Центральний виконавчий комітет і Народний секретаріат, тобто перший радянський уряд України.

М. Попов зазначає, що саме від цього почалася організована боротьба за радянську владу в Україні, і почалася за дуже несприятливих для більшовиків умов: «Центральна Рада чулася в апогеї своєї могутності й впливу на маси».

Усвідомлюючи справжній стан речей, Затонський в одній із своїх тодішніх промов сказав таке: «Поки ще серед українців розколу немає і не передбачається, а тому доводиться вести війну з українським народом, а більшовиків тільки невеличка жменька»². Цікаво, за чий саме інтереси він, більшовик Затонський, думав воювати проти українського народу?

Не зайве ще раз підкреслити, що більшовики України були членами Російської соціал-демократичної робітничої партії (більшовиків), а не аналогічної української партії, якої на той час ще не існувало. Тобто вони виступали нічим іншим, як територіальною агентурою проводу більшовиків Росії, котрий використовував їх для здійснення своїх планів в Україні. А плани були ясні: за допомогою українського радянського уряду підірвати Українську Народну Республіку зсередини, а Центральну Раду розчинити у радах робітничих, селянських і солдатських депутатів.

З уважного читання документів того часу випливає, що створення українського радянського уряду в Харкові було прелюдією до війни російських більшовиків проти України. Іван Майстренко, аналізуючи ці події, зазначає: «Петроград хотів, щоб його війна з Центральною Радою виглядала не як національна війна Росії з Україною, а як класова війна в самій українській нації, війна українського радянського уряду проти українського дрібнобуржуазного уряду. Для більшої пере-

¹ Попов М. Нарис історії Комуністичної партії (більшовиків) України. Б. м., 1928. С. 130—133, 125—127.

² Там же. С. 134.

конливості в харківському уряді на народного секретаря військових справ був поставлений молодий Юрій Коцюбинський, син українського письменника Михайла Коцюбинського. [...] Але Коцюбинському не даво було в розпорядження ніяких українських військ. Війну Совнаркому з Центральною Радою мали вести прислані з Росії війська. Командуванню цього війська — Антонову-Овсієнко і Михайлу Муравйову — були підпорядковані також окремі загони червоногвардійців та червоного козацтва, які були на вербовані в Україні»¹.

Павло Христюк, учасник подій того часу, наголошує, що у війні між радянською Росією і Українською Народною Республікою місцеві більшовицькі елементи відігравали дуже незначну, цілком другорядну роль. Але саме вони «давали своє ім'я, свій прапор для прикриття окупаційної політики радянської Росії на Україні». Ту ж думку підтверджує і М. Попов: «У таких великих пролетарських центрах Східної України, як Харків і Катеринослав, у місцевих більшовиків не вистачало ні сил, ні рішучості... щоб забрати владу до рук рад. І в Харкові, і в Катеринославі все це зробили за енергійної участі і почасти з безпосереднього почину військових частин і загонів Р. Сіверса та Антонова-Овсієнка, що прибули з півночі, головно з частин Петроградської і Московської округи... Саме ці частини забезпечили владу рад у Харкові...»²

Можна без перебільшення твердити, що заздалегідь підготовлений наступ російського радянського війська на Україну мав усі ознаки окупації. Цього не заперечували й самі окупанти. Ось лише одна фраза з горезвісного муравйовського наказу № 14: «...Цю владу ми несемо з далекої півночі на вістрях своїх багнетів і там, де її встановлюємо, всемірно підтримуємо її силою цих багнетів». Після такої ясної заяви більш ніж дивно було чути твердження радянських істориків і публіцистів про так звану боротьбу українського народу за встановлення радянської влади.

Навіть радянські джерела неохоче, але зазначали, що українці, за малими винятками, відмовлялися воювати проти Центральної Ради. Про це писав у своїх спогадах сам В. Антонов-Овсієнко, є свідчення першого секретаря військових справ українського радянського уряду Василя Шахрая. І таких прикладів можна навести безліч.

Слід підкреслити, що російська політична традиція взагалі не визнавала права неросійських народів на самовиз-

¹ *Майстренко І.* Історія комуністичної партії України. Нью-Йорк, 1979. С. 40.

² *Попов М.* Нарис історії... С. 135.

начення. І хоча Ленін формально порушив її, на практиці він робив зовсім протилежне. Крім того, в російських політичних колах, більшовицьких і небільшовицьких, панувала думка про те, що Україна — це інтегральна частина Росії і з погляду територіального, стратегічного та економічного відділення України стало б для Росії катастрофою. З цього боку російські комуністи не відрізнялися від таких крайніх російських шовіністів передреволюційного часу, як Пуришкевич або Шульгін. Ось що писав той же Антонов-Овсієнко: «Якщо б ми дозволили, щоб цей контрреволюційний рух набрав сили у сприятливих умовах козацької землі, це відтяло б нас від Кавказу і нафти Баку, позбавляючи радянський центр вугілля з Донецького басейну, залізної руди Кривого Рога і збіжжя України»¹.

Як бачимо, російські більшовики висилали свої полки на Дон, Україну і Кавказ не для того, щоб допомогти пролетарям тих країн. Це було завоювання з метою економічної експлуатації. І головна увага Петрограда була звернена на Україну.

Тут варто детальніше зупинитися на ультиматумі, що його, як пам'ятаємо, Рада народних комісарів надіслала Центральній Раді 17 грудня 1917 р. Цей документ редагували Ленін, Сталін і Троцький.

Ультиматум починався пропагандистським запевненням у тому, що Петроград визнає право на самовизначення за всіма націями, які пригнічувались царатом і російською буржуазією, аж до права цих націй відділитися від Росії. Звідси «все, що торкається національних прав і національної незалежності українського народу, визнається нами, Радою Народних Комісарів, зараз же, без обмеження та безумовно». Після цього «реверансу» безпосередньо ідуть інвективи, що являють собою пряме втручання у внутрішні справи України, зокрема: «Ми звинувачуємо Раду в тому, що, прикриваючись національними фразами, вона веде цілком буржуазну політику, яка давно вже виявляється у невизнанні Радою радянської влади на Україні».

Невже члени більшовицького проводу не бачили, що подібні звинувачення порушують суверенітет Української Народної Республіки? Мабуть, ключовим питанням для них було оте саме «невизнання радянської влади на Україні»! Це, до речі, єдина правдива частина цього параграфа, — дійсно, Українська Народна Республіка не визнавала уряду Леніна і не тільки в Україні, а й у Росії.

В інших статтях ультиматум звинувачував Центральну

¹ Антонов-Овсієнко В. Записки о гражданской войне. М., 1924. С. 163.

Раду в дезорганізації фронту, роззброєнні радянського війська, в підтримці генерала Каледіна тощо. Закінчувався документ прямою погрозою: якщо за дві доби не буде одержано задовільної відповіді, «то Рада Народних Комісарів буде вважати Центральну Раду в стані війни проти радянської влади в Росії і на Україні»¹. Звернімо увагу на посилення на ще неіснуючу тоді в Україні радянську владу. Це вказує, що петроградські комісари ще перед створенням харківського уряду заздалегідь планували саме такий розвиток подій.

Одержавши ультиматум, Генеральний Секретаріат Центральної Ради негайно вислав свою відповідь. Перших два її параграфи варті того, щоб зачитувати їх повністю.

«Генеральний Секретаріат у заяві Народних Комісарів про те, що вони визнають Українську Республіку, вбачає нещирість або ж суперечність самим собі. Не можна одночасно визнавати право на самовизначення «аж до відокремлення» і в той же час робити грубий замах на це право, накидаючи свої форми політичного ладу, як це робить Рада Народних Комісарів Великої Росії щодо Народної Української Республіки.

Генеральний Секретаріат рішуче відкидає будь-які намагання Народних Комісарів на керування українською демократією. Тим менше вони можуть мати якийсь виправдання, бо ті форми політичного правління, які накидають Україні, дали на території самих Народних Комісарів такі наслідки, що загалом не викликають заздрості. Поки у Великій Росії розвивається анархія, економічні, політичні та господарські розрухи, поки там панує груба сваволя та вищеньня всіх свобод, які відвоювала у царизму революція, Генеральний Секретаріат не вважає потрібним повторювати цю сумну спробу на території українського народу...»²

Відповідь завершувалася заявою про те, що українці не є прихильниками кривавих засобів розв'язання політичних та державних проблем. Тобто відповідальність за українсько-російську війну Генеральний Секретаріат повністю покладає на петроградський більшовицький уряд.

Варто згадати, що в день одержання ультиматуму український уряд оголосив відозву «До війська Українського (Південно-Західного та Румунського) фронту і тилу» за підписом Володимира Винниченка та Симона Петлюри, в якій говорилося про нездібність більшовиків вести армію «до замирення й відбудови замучених народів Росії». З огляду

¹ Дорошенко Д. Історія України... С. 214—215.

² Там же. С. 216—217.

на це Генеральний Секретаріат зобов'язувався налагодити порядок в армії та всіляко полішити життя солдатів. Ще більшим викликом був наказ Симона Петлюри українському комісарові Північного фронту, аби той не виконував жодного наказу більшовицького головнокомандуючого.

Оскільки обидві сторони не були готові до воєнних дій, обмін нотами з обоюсторонніми звинуваченнями не викликав зразу війни. Почалася вона зі спорадичних виступів більшовицької армії. Загальна тактика більшовиків зводилася спочатку до того, що їхні загони захоплювали українські міста і проголошували там радянську владу. У тих акціях їм допомагали більшовицькі бойові дружини, які склалися з місцевих, переважно міських, елементів. Ця тактика цілком відповідала політиці Леніна, метою якої було створити враження, що воює проти Центральної Ради не російський радянський уряд, а солдати, селяни і робітники України, котрі прагнуть скинути небажану їм владу.

Паралельно більшовики повели справжній пропагандистський наступ. Зокрема, 25 грудня 1917 р. Сталін опублікував звернення «До українців у тилу і на фронті», в якому рсз'яснював, що радянський уряд Петрограда бажає лише того, «щоб уся влада на Україні належала українському народові, тобто українським робітникам і селянам, солдатам і матросам». Сталін особливо наголошував, що більшовики не проти того, щоб Україна стала незалежною державою, але проти того, щоб під гаслом відокремлення відбувалася реставрація старого укладу.

Тактика більшовиків виявилася успішною. Їхня пропаганда дійшла до політично малосвідомих селянських мас, які за обіцянками соціальної справедливості, економічної рівності й миру не бачили дійсних планів Леніна та його прихильників. Ця пропаганда знайшла також щедрий ґрунт між занархізованими солдатами. Внаслідок цього Центральною Радою в непередбачено скорому часі почала втрачати свій вплив. Маса, не маючи відповідного проводу, який могла їм дати тільки українська інтелігенція (якої, до речі, тоді було дуже мало), переходили подекуди на бік більшовиків, а ще частіше займали нейтральну позицію в українсько-російському двобої.

Відносно легке захоплення більшовиками міст України пояснювалося тим, що їхнє населення було в більшості неукраїнського походження. Щодо українців, які жили в містах, то вони були значною мірою зрусифіковані, і тільки мала їх частина (переважно інтелігенція) була національно свідомою. На жаль, у той критичний час українці показали, що вони ще не стали повноцінною нацією: на них і далі давила спадщина царської неволі й русифікації.

За таких обставин перед більшовиками падало одне місто за одним. Так, 26 грудня більшовики захопили Харків, роззброївши місцевий український полк. Після цього вони захопили Полтаву і Катеринослав, а відтак Чернігів.

Успіхи більшовиків переконали Центральну Раду, що треба активніше шукати миру з Центральними державами, тобто Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією і Туреччиною, аби у цей спосіб відібрати один із головних більшовицьких пропагандистських аргументів. Варто пригадати, що 5 грудня 1917 р. представники цих держав підписали перемир'я з більшовиками. Українці були менш практичними — поки більшовики вели переговори з Центральними державами, вони й далі ухвалювали резолюції з вимогами негайного «демократичного миру».

4 грудня відбулося надзвичайне засідання Малої Ради, на якому справа миру була широко дискутована. Один із промовців, Євген Неронович, наголошував, що Україна обов'язково мусить вступити в мирні переговори, бо, на його думку, цим актом вона візьме на себе й прерогативи незалежної держави. Неронович наполягав на тому, щоб ці наміри були доведені до відома Ради народних комісарів як влади російської, а також до відома воюючих держав і союзників. Таку заяву від українських соціал-революціонерів склав Микола Чечель¹.

Наприкінці дискусії було прийнято резолюцію, яка визнавала необхідним негайно почати перемир'я. З цією метою на українські фронти виїхали представники Генерального секретаріату Красковський, Удовиченко, Любинський і Левитський.

Постає питання: чому Центральна Рада такими окружними шляхами шукала перемир'я? Справа в тому, що українці, добиваючись прихильності Англії та Франції, які визнали Українську Народну Республіку, не хотіли наставляти проти себе могутніх західних союзників. Рівночасно вони усвідомлювали, що мир із Центральними державами є життєвою необхідністю. Хитаючись між одним і другим, Центральна Рада гаяла дорогий час, втрачаючи довір'я до себе в народних масах.

24 грудня Генеральний Секретаріат звернувся до воюючих і нейтральних держав з нотою, яка пояснювала ставлення Української Народної Республіки до переговорів, що вже почалися 22 грудня у Брест-Литовську, особливо підкреслюючи, що тільки Українська Народна Республіка представляє

¹ Дорошенко Д. Історія України... С. 226.

інтереси українського народу. У відповідь Центральні держави повідомили, що вони радо вітали б представників Української Народної Республіки на мирних переговорах у Брест-Литовську. Таким чином, Україна стала фактором міжнародної політики.

1 січня 1918 р. до Брест-Литовська прибула українська делегація, яку очолював Всеволод Голубович, у складі Миколи Любинського, М. Полоза та Олександра Севрюка. Перше засідання конференції за участю українських делегатів відбулося 6 січня. Тут українці заявили, що передумовою їхньої участі в переговорах є приєднання до України Холмщини і Підляшшя та проведення плебіситу у Східній Галичині, Буковині й Закарпатті. Проте ця умова не була прийнята.

Питання про визнання України як самостійної держави, а також про статус української делегації стали предметом дискусії 10 січня. Троцький, який очолював делегацію петроградського уряду, запевнив конференцію, що «не бачить жодної перешкоди для участі української делегації в мирних переговорах», вона виступає «як самостійна делегація, і такою признає її російська делегація». Подібну заяву від імені Центральної держав зробив 12 січня керівник австро-угорської делегації граф Чернін¹.

Аби запобігти можливих непорозумінь під час конференції, Троцький вдався до виступу, який ми дозволимо собі зачитувати майже повністю: «Ті конфлікти, які постали між російським урядом і Генеральним Секретаріатом, і фактичні основи, які відомі більш-менш усім присутнім, не мали й не мають жодного зв'язку зі справою самовизначення українського народу. Вони постали через суперечності між політикою Ради Народних Комісарів і Генеральним Секретаріатом, суперечності, які виявились як на території України, так і поза її межами. Що стосується самовизначення України, яке фактично відбувається у формі Народної Республіки, то ця справа не може бути причиною конфлікту між обома братніми республіками. З огляду на те, що на Україні немає жодних окупаційних військ, що політичне життя відбувається там вільно... що на Україні є всюди вільно вибрані Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів та що тут при виборах усіх органів самоврядування додержано основ загального, рівного, безпосереднього виборчого права з таємним голосуванням, немає і не може бути жодного сумніву, що процес самовизначення України в її географічних межах і в державних

¹ Христюк П. Українська Революція. Т. II. С. 99, 100.

формах, які відповідають волі українського народу, знайде своє завершення»¹.

Так говорив один із творців одіозного ультиматуму Центральної Раді Лев Троцький. На жаль, за відсутності доступних матеріалів ми не можемо з певністю сказати, чому саме він зробив таку заяву. Можна тільки здогадуватись, що Троцький, визнаючи право Української Народної Республіки на самостійне представництво на Брест-Литовській конференції, сподівався, що в скорому часі більшовики завоюють Україну і, встановивши радянську владу, вирядять своїх представників до Брест-Литовська, тобто переберуть уже готові повноваги Центральної Ради. Тим більш у той саме час більшовицькі війська вже захопили велику частину Лівобережжя і почали оточувати Київ, а в самому місті більшовики готували повстання проти українського уряду.

Практика відносин із більшовиками врешті-решт переконала Центральну Раду, що про рівноправну федерацію України з Росією годі й думати. Нові обставини наполегливо вимагали покінчити з непевним становищем, проголосивши самостійну і суверенну українську державу. Показовим є те, що перед здійсненням цього найважливішого політичного кроку Центральна Рада видала закон про національно-персональну автономію національних меншостей України. Даний акт вияву доброї волі й демократичної постави більшості до меншості не має собі рівного в історії людства і як такий може сміливо слугувати окрасою української політичної думки того часу. Отож, від 22 січня 1918 року національній меншості України, особливо російська, єврейська і польська, здобули право на самостійне влаштування свого національного життя².

Невдовзі, 25 січня, Центральна Рада оголосила документ, який став наріжним каменем українського самостійницького руху ХХ століття, — Четвертий універсал.

Оскільки цей документ наведений повністю у додатках до нашої книжки, обмежимося коротким розглядом його основної проблематики.

Перша частина універсалу має принциповий, засадничий характер. «...Для того, — наголошується в ній, — щоб ні Руське Правительство, ні яке інше не ставали Україні на перешкоді установити той бажаний мир, для того, щоб вести свій край до ладу, до творчої роботи, до скріплення революції та волі нашої, ми, Українська Центральна Рада, сповіщаємо

¹ Христюк П. Українська Революція. Т. II. С. 100.

² Цікаву працю на цю тему написав Соломон Гольдельман — «Жидівська національна автономія на Україні» (Мюнхен, 1963).

Члени Ради народних міністрів Центральної Ради. Сидять (зліва
направо): П. Христюк, М. Шаповал, М. Порш, М. Ткаченко; стоять:
І. Довгий, І. Бабич, С. Вікул. 1918 р.

всіх громадян України: *однині Українська Народня Республіка стає самостійною, ні від кого незалежною Вільною Суверенною Державою Українського Народу.*

Зо всіма сусідніми державами, як то: Росія, Польща, Австрія, Румунія, Туреччина та інші, ми хочемо жити в згоді і дружбі, але ні одна з них не може втручатися в життя Самостійної Української Республіки, — власть у ній буде належати тільки Народові України, іменем якого, поки зберуться Українські Установчі Збори, будемо радити ми, Українська Центральна Рада, представниця робочого народу селян, робітників і солдатів, та наш виконавчий орган, який однині матиме назву «Ради Народних Міністрів».

Далі документ накреслює коло найважливіших практичних завдань, які належить виконати українському урядові. Насамперед Рада народних міністрів мала вести переговори з Центральними державами цілком самостійно і довести їх до кінця, незважаючи на можливі перешкоди з боку будь-яких інших частин колишньої Російської імперії, і уста-

новити мир, «щоб наш Край розпочав своє господарське життя в спокою і згоді».

Стосовно «так званих большевиків та інших напасників, що нищать та руйнують наш Край», універсал приписував урядові Української Народної Республіки «твердо і рішуче взятись до боротьби з ними... Наша Народня Українська Держава повинна бути вичищена од насланих з Петрограду насильників, які топчуть права Української Республіки».

У справі земельній універсал повідомляв, що спеціальна комісія вже виробила закон про передачу землі трудовому народові без викупу, прийнявши за основу скасування власності і соціалізацію землі. «Ліси, води і всі багатства підземні, як добро Українського трудящого народу, переходить в порядкування Української Народньої Республіки».

У справах фінансових документ зобов'язував установити державно-народний контроль над усіма банками, які досі «допомагали визискувати кляси трудові. Однині позикова поміч банків має даватися головним чином на піддержку трудового населення...»¹

У програмному відношенні Четвертий універсал був, без сумніву, поворотним пунктом в українській революції. Нарешті українці найрішучішим чином заявили, що метою їхньої боротьби є суверенна держава, яка заступас інтереси українського народу.

Коли в одному з пунктів універсалу говорилося про те, що більшовики нищили та руйнували Україну, це не було перебільшенням. Більшовики всіляко перешкоджали українському урядові заводити адміністративний та економічний порядок. Навіть саме проголошення Четвертого універсалу відбувалося одночасно з більшовицькими приготуваннями до повстання в Києві, яке вибухнуло 28 січня і мало прокласти шлях російській армії під командуванням Муравйова.

Український уряд, який перед тим не звертав належної уваги на розбудову дисциплінованої військової сили, опинився у скрутній ситуації. Справу дуже погіршувало те, що зукраїнізовані полки, що прийняли імена українських гетьманів, підпали під вплив більшовицької агітації і у цей критичний час розклалися або, ще ганебніше, проголосували нейтралітет. На допомогу українському урядові прийшли добровольці. Цих високосвідомих і палких патріотів було чимало, і їхніх формувань чисельно вистачало, аби задушити більшовицьке повстання в Києві. Проте в боротьбі з краще організованою російською армією вони не мали шансів на перемогу.

¹ Зозуля Я. Велика українська революція. С. 73-77.

Одною з трагічних сторінок в історії змагань українців за самостійне існування став бій поблизу стації Крути. Близько 500 юнаків Військової школи і Помічного куреня студентів чинили героїчний опір 3,5 тис. російських солдатів. Близько 300 захисників вітчизни полягли смертю хоробрих¹. Отак краща українська молодь платила власною кров'ю за нерішучість своїх батьків.

У самому Кисві політична обстановка була вкрай напруженою. Непевність, яка передавалася дедалі ширшим колам населення, призвела до політичної кризи в українському уряді. Під тиском соціалістів-революціонерів кабінет Володимира Вишниченка подає у відставку. Наступного дня, тобто 31 січня 1918 р., Центральна Рада доручає Всеволодові Голубовичу сформувати новий уряд. Під грім більшовицьких гармат уряд Голубовича призначає нову делегацію до Брест-Литовська. Головою делегації мав бути Олександр Севрюк. У своїх споминах той згадував, що жодною серйозною нарадою з урядом не можна було добитися. «Укладайте якнайшвидше мир», — був єдиний наказ.

Ситуація в той час була така, що більшовики зі дня на день могли зайняти Київ, тому укладення миру Центральна Рада вважала останнім порятунком. Не гаяючи часу, О. Севрюк, М. Левитський і М. Любинський виїхали до Бреста, де вже застали делегацію радянської Росії. На цей раз остання зробила спробу усунути делегацію Української Народної Республіки з конференції. Троцький посилався на те, що Україну вже репрезентують делегати українського радянського уряду Євген Медведєв і Василь Шахрай, і заявив, що ті ввійдуть до складу російської делегації.

Однак делегація Української Центральної Ради не здавала своїх позицій. На пленарному засіданні 1 лютого Севрюк підкреслив, що Троцький заперечує всі свої попередні заяви, які визнавали право українського уряду на самостійну репрезентацію. «Ми є тієї думки, що й пан Троцький, — говорив Севрюк, — що в державнім життю України відбулися зміни, які є цілком іншої натури, ніж як це згадує п. Троцький. Суть цих змін полягає у зв'язку з IV Універсалом Української Центральної Ради... в яким стоїть: віднині Українська Народна Республіка стає самостійною, ні від кого незалежною, вільною суверенною державою українського народу»².

На цьому засіданні з рішучою промовою виступив Микола Любинський, який у досить гострий спосіб засудив дії

¹ Про перебіг подій під Крутами див.: *Збарзький С.* Крути: у 40-річчя Великого Чину. Мюнхен; Нью-Йорк, 1946.

² *Христюк П.* Українська Революція. Т. II. С. 108.

більшовиків щодо інших народів: «...голосні заяви більшовиків про цілковиту волю народів Росії — це лише грубі демагогічні засоби... Тільки зі страху перед розвитком національних революцій виставили більшовики... як в Росії, так і тут, на мировій конференції, засаду права на самовизначення. Для того, щоб не допустити цієї засади до здійснення, уживають вони не тільки банди наймитів червоної гвардії, але хапаються за ще гірші і ще менш дозволені засоби: вони душать пресу і розганяють політичні збори, арештовують і розстрілюють політичних діячів і стараються, нарешті, цілком фальшивими тенденційними інформаціями підкопати авторитет уряду тої чи іншої молодого республіки».

Такий виступ члена делегації УНР спричинився, мабуть, до того, що на цьому ж засіданні граф Чернін склав від імені чотирьох союзних держав заяву, в якій зазначалося: «...ми бачимо далі причину признати Українську Народну Республіку вже тепер самостійною, вільною, суверенною державою, яка є в стані заключити самостійно інтернаціональні договори»¹.

Диверсія більшовиків не вдалася — делегація Української Народної Республіки і далі залишилась єдиним визнаним представником українського народу. Через кілька днів, 9 лютого 1918 р., вона підписала мирний договір із Центральними державами.

На підставі цього договору воєнний стан між Україною і Центральними державами скасовувався. Договір обумовлював кордони України, звільнення її окупованих територій, встановлення дипломатичних зносин між Україною і Центральними державами, а також економічних зв'язків на основі принципу взаємності.

Крім того, українські представники і граф Чернін підписали таємну декларацію щодо Галичини і Буковини. Згідно з нею частини Східної Галичини з переважаючим українським населенням мали бути відлучені від королівства Галичини і з'єднані з Буковиною в один коронний край. Особливо підкреслювалося, що ця декларація втратить силу, якщо Україна не виконає котроїсь з умов договору, а створення нового коронного краю прямо пов'язувалося з тим, що до 31 липня Україна мала відвантажити Центральним державам мільйон пудів збіжжя².

У той час як делегація Української Народної Республіки

¹ Христиюк П. Українська Революція. Т. II. С. 110—112.

² Брест-Литовському договору на Заході присвячена досить численна література, в тому числі друковані архівні джерела. Див., напр.: *Hornykiewicz Th.*(ed). *Ereignisse in der Ukraine 1914 — 1922*. Philadelphia, 1967. Vol. II. (текст самого договору на с. 212 — 221).

Представники Центральної Ради підписують мирний договір у Брест-Литовську. 1918 р.

підписувала договір із Центральними державами, російська армія під командуванням Муравйова захопила Київ і справила там криваве свято. Вже зранку 9 лютого почалися облави з метою схопити якнайбільше українців, які хоч якось проявили свою національну свідомість перед приходом більшовиків. Не краще ставилися муравйовці і до російських офіцерів та юнкерів, що були в Києві. Нещасливців за найменшою підозрою або розстрілювали на місці, або відсилали до збірного пункту, де розстрілювали з кулеметів цілими батальйонами. Того дня, зокрема, були розстріляні Генеральний секретар земельних справ Богдан Зарудний, редактор Ісаак Пугач, член Центральної Ради Леонард Бочковський. Точне число загиблих у Києві починаючи з 9 лютого невідоме, хоча деякі автори твердять, що воно становило десь п'ять тисяч чоловік.

Оволодівши Києвом, більшовики почали заводити свої порядки, спираючись на національні меншості, котрі залишилися в місті. Міська дума, на яку українці мали незначний вплив, продовжувала свої засідання під головуванням російського соціал-революціонера Рябцова. Діяльність Центральної Ради і Генерального Секретаріату була припинена. Незабаром до Києва переїхав більшовицький уряд під назвою «Народний Секретаріат Української Народної Рес-

публіки», який був нічим іншим, як частиною російської політичної структури. Стосовно ж подальшої долі українського уряду та української армії, які шукали захисту на Волині, то вона була вкрай непевною: зі сходу наступали більшовицькі війська, а з тилу щогодини могли напасти занархізовані загони російської армії, які самочинно кидали фронт і вешталися по Україні.

Назагал можна твердити, що більшовицький уряд узяв тоді гору над Україною. І не тільки через те, що широкі маси не були пройняті ідеєю самостійності та в критичний момент не стали до боротьби. Україна буквально опинилась у більшовицькому оточенні. Хоча російська армія перебувала у стані розкладу, все ж більшовики зуміли захопити, а то й примусити цілі підрозділи виконувати їхні накази.

Крім того, в боротьбі проти України більшовицькі змогли використати все ще великі адміністративні та інші можливості кадрів старого апарату державного управління. До цього треба додати чималу частину інтелігенції та військової верхівки, які також пішли на службу до більшовиків.

Одне слово, сили в українсько-більшовицькому двобої були дуже нерівні. Це добре розумів політичний провід Української Народної Республіки і саме тому поквалівся укласти договір із Центральними державами.

Як можна було сподіватися, цей договір викликав великий ентузіазм в Австро-Угорщині, Німеччині, Болгарії та Туреччині. Одна з австро-угорських газет із захопленням писала: «...першим народом, який має щастя вийти з міжнародних боїв, є давня і славна, з великою історичною традицією українська нація... Народи Австро-Угорщини сердечно вітають український народ, першим ділом котрого було відновлення славної минувшини, самостійної державності...»¹

Не так дивилися на Брест-Литовський мир західні союзники, особливо французи, які звинувачували українців у зраді західних держав. Проте Україна нікого не зраджувала. Підписуючи Брест-Литовський договір, представники Центральної Ради глибоко вірили, що це зможе допомогти українській державі.

Німецькі та австро-угорські військові діячі, передбачаючи, що Центральна Рада не впорається з більшовиками, запропонували їй військову допомогу, однак подали це так, нібито ініціатива належала українському урядові. Насправді ж українці, ніяк не бажаючи бути звинуваченими в тому, що вони віддають батьківщину на поталу чужинцям, вважали доцільним, щоб ті вислали проти більшовиків військові

¹Цит. за: *Дорошенко Д. Історія України...* С. 323 — 324.

Вожди Центральної Ради. Київ, 1918 р.

частини, зорганізовані в Німеччині з українських полонених. Однак німці та австро-угорці вдалися до безпосередньої інтервенції, яка цілком відповідала їхнім політичним та економічним зазіханням. Центральній Раді, котра урядувала у залізничних вагонах, нічого не залишалося як вітати цю акцію. Таким чином чужоземний солдат з'явився в ролі спасителя від більшовизму.

Ініціатива військової допомоги, від якої, до речі, Центральна Рада не могла відмовитись, якщо вона бажала повернутися до Києва, ввела український провід у тяжкі роздуми. Особливо тривожився Михайло Грушевський. Тривожився не тільки тим, що німецька армія вступила на територію УНР, а й тим, що взагалі підписано Брест-Литовський договір. З одного боку, Грушевський був упевнений у необхідності миру та військової допомоги; з другого, він усвідомлював: вороги української державності, які обстрілювали світ, що український самостійницький рух — вигадка, а то й інтрига Австро-Угорщини і Німеччини, матимуть тепер реальну підставу продовжувати свої інсинуації.

Щодо західних держав, то можна без перебільшення сказати, що вони Брест-Литовського договору Україні не простили. Це боліло відбилося на дальшому розвитку революційних подій, особливо в 1919 та 1920 роках.

Однак попри всі застереження щодо німецької допомоги

Парад австро-німецьких і петлорівських військ на Софійській площі Києва. 1918 р.

Центральна Рада поклала великі надії на швидке вигнання більшовиків і заведення порядку і спокою в Україні.

Німці та австро-угорці почали восні операції проти більшовиків дуже рішуче. Їм допомагали українські підрозділи, сформовані в Німеччині, і рештки армії УНР, яка охороняла уряд під час так званого житомирського періоду, коли він не мав сталого осідку, а переїжджав з місця на місце залежно від воєнної обстановки.

Більшовики, які до того часу вели успішні дії проти молодого армії УНР, не могли встояти перед регулярними німецькими частинами і допоміжними українськими загонами. Просувалася німецька армія залізничними шляхами, що їй пояснює захоплення за короткий час значних територій. 1 березня 1918 р. Київ уже був в українсько-німецьких руках і Центральна Рада разом з урядом повернулися до столиці.

Прихід чужинців в Україну викликав складну політичну ситуацію. Центральній Раді треба було пояснити українському народові, як це сталося, що військо, проти якого українці воювали ще донедавна, опинилося в ролі визволителя. Саме з цією метою уряд УНР 23 лютого 1918 р. видав відозву до населення, в якій, зокрема, наголошувалося:

«...Совст Народних Комісарів, котрий так голосно і лицемірно заявляв про кінець війни та мир між трудящими

людьми всіх народів, почав збройною силою грабувати Україну, вивозити силоміць із нашої землі хліб, цукор, вугілля, паровози, вагони і всяке народне майно, а особливо величезне майно військове, на Московщину».

Пояснивши причину, чому Центральна Рада мусила прийняти військову допомогу Німеччини та Австро-Угорщини, відозва закликала: «Громадяни! Ваш обов'язок у ці дні з усією силою та енергією підтримати Раду Народних Міністрів у цих державних заходах. До жвавої праці, громадяни землі української! До будівництва самостійної Української Народної Республіки на основах доброго ладу, твердої влади та мирних соціально-економічних реформ в інтересах трудящого люду!»¹

З подібним зверненням до українських громадян звернулася також українська делегація у Брест-Литовську.

Отже, Центральна Рада вітала військову допомогу Німеччини та Австро-Угорщини, але й глибоко турбувалася тим, що станеться після окупації українських земель. Історія показала, що ці побоювання не були безпідставними.

Успіхи німецького та австро-угорського війська дуже швидко переконали народних комісарів Росії: в їхніх інтересах негайно укласти мир, що вони й зробили 3 березня 1918 р. За ініціативою делегата УНР у Брест-Литовську Миколи Любимського німці погодилися вимагати від більшовиків визнання України. Останні пішли і на це. Ось пункт, який торкається відносин між Україною та радянською Росією: «Росія зобов'язується негайно заключити мир з Українською Народною Республікою і признати мирний договір між цією державою та чотирма союзними державами. Українську територію негайно очистити від російського війська і російської червоної гвардії... Росія припиняє всяку агітацію чи пропаганду проти уряду чи публічних установ Української Народної Республіки»².

Ці питання викликали гостру дискусію на з'їзді Російської комуністичної партії, де противники миру вимагали, щоб Ленін не підписував жодного мирного договору з Українською Народною Республікою. Зокрема, Мойсей Урицький прямо запитав Леніна: «Чи це можливо, що ми зрадімо Україну і укладемо мир з Петлюрою?» — і додав, що укласти такий мир означало б залишити напризволяще ради, які більшовики самі створили.

Поки в Росії дискутували, в Україні відбувалися зміни. Харківський радянський уряд, який прибув до Києва 12 жовтня, залишався там тільки два тижні. Подібно до того, як попередньо Центральна Рада мусила тікати від більшовиків,

¹ Христиюк П. Українська Революція. Т. II. С. 141 — 142.

² Дорошенко Д. Історія України... С. 326.

так і він тепер позадував перед німецько-українською армією. Як бачимо, Україна стала ареною двох інтервенцій — спочатку російської, а затим німецької.

Переїжджаючи з місця на місце, радянський уряд України, в якого не було майже ніяких реальних сил, скликав у Катеринославі 17 — 19 березня 1918 р. II Всеукраїнський з'їзд Рад.

Мабуть, головною причиною слабкості харківського уряду було те, що його нав'язали українському народові і в своїй діяльності він спирався на неукраїнські елементи. Це добре розуміли провідні більшовики-українці, але таких були одиниці. Звернімося до спогадів Георгія Лапчинського, в яких він наводить цікаву розмову з народним секретарем військових справ Василем Шахраєм. Наперед Лапчинський пояснює, що Шахрая «не задовольняла відсутність у нас ясного розуміння нашої ролі для відродження української нації внаслідок соціальної революції», а харківське оточення лише поглибило цей песимізм. Отож, Шахрай говорив: «Що це за уряд український, що його члени зовсім не знають і не хочуть знати української мови? Що не тільки не користуються жодним впливом серед українського суспільства, але воно навіть ніколи й не чуло раніш їхніх прізвищ? Що я за «український військовий міністр», коли всі українізовані частини в Харкові мені доводиться роззброювати, бо вони не хочуть іти за мною на оборону радянської влади? За єдину військову підпору для нашої боротьби проти Центральної Ради ми маємо лише військо, що привів на Україну з Росії Антонов, і що на все українське дивиться, як на вороже, контрреволюційне»¹.

У боротьбі за владу в Україні між більшовиками виявилися серйозні розбіжності. Щоб розв'язати ці проблеми, і було скликано катеринославський з'їзд. На жаль, про даний період ми маємо відносно мало літератури. Однак, зі статей у журналі «Літопис революції», праці Миколи Скрипника «Історія пролетарської революції на Україні» та більшості праць М. Попова й М. Равича-Черкаського впливає, що на з'їзді відбулася сутичка течій у більшовицькій партії. Сам Скрипник поділив ті течії на лівих (інтернаціоналістів), центр (або лєнінську групу) і правих (катеринославців).

Гадаю, що Скрипник помилився, називаючи катеринославську групу правими. На мою думку, ця група була скоріше централістською. Вона репрезентувала 4/5 усього членства партії на Україні, причому її складали переважно неукраїнські елементи. Цій групі, яку очолював Артем (Сергєєв), у кожному випадку були ближчі інтереси Росії, ніж

¹ Лапчинський Г. Перший період Радянської влади на Україні//Літопис Революції. 1928. № 1. С. 171—172.

України. І саме вона зробила спробу відірвати від України цілу територію, оформивши її як «Донецько-Криворізьку республіку», з наміром пізніше підпорядкувати її Російській Федеративній Республіці. Взагалі ця диверсія катеринославців є цікавою і досьогодні не виявленою історією. Хто інспірував цей дивний сепаратизм? Чи був це прояв власної ініціативи, чи таємна гра Леніна, який за всяку ціну хотів приєднати або хоч контролювати індустриальні центри України? Відповіді на ці запитання немає.

Але який курйоз: тоді, коли радянський уряд України бореться за своє існування, в центральному органі Донецько-Криворізької республіки «Известия Юга» з'являються статті, в яких товариші по партії доводять, що «українська радянська влада не має ніякого ґрунту під ногами й тому не треба боротися за радянську владу на Україні; що ж до Донецько-Криворізької республіки, то вона не хоче знати ніякої України і не має нічого з нею спільного». Це було особливо підкреслено в передовій за 6 березня, де писалося: «Економічно наш басейн тяжіє до петербурзької республіки, політично нам теж вигідніше належати до російської федерації...»¹ Народний секретаріат радянської України під головуванням Миколи Скрипника у спеціальній декларації від 7 березня 1918 р. засудив сепаратизм катеринославців і проголосив усю територію України в межах, зазначених у Третньому та Четвертому універсалах Центральної Ради, неподільною державою.

Останній акт першого радянського уряду України відбувся в середині квітня 1918 р. в Таганрозі, де Народний секретаріат вирішив самоліквідуватися, а натомість створити повстанський центр, який зможе більш успішно вести роботу в нових обставинах німецької окупації.

18 квітня у Таганрозі почалася партійна нарада, на якій остаточно було оформлено окрему більшовицьку партію в Україні. Сталося це не без боротьби, оскільки централісти під проводом Емануїла Квірінга та Якова Епштейна вважали, що Україна має слугувати зміцненню радянської влади в Росії і тому нова партія повинна підлягати Центральному комітетові та з'їздам РКП(б)².

Микола Скрипник висунув іншу пропозицію — створити самостійну комуністичну партію, яка матиме свій Центральний комітет і буде зв'язана з Російською комуністичною партією через міжнародну комісію (III Інтернаціонал). Цю

¹Цит. за: Попов М. Нарис історії... С. 144.

²Доводячи економічну залежність України від Росії, Е. Квірінг висунув вельми оригінальний аргумент: мовляв, Росія споживає 70% українського вугілля, 3/4 чавуну і 9/10 цукру! (див.: Равич-Черкаський М. Історія Коммунистической партии (б-ов) Украины. Харьков, 1923. С. 78—79).

пробпозицію було ухвалено більшістю голосів. Таким чином, починаючи від таганрозької наради протягом кількох місяців існувала незалежна більшовицька партія України як рівноправна з Російською комуністичною партією більшовиків.

Звичайно, Ленінові, як прихованому централістові, самотійність українських більшовиків була не до вподоби. Тому вже на І з'їзді КП(б)У в Москві (липень 1918 р.) було нав'язане рішення скасувати постанову таганрозької наради. Отож КП(б)У перетворилася на підлеглу Центральному комітетові РКП(б) філію, подібну до великої обласної організації.

Тим часом Українська Центральна Рада, повернувшись до Києва 1 березня, проголосила окремим зверненням про незміність свого політичного курсу. У зверненні підкреслювалося, що Центральна Рада підтверджує свій закон від 31 січня, яким вона віддала народові всю землю, а також те, що закони, видані на користь трудящих, як і свободи, проголошені Третім та Четвертим універсалами, залишаються в силі. Одне слово, Центральна Рада обіцяла відновити лад, який панував в Україні до приходу більшовиків.

Така політика була нерéalною з кількох міркувань. По-перше, політична ситуація в Україні внаслідок короткого більшовицького панування відчутно змінилася. Провінційна адміністрація втратила зв'язок із Києвом і в більшості випадків проводила на місцях роботу так, як їй подобалось. Селянство, і не тільки заможне, маючи сумну практику соціалізму, поставилося до соціалістичних заяв Центральної Ради з деяким недовір'ям — це стосувалося головним чином закону про соціалізацію землі. Але найважливішим чинником, який неймовірно ускладнював ситуацію, були окупаційні війська. Їхня присутність в Україні заохочувала українських та українських великих землевласників домагатися мастків, які вони втратили внаслідок закону Центральної Ради про соціалізацію землі. До них прилучилися заможні й середні українські селяни. Саме з цих соціальних верств до Києва почали прибувати сотні делегацій зі всієї України, вимагаючи, щоб Центральна Рада повернула право приватної власності на землю.

Підтримувані німцями, відновлюють свою діяльність поміщицькі організації. 7 квітня 1918 р. в Лубнах відбувся організований Демократичною хліборобською партією з'їзд шести північних повітів Полтавщини, який постановив, що вважає аграрну політику Центральної Ради руйнівною для держави і вимагає негайного скасування земельного закону та визнання принципу приватної власності як основи всього національного господарства. Таким чином, відстоюючи свої права, поміщики вимагали забезпечення в українській державі ладу, однакового як для них, так і для решти населення.

Відтоді помічається ближчий контакт між українськими поміщиками, зорганізованими в Демократичну хліборобську партію, і «Союзом земельних собственников», який складався переважно з російських землевласників. Обидві організації бачили в німцях своїх союзників і поза спиною Центральної Ради почали домагатися їхньої приязні. Німці, звичайно, прийняли їх з відкритими обіймами, оскільки соціалізм і демократія, що визначали ідейні засади Центральної Ради, були для них чужі.

До речі, вже 12 березня 1918 р. представник німецького міністерства закордонних справ у Києві дораджував Берлінові замінити Центральну Раду іншим урядом, з яким було б легше співпрацювати. Він вважав, що було б найкраще, якби Україною управляв німецький генерал-губернатор. Подібні думки висловлювали й німецькі та австрійські генерали, які дивилися на Центральну Раду як «на клуб політичних авантюристів».

Узагалі німці боялися, що Центральна Рада не впорається з внутрішньою ситуацією і через те вони не зможуть експлуатувати Україну економічно. Тому, зокрема, 18 березня генерал Людендорф видав директиву, згідно з якою військові командири могли видавати накази щодо охорони спокою в краї та безпеки німецьких військових. Головним пунктом директиви була вимога збільшення весняних посівів. Отож, із видавням подібних наказів німецьке командування остаточно переходило на позицію окупанта України. Доказом нової ситуації стали домагання німецьких військових чиновників, аби Центральна Рада видала два розпорядження: одне — повернути землю великим землевласникам, а друге — засіяти всі поля.

Як можна було сподіватися, Центральна Рада різко негативно поставилася до такого грубого втручання німців у внутрішні справи України.

Услід за директивою генерала Людендорфа головнокомандуючий німецьким військом в Україні фельдмаршал Айхгорн видав наказ, у якому, вказавши на те, що весняній сівбі загрожує запізнення, висловив побоювання, що селяни під проводом земельних комітетів не засіють усіх земель, і наказав німецьким військовим властям ужити необхідних заходів. Наказ проголошував, що, по-перше, урожай належить тому, хто засіє землю, а потім той урожай німці мають купити за відповідними цінами; по-друге, селянин, який візьме більше землі, ніж зможе обробити, буде за це суворо покараний; узагалі ж селяни повинні допомагати поміщикам реманентом, кінями та зерном на засів.

Наказ фельдмаршала Айхгорна, який цілком ігнорував український уряд і його законодавство, викликав гостру реакцію як Центральної Ради, так і українського селянства.

З цього питання 13 квітня у Центральній Раді відбулися гострі дебати, під час яких міністр земельних справ УНР заявив, що він не в змозі керувати земельною політикою в таких умовах і тому подає у відставку.

Після дебатів була ухвалена заява, в якій рішуче підкреслювалося: по-перше, «німецьке військо покликав український уряд для допомоги в справі заведення порядку на Україні лише в тих межах і напрямі, які зазначить уряд Української Народної Республіки»; по-друге, «ніяке самовільне втручання німецького і австро-угорського вищого командування в соціально-політичне й економічне життя України недопустиме». Далі Центральна Рада робила ряд доручень: міністрові земельних справ — «оповістити весь народ України, що наказ фельдмаршала Айхгорна не повинен виконуватися»; міністрові закордонних справ — «скласти протест проти наказу фельдмаршала Айхгорна, як і проти всякого іншого дотеперішнього самовільного втручання германо-австрійських військових властей у соціально-політичні відносини на Україні»; голові Ради народних міністрів — «зробити відповідну заяву берлінському урядові в справі цього наказу»¹.

Не менш бруталним було втручання окупантів у справи судочинства. Підозрюваних у більшовизмі вони судили польовим судом і звичайно розстрілювали, інших садовили до в'язниці. Аби припинити цю сваволлю, міністр юстиції Михайло Ткаченко 23 березня видав циркуляр, у якому наголошував, що чужі військові суди не мають сили в УНР і що для покарання злочинців — громадян УНР існують власні звичайні та військові суди. Циркуляр також закликав не допомагати німцям в їхніх незаконних вчинках і не виконувати вироків німецьких судів.

Заява Центральної Ради і циркуляр міністра юстиції призвели до нового загострення між урядом УНР та окупаційним командуванням. Разом із тим вони показали, що навіть в умовах окупації законний уряд готовий боронити суверенні права України.

З кінця березня німецьке командування чимдалі відвертіше почало висловлюватися за зміну уряду. Ще наполегливіше домагалися повалення Центральної Ради австрійці. На підставі численних архівних матеріалів можна твердити, що вже 18 квітня окупаційні військові й адміністративні чиновники були готові замінити Центральну Раду. Проблемою лише було знайти відповідних людей, які посіли б її місце.

Центральна Рада, не знаючи, що її дні полічені, продовжувала свою роботу. 27 і 28 квітня відбулися особливо бурхливі

¹ Христюк П. Українська Революція. Т. II. С. 165.

наради, присвячені загальним проблемам. Із найцікавішою доповіддю виступив Володимир Винниченко.

«...Нам не можна в справі національного відродження покладатися ні на кого, ні на яку автономію в чужій державі... — зазначав він. — І ми думасмо, що власна держава найкраще забезпечить національне відродження. Всякі таблиці, написи, канцелярське діловодство на українській мові — це не забавка, як дехто каже... З початку революції ми наївно думали, що наш національний розвиток забезпечить автономія, та згодом побачили, що автономія, особливо та, що з Петрограда, нічого нам не забезпечить... Через те ми мусили зреалізувати ті можливості, які давали нам обставини моменту, та взяти собі те, що мають усі європейські народи, — власну державу. В цім нема жодного шовінізму і жодного націоналізму».

Далі Винниченко говорив про ставлення більшовиків до українського відродження, нагадуючи про те, з якою «ненавистю вони нищили все, що тільки бачили національно-українського, як вони ногами топтали портрет Шевченка, виганяли зі шкіл українців-учителів. Все українське здавалось їм контрреволюційним. Ще й тепер там, на півночі, в Петрограді... думають, що «никакої України нет, все это немецкая выдумка»... Вони там не можуть собі уявити, що у нас може бути своя думка. Вони думають тільки про наш хліб, про наше вугілля, руду і інше добро і досі ще не можуть згодитися, що ми маємо право відібрати те, що царі у нас награвували...»¹

Щодо німецької політики в Україні Винниченко говорив дуже загально і закликав шукати підтримки у працюючій верстві, яку «шавіть німці не зможуть перемогти».

Серед інших виступав представник Бунду Мойсей Рафес. Проаналізувавши ситуацію, він зазначив, що «робітництво всіх націй на Україні повинно спільними силами боронити суверенності УНР, бо коли її придушить німецький імперіалізм, для класової боротьби робітництва залишиться дуже мало можливості».

Ледь промовець устиг закінчити, як до залу ввійшли німецькі вояки і їхній лейтенант, погрожуючи зброєю, зірвав засідання. Наступного дня, тобто 29 квітня, Центральна Рада зібралася, цим разом востаннє, щоб ухвалити Конституцію УНР.

У своїй загальній частині Конституція Української Народної Республіки проголошувала, зокрема, таке: «Відновивши своє державне право яко Українська Народна Республіка, Україна, для кращої оборони свого краю, для певнішого забезпечення права і охорони вільностей, культури і до-

¹Цит. за: Христюк П. Українська Революція. Т. II. С. 171—172.

бробуту своїх громадян, проголосила себе і нині єсть державою суверенною, самостійною і ні від кого незалежною... Суверенне право в Українській Народній Республіці належить народові України, себто громадянам УНР... Націям України УНР дає право на впорядкування своїх культурних прав в національних межах».

Друга частина Конституції присвячена правам громадян України. У двадцять одному пункті цієї частини йдеться про забезпечення економічної, релігійної, політичної та соціальної свобод людини. Пункт 17 гарантував свободу слова, друку, сумління, організації, страйків тощо.

Частина третя — шоста Конституції стосується питань державного устрою УНР. Важливим твердженням тут є те, що «вся власть в УНР походить від народу...»

Згідно з політичною лінією Центральної Ради Конституція УНР присвятила цілий розділ питанню національних меншин, в якому підтверджувалося, що «кожна з населяючих Україну націй має право в межах УНР на національно-персональну автономію, себто право на самостійне устроєння свого національного життя, що здійснюється через органи Національного Союзу, влада якого шириться на всіх його членів, незалежно від місця і поселення в УНР. Це є невіднімасме право націй, і ні одна з них не може бути позбавлена цього права або обмежена в ньому... Населяючим територію УНР націям — великоруській, єврейській і польській — право на національно-персональну автономію дається силою цього закону». Цікаво, що кожному національному союзові надавалося право представництва в уряді; більше того, їм обіцялася необхідна фінансова підтримка¹.

На жаль, цей документ так і не був утілений у життя, оскільки того самого дня, коли його затвердила Центральна Рада, у Києві стався державний переворот, унаслідок якого до влади прийшов гетьман Павло Скоропадський.

Проте Конституція УНР важлива як документ часу. Вона доносить до нас провідні ідеї творців українського політичного життя, доводить нам, що український парламент, тобто Центральна Рада, складався з ліберально мислячих, глибоко гуманних і демократичних діячів, які створили законодавчі підвалини справедливого суспільного життя не тільки для корінного населення, а й для національних меншостей України.

¹ Христюк П. Українська Революція. Т. II. С. 175—180.

ГЕТЬМАНАТ ПАВЛА СКОРОПАДСЬКОГО

Отже, за підтримки великих і деяких середніх землевласників, колишніх царських бюрократів та російських офіцерів, а також дрібної української буржуазії до влади прийшов генерал Павло Скоропадський. Насправді ж за лаштунками цього перевороту стояли німецькі генерали. За допомогою жменьки невдоволених українців вони скинули народоправну владу УНР і на її місце поставили таку, що краще відповідала їхнім інтересам.

Питання встановлення гетьманату в Україні 1918 року та його політики більшість українських істориків висвітлюють негативно. Разом із тим є серйозні праці, як, наприклад, Дмитра Дорошенка, які доводять, що встановлення гетьманату було необхідним актом для заведення порядку й спокою в Україні.

Я схильний думати, що цей контрверсійний період був до певної міри поворотним пунктом української революції. Політика Скоропадського та його оточення, його сумнозвісні карні експедиції посилили соціальний аспект революції і водночас послабили наголос на національній самостійності. Наприкінці цього періоду ситуація склалася на користь більшовиків, які популярними гаслами зуміли притягнути на свій бік деякі дезорієнтовані елементи українського суспільства.

Дорошенко зазначає, що переворот відбувся дуже швидко і тільки троє членів гетьманської організації стали його жертвами. Причому ніхто, крім галицьких Січових стрільців, не виявив бажання битися за Центральну Раду. На мою думку, історик у цьому випадку дещо спрощує справу, не згадавши про підготовку перевороту німцями.

Аби забезпечити успіх прихильникам Скоропадського, в ніч з 26 на 27 квітня німці роззброїли так звану Синьожупанну дивізію, що складалася з колишніх полонених і перебувала

тоді в Києві. Німці також стягнули до столиці значні військові сили. Прихильники УНР добре зрозуміли, що в такій обстановці їхні шанси були вельми слабкими, і проголошення 29 квітня делегатами хліборобського з'їзду нової влади відбулося без опору. На цьому з'їзді, який Скоропадський вважав за достатньо репрезентативний, аби з його рук узяти владу, він зробив свою першу заяву як гетьман України:

«Панове! Я дякую вам за те, що ви довірили мені владу. Не для власної користі беру на себе тягар тимчасової влади. Ви самі знаєте, що всюди шириться анархія і що тільки тверда влада може завести лад. На вас, хлібороби, і на статечних кругах населення буду спиратися і молю Бога, щоб дав сили й твердості врятувати Україну»¹.

Наступного дня на вулицях Києва з'явився маніфест гетьмана Скоропадського під назвою «Грамота до-всього українського народу», який оголошував про скасування Української Центральної Ради, уряду УНР, а також земельних комітетів. Особлива увага у грамоті зверталася на зростаючу анархію та економічну руїну. «При таких становищі, — говорилося у ній, — яке загрожує новою катастрофою Україні, глибоко сколихнуло всі трудові маси населення, які виступили з категоричним домаганням негайно збудувати таку державну владу, яка здатна була б забезпечити населенню спокій, закон і можливість творчої праці. Як вірний син України, я постановив відгукнутися на цей поклик і взяти на себе тимчасово всю повноту влади. Оцією грамотою я оголошую себе гетьманом всієї України...»²

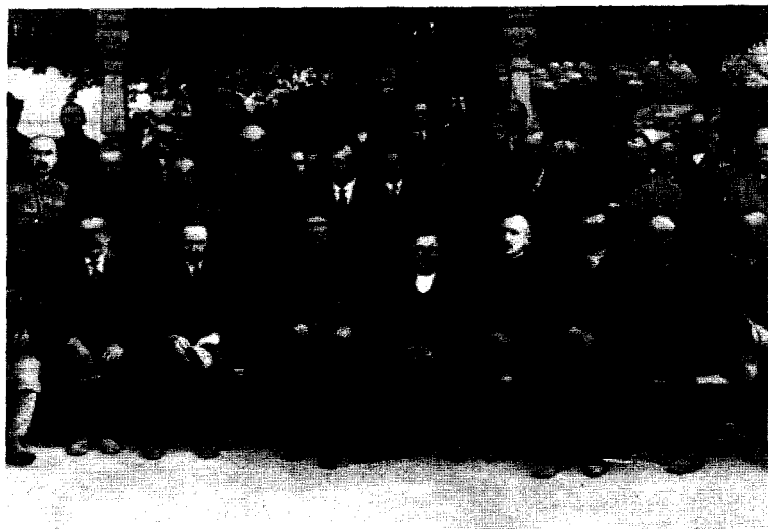
Разом із грамотою вийшли «Закони про тимчасовий державний устрій України», в яких, зокрема, наводилися повноваження нового гетьмана. Можна без перебільшення сказати, що Скоропадський узяв на себе такі владні функції, що представникам народу просто нічого не залишалось. Ось лише два пункти цього документа: «Влада управи належить виключно до Гетьмана України в межах всієї Української Держави»; «Гетьман стверджує закони, і без його санкції ніякий закон не може мати сили»³. Назагал законодавство Скоропадського великою мірою анулювало революційні досягнення і повертало старі порядки. Робилося це в ім'я спокою, законності та соціальної справедливості.

Зміни, які запровадив Скоропадський, були такими радикальними, що годі було й сподіватися якоїсь конструктивної співпраці між представниками різних соціалістичних партій,

¹ Цит. за Христюк П. Українська Революція. Т. III. С. 4.

² Там же. С. 4—5.

³ Там же. С. 5—7 (повний текст «Законів про тимчасовий державний устрій України»).

Гетьман П. Скоропадський серед делегатів Всеукраїнського з'їзду хліборобів. Київ, квітень 1918 р.

які складали колишній парламент, і гетьманом, хоч до такої співпраці німці всіляко заохочували Скоропадського. Варто навести цікаве свідчення Миколи Василенка, якому гетьман доручив сформувати новий кабінет. За Василенком, Скоропадський вважав, що склад уряду має бути лівий, що реформи необхідні і що взагалі «в основу діяльності кабінету повинно бути покладено національне відродження України...» Василенко твердить, що гетьман намагався дійти порозуміння з українськими соціалістами-федералістами, переконуючи їх увійти до нового уряду, — «в противному разі... доведеться зложити кабінет з інших елементів... котрі, без сумніву, будуть помагати українському національному відродженню, але які не будуть мати такої виразної національно-політичної фізіономії, як соціалісти-федералісти»¹.

Противники гетьманату Скоропадського принципово відкидають свідчення Василенка. На мою ж думку, невдовзі після перевороту гетьман цілком міг висловлювати таку орієнтацію, але затим через неможливість співпраці з українськими політичними колами, в тому числі лівими, мусив зв'язатися з людьми, які не були прихильниками української самостійної держави.

¹ Дорошенко Д. Історія України... Т. II. С. 54.

Гетьман П. Скоропадський серед представників окупаційної влади.
Київ, 1918 р.

Найкращим доказом цього є факт, що в кабінеті, який сформував Василенко, не було жодного свідомого українця. Тільки пізніше, на пропозицію нового голови Ради міністрів Федора Лизогуба, Дмитро Дорошенко згодився на посаду міністра закордонних справ. Навіть німців турбував такий склад уряду Скоропадського, оскільки вони хотіли мати в Києві уряд, який би не тільки співпрацював із ними, а й користувався народною підтримкою.

З метою виявити справжній стан речей міністерство закордонних справ Німеччини відрядило до столиці України двох публіцистів, які прихильно ставилися до української справи, — Пауля Рорбаха та Акселя Шміда. Після двох тижнів перебування в Києві вони повідомляли канцлерові: «Сучасний кабінет є великоруської орієнтації і він старається завести Україну назад до Москви. Йому прямо не можна довіряти, оскільки він складається переважно з кадетів. Ці люди виразно показали себе ворогами України не тільки за царського режиму, а й під час революції»¹.

Так само дивилися на уряд Скоропадського і багато інших

¹ Hunczak T. (ed.). The Ukraine, 1917 — 1921: A Study in Revolution. Cambridge, 1977. P. 70.

німецьких чиновників — військових та цивільних, і це при тому, що всі вони прихильно ставилися до цього уряду.

Не меншою причиною непопулярності режиму Скоропадського були каральні експедиції проти селян. Це викликало стихійну хвилю повстань в усій Україні. З часом ті повстання набрали такого розвою, що навіть шістьмільйонна німецька армія не могла дати селянам ради.

Отож, гетьманська політика з самого початку наставила проти себе широкі маси українського населення. І загалом можна твердити про те, що у дальшому розвитку української революції на перше місце висуваються соціальні й економічні чинники.

Не дримали й політичні противники Скоропадського — українські соціалісти. Добре розуміючи, що переворот стався завдяки німецькій силі, 2 травня 1918 р. вони вирядили делегацію до генерала Гренера, яка представила йому умови участі соціалістів в уряді, який, на їхню думку, мусив докорінно змінитися. Як і можна було сподіватися, генерал дав негативну відповідь. Тоді наступного дня соціалісти передали йому ширший текст умов своєї співпраці з гетьманом. «Твердо стоячи на ґрунті української державності, — наголошувалося у документі, — посідаючи найстаршу демократичну традицію, українське громадянство відчуло себе глибоко враженим через русофільський монархічний переворот. Але... щоб уникнути конфлікту, який може бути небезпечним для української державності, українські партії погодилися між собою, що вони можуть визнати Гетьмана як тимчасового президента Української Народної Республіки під певними умовами»¹.

Головною умовою було те, що в основу державного устрою України мала лягти Конституція, вироблена Центральною Радою. Одночасно делегація передала генералові Гренеру проект нової конституції, згідно з яким вища законодавча влада в Україні мала належати Народним Зборам. Проект підписали помірковані соціал-федералісти Сергій Єфремов і Олександр Шульгин.

На перший погляд видається, що соціалістичні партії були готові до далекосяжних компромісів із гетьманською владою. Одначе зважимо на те, що основною передумовою співпраці було запровадження такої конституції, яка мала змінити саму суть гетьманської держави. Це, звичайно, не входило до інтересів німецьких чиновників, і вже 4 травня генерал Гренер дав категоричну відмову. На тому переговори між німцями та українськими соціалістичними партіями обірвалися.

¹ Дорошенко Д. Історія України... Т. II. С. 55—58.

Дмитро Дорошенко правильно звертає увагу на драматичний момент цих переговорів, а саме: українські соціалісти не хотіли вести безпосередньо переговори з гетьманом, своїм співвітчизником, вважаючи за краще мати справу з окупантами — головними носіями лиха. Забігання чужої ласки не було новим в історії України, адже це робилося ще у XVII ст., коли поза спиною гетьманів українці зносилися з російськими царями. Мабуть, тривала неволя виробила певний тип «малороса», який живе зі дня на день і навіть не думає, що він та його діти мають право на інший спосіб існування.

Але повернімося до подій 1918 року.

З кожним днем конфлікт між урядом Скоропадського та українською селянською масою поглиблювався. Цю ситуацію добре характеризує Другий Всеукраїнський селянський з'їзд, який відбувся 8—10 травня у передмісті Києва — Голосієвому — за участю 2 тис. делегатів. З'їзд висловив рішучий протест із приводу того, що чужинці, спираючись на збройну силу, беруть активну участь у розгоні українського парламенту й відновленні гетьманщини, яка підтримується лише невеличкою купкою землевласників і капіталістів, ворожих до Української Народної Республіки і до всіх здобутків революції. З'їзд закінчив свою роботу заклик до селянства України: «Брати селяне! Земля і воля в небезпеці! Найшла чорна хмара на нашу країну, яка хоче знову пригнітити селянство і держати його в бідності та темноті. Встаньмо ж усі на боротьбу з контрреволюцією! Умрем, а землі і волі не віддамо!»¹

Ясно, що така настанова вже не залишала місця для будь-яких компромісів і залишала тільки вибір між більші чи менші відкритою боротьбою українського селянства проти уряду.

В середині травня провела свій з'їзд Українська соціал-демократична робітничка партія. Постанови з'їзду можна поділити на три частини. У першій говориться про досягнення української революції та про переворот Скоропадського. У другій частині партія визначала заходи, спрямовані проти гетьманського уряду. Найцікавішою була третя частина постанов, яка рішуче поривала зі ще недавньою автономно-федералістською програмою партії та недвозначно наголошувала на державній самостійності України. Зважаючи на те, що «інтереси розвитку продукційних сил на Україні і зв'язаного з цим розвитку класової боротьби пролетаріату перебувають в непримиренному антагонізмі

¹ Христюк П. Українська Революція. Т. III. С. 15.

Німці вивозять зброю Січових стрільців. Київ, травень 1918 р.

з імперіалістичними тенденціями російської буржуазії»; «що боротьба російських більшовиків з українською демократією показала, що й російський пролетаріат не зміг ще й досі увільнитися від впливів імперіалізму російської буржуазії і в своєму поході на Україну був лише сліпим знаряддям в її руках»; «що, таким чином, в сучасній Росії немає жодного класу, на допомогу котрого в боротьбі за національно-політичну волю міг би сподіватися український пролетаріат і ціла українська демократія»; «що, при даних умовах, гасло федерації підноситься передусім як шлях до реставрації «єдиної неділимої Росії», з'їзд дійшов висновку, що лише обстоювання повної самостійності може дати як Україні в цілому, так і українському пролетаріатові зокрема максимальне забезпечення вільного національно-культурного і соціально-економічного розвитку¹.

В середині травня відбувся також з'їзд Української партії соціалістів-революціонерів. Обговорення тактики викликало надзвичайно бурхливі дебати. Настрій, що панував на з'їзді, відбився в резолюціях, які закликали до активної боротьби проти гетьманської влади.

Як бачимо, місяць травень був часом активної протигетьманської діяльності українського селянства та політичних

¹Христюк П. Українська Революція. Т. III. С. 18.

Переговори радянського уряду Росії з урядом України.
Київ, серпень — вересень 1918 р.

партій. Апогеєм цієї діяльності стало створення Українського національно-державного союзу (УНДС), який репрезентував помірковані групи політичного спектра. Вже 24 травня Союз надіслав Скоропадському досить обширний меморандум, який таврував неукраїнськість уряду гетьмана та антинародність його політики. А 30 травня УНДС опублікував звернення до німецького народу, в якому згадувалося про всі кривди, що заподіяв українському народові гетьманський переворот¹.

Зростаюча конфронтація між урядом, з одного боку, та українськими соціалістичними партіями й селянством — з іншого, звичайно, була не на користь широких мас. Винуватців цього лиха назвати важко, оскільки обидві сторони чесно обстоювали інтереси народу: Скоропадський був за порядок, законність і спокій у краї, а його противники вважали, що підставою всього цього має бути народоправство. На мою думку, вина лежить по обох боках барикад — Скоропадський не усвідомлював ваги національного пробудження, а соціалістичні партії та селянська маса не розуміли, мабуть, ваги державної влади як запоруки саме такого справедливого ладу, який вони намагалися впровадити.

¹ Вісник політики, літератури й життя. 1918. 9 черв.

Звинувачення уряду Скоропадського з боку його противників могли б створити враження, що часи гетьманату не внесли нічого конструктивного. Такий погляд був би помилковим, бо якраз за панування Скоропадського зроблено значний прогрес в українському шкільництві, в організації української армії, у встановленні дипломатичних відносин з чужоземними країнами. Гетьманський уряд почав переговори і з радянською Росією. Тут він мав лише частковий успіх — було укладено перемир'я і створені українські генеральні консульства в Москві та Петрограді й консульства в Курську, Тулі, Воронежі, Пензі, Казані, Самарі, Астрахані, Архангельську та інших великих містах Росії. Гірше стояла справа стосовно кордонів. Особливо різкі суперечки викликали питання північних повітів Чернігівщини, західних і південно-західних повітів Курщини й Воронежчини, а також Донецького вугільного басейну. Тривалі дебати так ні до чого не привели, і остаточний мир між Україною і Росією не був підписаний.

На думку Дорошенка, більшовики не поспішали домовитися з урядом Скоропадського ще й тому, що представники УНДС, які планували повстання проти гетьманського уряду, звернулися до них по допомогу. Перші переговори з більшовиками, за твердженням Винниченка, відбулися вже у вересні 1918 р.

Ситуація, що складалася в Україні, була надзвичайно складною. Це добре розуміли німці, які почали тиснути на Скоропадського, щоб він зукраїнізував свій уряд. Гетьман зробив перший крок у тому напрямі 5 жовтня, запросивши на бесіду представників УНДС Володимира Винниченка, Андрія Ніковського і Федора Швеця. Делегація висловила погляд Союзу на внутрішню і зовнішню політику уряду, вказала на необхідність демократичної земельної реформи і заявила, що Союз домагатиметься реорганізації кабінету міністрів так, щоб він складався з національних діячів з-поміж української демократії.

Події на міжнародній арені також ускладнювали ситуацію в Україні. Під кінець вересня стало ясно, що держави Антанти виграють війну проти Центральних держав із Німеччиною на чолі. За цих обставин усі групи, що стояли за відновлення колишньої єдиної Росії, розвинули енергійну діяльність по всій Україні, а найбільше в Києві. Прихильниками об'єднання з Росією на федеративних засадах була й більша частина кабінету Лизогуба — десять міністрів, які виклали свої політичні погляди у «Записці в справі зовнішньої політики України». Цей документ був зачитаний на засіданні кабінету 17 жовтня і викликав бурхливу дискусію. Зокрема, міністри

пропонували розпочати військові операції проти радянської Росії, аби в цей спосіб відбудувати «єдину неділиму» державу. На відміну від них п'ять міністрів — сам Федір Лизогуб, Ігор Кістяківський, Микола Любинський, Дмитро Дорошенко та Борис Бутенко — протестували проти ідеї відбудови і вважали, що на майбутній мирній конференції Україна повинна виступати тільки у власних інтересах.

«Записка» десяти міністрів не була випадковим явищем. Вона виявила глибоко вкорінений великодержавний шовінізм представників колишніх правлячих класів Російської держави, які опинилися при владі в гетьманській Україні. Через внутрішню кризу уряд Лизогуба не міг далі працювати і подав у відставку.

Настала, мабуть, найкраща нагода зукраїнізувати уряд Скоропадського. Це добре розумів Лизогуб, який в інтерв'ю газеті «Киевская мысль» одверто заявив: «Назріла потреба притягти до кабінету найбільш впливових представників українських національних партій. Нам здавалося, що тільки таким шляхом Україна як суверенна держава здобуде можливість у період мирних переговорів виявити своє національне обличчя. Перед урядовими колами у зв'язку з цим стояло завдання ввійти в порозуміння з українськими національними колами — як у справі поділу відповідальності влади, так і щодо участі їхніх представників в обмірковуванні питань зовнішньої та внутрішньої політики»¹.

Боротьба за владу виходила далеко поза правлячі кола і зачіпала широкі національно свідомі маси України, які репрезентував УНДС. Зрештою, наявним стало таке протистояння сил: з одного боку — Український національно-державний союз, підтримуваний Українською демократичною хліборобською партією, що мав самостійницьку орієнтацію; з другого — партія кадетів, метою яких було приєднати Україну до Росії на федеративних засадах. За федерацію також активно виступав «Протофіс» — організація, що об'єднувала представників промисловості, торгівлі, фінансів та сільського господарства.

У цій боротьбі політичних програм — самостійницької та федералістської — певну перемогу спочатку одержала перша: до нового кабінету, який був оформлений 24 жовтня 1918 р., ввійшли п'ять міністрів, що їх запропонував УНДС. Але все ж таки вони не змогли змінити обличчя уряду, оскільки федералісти залишалися у більшості.

Одне слово, часткова українізація кабінету не розв'язала жодної проблеми. Політичні протиріччя між членами ко-

¹ Цит. за: *Дорошенко Д.* Історія України... Т. II. С. 395.

Стовбі стрільці присягають Директорії. Кам'янець-Подільський, 1919 р.

аліційного уряду дедалі загострювалися. Міністри Мерінг, Ржепецький та інші виступали за федерацію з Росією, а Дорошенко, В'язлов, Славинський та інші захищали ідею суверенної України. Причому кожна сторона не здавала своїх позицій. Мабуть, історія не знає іншого уряду з такими діаметрально протилежними поглядами.

Нагадаємо, що оборонцем державної самостійності була також Українська демократична хліборобська партія. На своєму з'їзді, який пройшов 26—28 жовтня, вона ще раз проголосила, що стоїть за незалежну самостійну українську державу з конституційним ладом, форми якого визначить сам народ на першому українському парламенті.

Нарешті, Український національно-державний союз задумав скликати на 17 листопада Український національний конгрес. Це стало надгробним каменем короткотривалої коаліції в уряді Скоропадського. «Протофісії», тобто вороги української самостійності, рішуче виступили проти скликання конгресу. Становище українських міністрів стало нестерпним. Їм залишалось тільки одне — вийти зі складу уряду, що вони і вчинили 14 листопада.

У цей критичний час Скоропадський показав, чим він насправді дихав. Того ж дня він затвердив реакційний проросійський кабінет, який був готовий використати Україну як базу для відбудови «єдиної невідимої» Росії за допомогою західних союзників. Крім того, Скоропадський видав «Грамоту Гетьмана всієї України до всіх українських громадян і козаків України», якою скасовувалася суверенність української держави і проголошувалася федерація України з Росією.

«Так оцією останньою грамотою генерала Скоропад-

ського, — писав Павло Христюк, — доповнювалась і замикалась перша його грамота... Першою грамотою Скоропадський ліквідував усі соціально-економічні й політичні революційні здобутки українського працюючого народу і наклав на нього рабство тяжкої соціальної неволі. Останньою своєю грамотою він ліквідував і другу частину революційних здобутків — українську державність, проголошуючи федерацію України з Московщиною як перехідний ступінь до кінцевої мети — відновлення Великої Росії»¹.

Дещо інакше інтерпретує грамоту Скоропадського Дмитро Дорошенко. На його думку, цей акт «мав на меті рятувати — в буквальному розумінні цього слова — від руїни й загибелі Українську Землю... Сам гетьман у своїх записках пояснює: видаючи свою грамоту про федерацію, він хотів зберегти Україну в грізний момент, коли вона опинилася безборонна, між двома вогнями, загрожена внутрі громадянською війною, позбавлена відпору сили і консолідованості. Цим актом він надіявся обеззброїти Антанту й знейтралізувати впливи прихильників російської антибольшевицької орієнтації на Україні, які були численні й активні»².

Пояснення обох авторів можна коментувати по-різному. Я ж дозволю собі сказати, що аргументи Дорошенка мене не переконують. Звичайно, ті часи були дуже грізними, але це не повинно означати, що в такі часи людина чи нація мають відмовлятися від своїх природних прав на самостійне існування. Так можна й назавсім утратити таке безцінне почуття, як особиста і національна самопошана. Зрештою, до яких пір українці могли повертати колесо історії назад? Шукати покровительства в Москві після Четвертого універсалу, на мою думку, і було кроком назад в українській політичній думці. Таке можливе лише під примусом, а не з доброї волі.

Та повернімося до подій того часу. Внаслідок явно проросійської політики гетьманських міністрів УНДС почав планувати повстання проти гетьмана ще перед проголошенням федерації. З цією метою він сформував орган, завданням якого було керувати повстанським рухом, — Директорію. Вона складалася з п'яти осіб: Володимир Винниченко (голова), Симон Петлюра, Федір Швець, Опанас Андрієвський та Андрій Макаренко. Опорою повстання були Січові стрільці.

Повстанці відразу ж приступили до боротьби. В ніч з 14 на 15 листопада на вулицях Києва з'явилася відозва Директорії Української Народної Республіки, якою гетьман оголошувався узурпатором влади і зрадником української держави.

¹ Христюк П. Українська Революція. Т. III. С. 120—121.

² Дорошенко Д. Історія України... Т. II. С. 416—417.

Влада Скоропадського котилася до загину. Це використали такі люди, як генерал Коллер, який поводився так, немовби він був головою держави. У Києві запанувала антиукраїнська реакція. Дмитро Дорошенко пише: «Почалась дика нагінка на все українське, досить вказати на розгром Українського Клубу в Києві, розбивання бюстів Шевченка, безглузді арешти українців, навіть зовсім спокійних і лояльних»¹.

Боротьба набирала особистого й національного характеру: українець проти росіянина, Україна та її ідея самостійності проти Росії та її імперіалізму. Ці почуття до того ж розпалювали російські офіцери, які, особливо в Києві, вдавалися до всякого роду ганебних ексцесів.

Бойові дії Січові стрільці почали з наступу на київському напрямі. 18 листопада повстанці здобули велику перемогу, розбивши під Мотовилівкою полк гетьманських сердюків та офіцерську дружину. Після цього Скоропадському стало ясно, що українське військо за його уряд битися не буде. Починаючи з 20 листопада цілі полки, а то й дивізії гетьманської армії переходять на бік повстанців. Мабуть, усіх їх єднали ненависть до чужих порядків, що їх заводили російські

¹ *Дорошенко Д. Історія України... Т. II. С. 420—421.*

вояки, і прихильність до тих ідеалів, які проголошувалися у зверненнях Директорії, насамперед гасло оборони незалежності відроджуваної Української Народної Республіки.

Повстанська армія зростала з кожним днем. Навіть самі члени Директорії не могли точно сказати, скільки людей билось під її прапорами. Невдовзі ціла країна, крім Києва, опинилася в руках повстанців. Вони дещо затримались під Києвом, не бажаючи втягувати в боротьбу німців. Останні обіцяли свій нейтралітет, і повстанці приготувалися до наступу на столицю.

Позбавлений усяких ілюзій, гетьман вирішив відмовитися від влади. Це зречення, підписане 14 грудня 1918 р., звучало так: «Я, гетьман усієї України, на протязі семи з половиною місяців прикладав усіх своїх сил, щоб вивести край з того тяжкого становища, в якому він перебуває. Бог не дав мені сил справитись із цим завданням, і нині я, з огляду на умови, які тепер склались, керуючися виключно добром України, відмовляюся від влади»¹.

Звичайно, ця заява виглядала б переконаливіше, коли б Скоропадський зробив її місяцем раніше, перед проголошенням федерації з Росією, а не тоді, коли армія повстанців уже захоплювала передмістя Києва.

¹ Дорошенко Д. Історія України... Т. II. С. 424.

ЗМАГАННЯ ГАЛИЦЬКИХ УКРАЇНЦІВ ЗА НЕЗАЛЕЖНІСТЬ

Суспільні, економічні й політичні обставини в Галичині були суттєво відмінні від тих, що існували в царській Росії. Тут українці, користаючись із політичних свобод, які забезпечувала австрійська влада, всебічно розвинули громадсько-політичне життя. Діяли вони цілком відкрито, без страху, що будуть переслідувані.

Коли почалася війна, представники всіх політичних партій Галичини створили Головну Українську Раду, щоб за її допомогою ефективніше відстоювати українські інтереси перед цісарським урядом.

Навесні 1915 р. Головна Українська Рада реорганізувалася у Загальну Українську Раду, метою якої були домагання державної самостійності українських земель, котрі мали бути визволені з-під панування Росії, а також об'єднання українських земель в Австро-Угорщині в окремий автономний край.

У листопаді 1916 р. політичний провід Галичини перейняло українське парламентське представництво у Відні на чолі з доктором Євгеном Петрушевичем, яке активно виборювало політичні права галицьких українців. Немає сумніву, що створення Центральної Ради в Києві навесні 1917 р. заохочувало галицьких українців прагнути державної самостійності та об'єднання українського народу в одне політичне ціле.

Цей подих нового вітру в українській політиці відчувається, зокрема, у промові доктора Євгена Левицького, яку він виголосив на засіданні віденського парламенту 19 грудня 1917 р.: «Східна Галичина з історичного погляду творить колишнє самостійне староукраїнське князівство Галицько-Володимирське, яке довгий час було складовою частиною великої всеукраїнської Київської держави. Теперішня Східна Галичина... творить... в цілості неподільну... спадщину української нації й тому може або в цілості залишитись при

Австрії, або так само в цілості бути влучена в Українську Народну Республіку, що відповідала би найвищому ідеалові української нації»¹.

Погляди, висловлені доктором Євгеном Левицьким, залишалися наріжним каменем політики українського парламентського представництва до кінця існування австро-угорської монархії. У них цілком органічно поєднуються українська державницька традиція і нове почуття національної соборності.

На початку жовтня 1918 р. у віденському парламенті проходили бурхливі дискусії стосовно політичної перебудови імперії. У цих дискусіях активну участь брали й українські представники. Так, Євген Петрушевич обстоював думку про те, що Австро-Угорщина має бути перетворена на союз народів. «Вже сьогодні, — зокрема, наголошував він, — рекламуємо найсвятіше для нас, як для кожного народу: право на з'єднання всіх українських земель в самостійну українську державу і домагаємося прилучення всіх українських земель австро-угорської монархії, отже також української землі в Угорщині, до української держави». П'ятьма днями пізніше Кость Левицький повторив ту ж заяву, додавши, що шлях

¹ Лозинський М. Українська революція: Розвідки і матеріали: Галичина в рр. 1918—1920. Відень, 1922. Т. V. С. 23.

українців «не веде до Варшави, але до Києва». Останнім з українських представників промовляв посол Семен Вітик, який у менш дипломатичний спосіб, ніж його колеги, підкреслив, що «українці вибрали шлях, який веде до з'єднаної вільної України»¹.

Такий зростаючий хор наполегливих заяв не був випадковим. Передбачаючи швидкий занепад Австро-Угорської імперії, українці боялись, аби вона в останні хвилини свого існування не приєднала Галичини до Польщі, чого польські політики домагалися здавна. Можна з певністю сказати, що на той час головною проблемою для галицьких українців були саме поляки, котрі бажали відтворити Польщу в її історичних кордонах, які включали й Галичину.

Щоб запобігти цьому, українське парламентське представництво скликало 18—19 жовтня 1918 р. у Львові з'їзд політичних і громадських діячів з українських земель Австро-Угорщини. Завданням з'їзду було створити Українську Національну Раду, яка мала опрацювати і втілити в життя право самовизначення українського народу в імперії згідно з цісарським маніфестом 16 жовтня. Іменем Ради з'їзд видав постанову, яка окреслювала українську етнічну територію в Австрії та зазначала, що «ця українська національна територія стає українською державою». На жаль, така заява не мала практичного значення, і важлива вона лише як вияв політичної думки і волі українців Галичини.

Варто додати, що такі ж принципи обстоювала також Українська соціал-демократична партія, яка не брала участі в Українській Національній Раді. Програмну заяву цієї партії висловив Микола Ганкевич на з'їзді «мужів довір'я» 19 жовтня 1918 р. В ній говорилося: «У великій історичній хвилі, де валяться основи старого світу і на його руїнах зростає нове життя вільних самостійних народів, що самі рішають про свою долю й майбутність, Національні Збори українців австро-угорської монархії проголошують торжественно перед цілим світом, що домаганням і метою всіх українців є з'єднання всіх українських земель... в одну державу, що метою наших національних змагань є соборна, вільна, самостійна Українська держава». В окремому пункті своєї заяви Ганкевич підкреслив: «Суверенний український народ запевнить на просторах своєї держави повну культурну волю всім національним меншостям і дасть їм державно-праву запоруку повного національного розвитку»².

¹ Лозинський М. Українська революція. Т. V. С. 26—27.

² Там же. С. 31.

Ці гуманні мотиви чітко перегукуються з подібними заявами Центральної Ради в Києві, кінцевим виявом яких став Закон про національно-персональну автономію 22 січня 1918 р. Українці можуть бути горді з того, що в часи боротьби за своє існування як окремої нації їхні політичні провідники виявили глибоку чутливість до нагальних потреб євреїв, поляків, росіян та інших національних меншостей.

Отже, незважаючи на заяви галицьких українців про створення української держави, Австро-Угорська імперія продовжувала існувати, і вся їхня діяльність мусила відбуватись в рамках діючих законів. Виховані в душі австрійського парламентаризму, українські політичні провідники сподівались добитися своєї мети легальним шляхом.

З перспективи часу нам ясно, що всі заходи галичан у віденському уряді були приречені на невдачу. Австрійці були схильні підтримати польські претензії до Галичини, вбачаючи в поляках сильнішого політичного партнера. Поляки, зі свого боку, готувалися володарювати в Галичині. З цією метою 28 жовтня 1918 р. вони створили у Кракові Польську ліквідаційну комісію; взагалі ж перебрання влади мало відбутися, згідно з польськими планами, вже 1 листопада.

Аби запобігти цьому, українці здійснили спробу взяти до своїх рук владу у Львові та інших містах Галичини. Так, група членів Української Національної Ради 31 жовтня створила військову організацію під проводом майора Дмитра Вітовського, яка в ніч на 1 листопада за допомогою українських військових частин мала підпорядкувати собі Львів.

Як бачимо, обидві ворожі сторони — українці та поляки — хотіли захопити владу того ж самого дня. Вдавшись до цього, українські провідники — Кость Левицький, Іван Кивелюк, Володимир Сінгалевич, Сидір Голубович, Степан Баран, Михайло Лозинський та Дмитро Вітовський — усвідомлювали, що завдання не з легких. Українська військова організація тільки-но створилася, а Львів здавна був польським політичним, адміністративним і військовим центром. Захоплювати таке місто жменькою українських вояків, яких налічувалося приблизно 1,5 тис., було, без сумніву, відважним вчинком.

Уночі українські військові частини роззброїли всі ворожі формування, зайняли ратушу та інші державні установи, арештували австрійського намісника, військового коменданта і взяли владу в місті. Ця акція заскочила зненацька як австрійців, так і поляків і принесла українцям повний успіх. Населення Львова прокинулося 1 листопада під владою Української Національної Ради; на ратуші майорів синьо-жовтий прапор.

Першим актом нової влада було видання відозв до населення Львова і до українського населення всієї Галичини.

У відозві до львів'ян сповіщалося про створення української держави, в якій уся влада належить Українській Національній Раді; населення ж закликалося до спокою і послуху. Подібною була й відозва до українського народу. Крім того, вона містила деякі заходи щодо збереження новоствореної держави. Так, усі вояки української національності мали підлягати тільки Українській Національній Раді і наказам створених нею військових властей. У дальших пунктах відозва гарантувала всім мешканцям краю громадянську, національну і релігійну рівноправність.

Треба сказати, що розгубленість поляків не була тривалою. Того ж 1 листопада вони почали готувати повстання проти української влади, і робили це вміло та завзято. Під проводом енергійного й винахідливого капітана Чеслава Мичинського поляки 2 листопада вдалися до планомірного наступу на українські підрозділи. Без сумніву, вони були у Львові в кращій ситуації, ніж українці, оскільки мали більші людські сили, готові на все заради перемоги. До того ж поляки мали досить численне офіцерство, саме якого українцям бракувало.

Вже на початку боротьби з'ясувалося, що українці не були до неї достатньо підготовлені. Вчинити переворот — це одна річ, а втримати владу — зовсім інша. Українці не врахували, що поки їм надійде підмога з навколишніх сіл та повітових міст, поляки розгорнуть свої досить великі резерви у Львові. Прихід двох батальйонів Січових стрільців дещо покращив ситуацію, але ненадовго, бо скоро корінна Польща кинула свої сили на боротьбу за Галичину.

Отже, змагання за Львів за три тижні перетворилися на справжню війну між Галичиною і Польщею. І хоча галицькі українці показали свої добрі бойові якості, війни проти усієї Польщі вони виграти не могли. Не підтвердилися й політичні сподівання їхніх провідників, оскільки західні держави, на яких вони розраховували, особливо Франція і США, підтримали польські домагання щодо Галичини. У внутрішній політиці теж не все було розплановане до кінця. Тільки 9 листопада Українська Національна Рада створила уряд — Тимчасовий державний секретаріат — і тим самим згаяла дорогоцінний час у такий сутужний для українців момент.

Одним із перших актів нового уряду було вироблення проекту тимчасового закону про державну самостійність українських земель колишньої австро-угорської монархії. Цей проект прийняла Українська Національна Рада, яка

взяла на себе компетенцію парламенту. Отож, 13 листопада 1918 р. ввійшов у життя закон, згідно з яким ці землі утворили Західноукраїнську Народну Республіку (ЗУНР). Інші пункти закону стосувалися питань практичного здійснення демократії та адміністративного порядку в республіці.

У так званому львівському періоді уряд ЗУНР присвятив багато часу переговорам з поляками, сподіваючись досягти порозуміння. До того ж він був відносно ізольований від решти країни. Все це робило діяльність уряду малоефективною. Згодом поляки дістали значну підмогу, через що українці були змушені в ніч з 21 на 22 листопада покинути місто. За нове місце осідку уряд вибрав Тернопіль.

З того часу бачимо більш продуктивну працю уряду. Позбавлений всяких ілюзій щодо укладення миру з Польщею, він почав активно збирати сили до вирішальної боротьби. Звичайно, першою проблемою постала організація української армії, військового спорядження та озброєння. Уряд, який переїхав до Станіслава (сьогоднішнього Івано-Франківська), досить успішно розв'язав це важке завдання. Невдовзі Українська Галицька армія і Січові стрільці стають серйозним противником польської армії, до того ж підтримуваної Францією.

Не менш важливою проблемою уряду ЗУНР було об'єднання усіх земель України в одну державу. Поки гетьман Скоропадський володарював у Києві, ця мета була нереальною. Але обставини змінилися: Директорія відновила Українську Народну Республіку і можна було робити заходи щодо об'єднання. 10 листопада 1918 р. уряд ЗУНР почав переговори з Директорією. Як можна було сподіватись, остання поставилася дуже прихильно до ідеї соборності. Наслідком переговорів став так званий передвступний договір 1 грудня 1918 р., яким обидві сторони висловлювали свій намір працювати для справи національного об'єднання. Перше рішення у цьому напрямі зробила Українська Національна Рада, яка 3 січня 1919 р. одностайно прийняла ухвалу про злуку Західноукраїнської Народної Республіки з Українською Народною Республікою.

Акт злуки українських земель було урочисто довершено 22 січня 1919 р. на Софійській площі в Києві. З цієї нагоди Директорія видала універсал, в якому говорилося: «Віднині воедино зливаються століттями відірвані одна від одної частини єдиної України, Західно-Українська Народна Республіка (Галичина, Буковина й Угорська Русь) і Наддніпрянська Велика Україна... Здійснилися віковічні мрії, якими

жили і за які вмирали кращі сини України. Віднині є єдина незалежна Українська Народна Республіка. Віднині український народ, увільнений могутим поривом своїх власних сил, має тепер змогу з'єднати всі змагання своїх синів для утворення нероздільної незалежної української держави на добро і щастя робочого народу»¹.

Отже, ідея соборності українських земель, яка була важливою складовою політичної програми українських самостійників ХХ століття, стала дійсністю.

Між тим бої за Галичину тривали. З одного боку стояли вишколені, добре озброєні польські полки, з другого — слабко забезпечена, але палаюча бажанням служити своєму народові Галицька армія. До березня 1919 р. вона налічувала вже до 100 тис. бійців. Воювали вони понад сім місяців, часто здобували відчутні успіхи і — що, мабуть, найважливіше — не втрачали надії, хоч не мали зовнішньої підтримки. Сильні тодішнього світу — західні держави — підтримували поляків, а сусіди, такі як Угорщина чи Румунія, використовували тяжку ситуацію українців, щоб зміцнити свою владу над тими шматками української землі, що були тоді під їхнім контролем.

Опинившись поза Львовом, уряд ЗУНР почав відразу розбудовувати державні інституції. З цією метою у Станіславові було скликано Українську Національну Раду. На той час вона складалася з понад 150 членів, які представляли віденський парламент, буковинський та галицький сейми, українські партії, повіти та міста.

4 січня 1919 р. Українська Національна Рада видала закон, який окреслював компетенцію, завдання та структуру державної влади. На підставі цього закону президентом Української Національної Ради було обрано Євгена Петрушевича, а його заступниками — Льва Бачинського, Семена Вітика, Омеляна Поповича та Андрія Шмігельського. Секретарями стали Степан Витвицький, Степан Сілецький і Осип Устіянович.

Після створення уряду Української Національної Ради було приступлено до формування нового виконавчого органу — Ради державних секретарів, яку очолив Сидір Голубович. У цілому цей уряд можна б характеризувати як коаліцію національних демократів і радикалів за співчастю безпартійних фахівців. Із незначними змінами склад Ради державних секретарів і Української Національної Ради залишався аж до кінця їхнього існування. За той час Національна Рада видала ряд важливих законів.

¹ Лозинський М. Українська революція. Т. V. С. 68—69.

Члени уряду Західноукраїнської Народної Республіки в еміграції.
Відень, 1919—1920 рр.

Особливо цікавим є закон 15 лютого 1919 р. про українську мову. Згідно з ним українську мову мали вживати всі державні установи, публічні інституції та державні підприємства. У дусі толерантності до національних меншостей закон гарантував їм право вільного користування рідною мовою в усіх стосунках з державними властями, публічними інституціями й державними підприємствами. Викладовою мовою в усіх державних школах мала бути українська. Національні меншості діставали право заводити свої власні школи, в яких виклади велися б їхньою мовою.

Кінцевий акт оформлення української влади в Галичині тривав з 25 березня до 15 квітня. Упродовж тих трьох тижнів Українська Національна Рада ухвалила закон про громадянські права та обов'язки населення, закон про восьмигодинний робочий день та ряд інших, що їх вимагали поточні потреби. З конституційного погляду найважливішим досягненням цього періоду було підготування засад для створення нового законодавчого органу — сейму Західної області Української Народної Республіки.

Одним із гострих питань, яке безпосередньо цікавило селянські маси Галичини, було питання земельної реформи. У цій справі в уряді велися тривалі дебати. Врешті 14 квітня 1919 р. Українська Національна Рада ухвалила закон про перерозподіл великих земельних угідь та наділення землею безземельних і малоземельних селян на правах приватної

власності. Перерозподіл повинен був здійснитися негайно, вивласнені угіддя ставали земельним фондом Західної області УНР. Наділення ж землею мало початися аж після закінчення війни і повернення вояків додому. Питання про викуп чи його відсутність, а також про розміри селянських наділів залишалися відкритими до рішень майбутнього сейму Західної області УНР.

Беручи до уваги складні обставини, в яких галицьким діячам доводилося творити політичне життя, їхні досягнення були досить значні — вони створили уряд і парламент, які не тільки змобілізували галицьких українців до боротьби, а й прийняли ряд законів, що за більш сприятливих умов могли слугувати демократичному й справедливому розвитку суспільства. До того ж уся діяльність уряду відбувалася під час війни, яка загрожувала його існуванню. Цілком зрозуміло, що уряд Західної області УНР докладав чималих зусиль, аби в дипломатичний спосіб закінчити цю війну. Як я вже згадував, галицькі українці мали великі надії, що Антанта визнає за ними право на самостійне існування.

Маючи вільний доступ до англійських, французьких та американських архівів, можемо з певністю сказати, що ці надії були даремні. Особливо Франція і США продовжували наполягати на тому, щоб передати Галичину під владу Польщі. Аргументи українських представництв на Заході про особність українського народу, який має природне право на самовизначення, їх просто не цікавили.

Єдиним винятком в антиукраїнському хорі західних держав була Англія. Думаю, що буде цікаво згадати, чому саме англійці виявили розуміння галицьких прагнень. На той час радником британського міністерства закордонних справ у справах Галичини був сер Льюїс Намієр, пізніше визначний історик Великобританії. Цей діяч походив зі статечної єврейської родини з Заліщик, і дитинство, проведене в українському оточенні, залишило в нього теплі спомини. Опинившись у впливовій позиції, Намієр успішно переконував англійців підтримати українську справу¹.

Проте одного голосу Англії було замало. 25 червня 1919 р. Вища рада Версальської конференції вишесла своє рішення — Польща дістала повноваження на окупацію всієї Галичини та на заведення цивільної адміністрації на окупованій території — із застереженням, що вона по змозі забезпечить автономію цієї території, а також політичну, релігійну та

¹ Докладніше див.: *Hunczak T. Sir Lewis Namier and the Struggle for East Galicia/Harvard Ukrainian Studies. 1976.*

особисту свободу населення. Дане рішення було підтверджене Радою послів Антанти 1923 року.

Звичайно, для галицьких українців це було трагедією. До того ж Галицька армія перебувала у безвихідному становищі — після тривалих нерівних боїв вона була відіхнута у південно-східний куток Галичини поміж Дністром і Збручем.

Єдиним виходом для галичан було перейти Збруч, приєднатися до армії УНР і так продовжувати боротьбу за українську державу. Це вони й зробили. 16 липня 1919 р. Галицька армія почала форсувати Збруч. «Були то страшні дні, — згадує очевидець. — З одного боку напирали поляки, з другого більшовики. Територія обох українських держав займала вже тільки дуже малий простір по обох боках Збруча. На тім просторі чути було гук гармат і від сходу, і від заходу...»

У той час, коли галичани відчайдушно билися з польською армією, наддніпрянські українці, скинувши владу гетьмана Скоропадського, відновили Українську Народну Республіку і почали планувати подальше життя країни.

Однак цим планам не судилося збутися. Розбурхані маси, які у хвилину гніву зуміли вигнати Скоропадського та його російських чи зрусифікованих прибічників, не були достатньо свідомими, щоб узятися до відбудови національної держави. Ці маси, а то й навіть політичні провідники, почали піддаватися різним демагогічним гаслам, у тому числі більшовицьким. Майже з моменту відновлення Української Народної Республіки країна почала розпадатися, і перед у цьому вела українська армія.

Може, українському урядові і вдалося б опанувати ситуацію, проте зовнішні обставини вбили всякі надії у багатьох українців на успіх подальшої боротьби. А обставини були такі: з півночі — радянська Росія, з півдня — «єдинонеділимці», підтримувані Антантою, а з заходу — Польща, за якою стояла та ж Антанта.

УКРАЇНА ТА ЇЇ СУСІДИ — ПОЛЬЩА І РОСІЯ

Сусіди України воювали проти неї, звичайно, не тому, що не любили українців, а тому що всі вони — і росіяни, білі чи червоні, і поляки — хотіли захопити українську землю з усіма її багатствами. Тільки під примусом німецьких багнетів радянська Росія визнала державну суверенність України, підписуючи договір у Брест-Литовську. Опісля Троцький признавався, що цей договір дорівнював розчленуванню радянської Росії.

Мабуть, найбільш безпосередньою причиною, чому радянська Росія пішла на підкорення України, була потреба українського хліба, бо за один рік більшовицького господарювання над Росією нависла загроза голоду. І саме в тому, що українські селяни під проводом Директорії (а не більшовицькі повстанці, яких пізніше витворили радянські історики) скинули режим Скоропадського, радянська Росія бачила порятунок від голоду. Росіяни були твердо впевнені в тому, що Україна повинна їх годувати. Сам Ленін писав Шліхтеру, якого він призначив головою заготівлі продовольства для Росії, що коли той не привезе достатню кількість харчів, то «мы околем все»¹. Звичайно, постає питання: хто дав право Леніну розпоряджатися українським майном? Отак більшовики творили нову мораль, висилаючи в Україну тисячі грабіжників, які в ім'я «соціалістичної справедливості» силою забирали те, що їм не належало.

Але повернімося до початків радянської навали на Україну. Про те, що незначні сили більшовиків, які діяли тут, не були у змозі боротися проти відновленої Української Народної Республіки і тому єдиною їхньою надією залишалася

¹ Шліхтер А. Борьба за хлеб на Украине в 1919 году // Літопис Революції. 1928. Березень — квітень. С. 103.

радянська Росія, легко довести на базі радянської літератури 20-х років — це був час, коли партійна цензура ще дозволяла якусь свободу вислову. Найкращим джерелом, на мою думку, є партійний журнал «Летопись Революции», який з 1928 р. став україномовним¹. А радянський історик Равич-Черкаський у своїй фундаментальній праці прямо зазначає, що «небувале піднесення селянської повстанської стихії з більшовицькими гаслами було перехоплене ініціативою прибічників Директорії і дало їй можливість упродовж одного місяця оволодіти цілою Україною»². Та ось і документальне свідчення безсилості більшовиків — телеграма Пятакова Сталіну від 23 листопада 1918 р.: «Скажіть Вацетісу: нехай дає військо, зброю, спорядження, в іншому випадку катастрофа неминуча»³. Отже, ми маємо справу не з громадянською війною, що так завзято доводили радянські вчені, а по суті з інтервенцією радянської Росії.

Звичайно, про людське око Ленін хотів приховати справжній факт агресії проти України — як і проти Білорусії, Латвії, Литви, Естонії. План Леніна був простий — Червона армія мала захопити якийсь шматок території, а за нею приходили нібито місцеві більшовики, які встановлювали радянську владу. При цьому Ленін тверезо усвідомлював, що без останньої передумови російські загони опиняться у безвихідній ситуації, оскільки населення не зустрічатиме їх як визволителів. А було б найкраще, вважав він, щоб місцеві радянські уряди були створені взагалі заздалегідь.

У дусі цих планів 20 листопада 1918 р. ЦК РКП(б) утворив Тимчасовий революційний уряд України. Головою нового уряду став Пятаков, а членами — Затонський, Коцюбинський, Сергеев, Ворошилов та Антонов-Овсієнко. У зв'язку з наступом російських військ із півночі уряд видав маніфест, у якому запевнялося, що нова влада принесе розподіл усіх поміщицьких земель, перехід фабрик і заводів до рук трудящих, націоналізацію банків і т. ін.

Сьогодні, з перспективи часу, дивно, що українці, які мали сумний досвід більшовицької навали взимку 1917 р., все ж були заскочені зненацька новим наступом агресорів. Невже ж вони думали, що більшовики змінилися?

Аби з'ясувати справу, голова уряду УНР Володимир Чехівський наприкінці грудня запитав Москву по телеграфу, «чим викликаний рух радянського війська на територію України». Відповідь комісара закордонних справ Чичеріна

¹ Див., напр.: Рубач М. К истории гражданской борьбы на Украине // Летопись Революции. 1924. № 4(9). С. 151 — 165.

² Равич-Черкаский М. История Коммунистической партии... С. 100.

³ Цит. за: Рубач М. К истории... С. 151.

була такою: «...ніякого війська Російської Соціалістичної Радянської Республіки на Україні немає. Військова акція на українській території провадиться поміж військами Директорії та армією українського радянського уряду, який є зовсім незалежний»¹.

Відносини між Українською Народною Республікою і радянською Росією погіршувалися з кожним днем. Російські війська просувалися у глиб української території. Тим часом Рада народних комісарів Росії анулювала свою попередню постанову про визнання самостійності української держави. А Чичерін і далі наполягав на тому, що війна в Україні є суто громадянською.

Промовисто на цю тему висловився український часопис самостійницького напрямку «Трибуна»: «Як відомо, Директорія Української Народної Республіки зробила недавно пропозицію Совнаркому відновити мирні переговори, а замість цього більшовицькі війська вриваються на територію України і загрожують знову тою окупацією, яка була минулого року. Народній комісар закордонних справ Чичерін робить спробу пояснити це тим, що ніби це нерегулярні більшовицькі банди роблять напади, але ми маємо певні відомості, що нині вже регулярні частини, до складу яких входять не тільки росіяни, а також латинці, китайці та мадяри, беруть участь у поході на Україну. А коли взяти до уваги, що радянські війська ведуть наступ на території Білорусії, Литви, Латвії та Фінляндії, тоді стає ясно, що російські комуністи постановили своїм завданням окупацію всіх тих новоутворених держав, які постали шляхом самовизначення народів...»²

Хоча для кожного було цілком ясно, що воювали проти українців не якісь банди, а регулярна армія, Директорія все ж намагалася ліквідувати конфлікт мирним шляхом. Із цією метою до Москви виїхала делегація на чолі з Семеном Мазуренком. Однак усе було даремно. 3 січня 1919 р. більшовицькі війська захопили Харків, а 12 січня — Чернігів.

У відповідь на це Директорія вислала Москві відкрито звинувачувальну ноту, в якій наголошувалося, що Росія втручається у внутрішні справи України, прагнучи завести такий лад, який був би їй бажаний. Директорія рішуче підкреслювала, що «нікому не дозволить за спиною українського трудового народу вирішувати його долю. Влада на Україні належить і належатиме трудовому народові...»³

Наступного дня Чичерін ще раз повторив українському

¹ Христюк П. Українська Революція. Т. IV. С. 31.

² Цит. за: там же. С. 33 — 34.

³ Там же. С. 36 — 38.

урядові свою безсоромну заяву, яка, до речі, невдовзі була спростована самими ж більшовиками. Газета «Червоний прапор» за 9 лютого вмістила свідчення комбрига Щорса і комісара Шапаранського, котрі без усякої дипломатії визнали, що з самого початку листопада 1918 р. наступ на Україну веде регулярне військо Росії.

Оскільки ні заяви Директорії, ані спеціальна місія Мазуренка не дали ефекту, Директорія не мала іншого вибору, як проголосити 16 січня 1919 р. стан війни з радянською Росією. Звичайно, це не внесло нічого нового в уже існуючий перебіг подій.

У той саме час, коли більшовики готували напад на Україну з півночі, на півдні, в Ясах, верхівка російського монархічно-соціалістичного табору радилася, як відбудувати «єдину неділиму» Росію. Їхній бік узяв представник Франції Енно, що аж ніяк не було на користь українцям.

Ситуація дещо поліпшилася, коли 13 січня 1919 р. до Одеси прибула французька дивізія на чолі з генералом Ансельмом та полковником Фрейденбергом. Вони скоро розчарувалися російськими добровольцями і почали шукати зв'язку з українцями для спільної боротьби проти більшовиків.

Французьке командування готове було вступити у дипломатичні зносини з українським урядом, але за умов, які позбавили б український народ його суверенних прав. Зокрема, французи вимагали, щоб із Директорії вибули Винниченко і Петлюра. Це було грубим втручанням у внутрішні справи Української Народної Республіки. До того ж усунення цих діячів по суті означало б самоліквідацію Директорії. Серед домагань французького командування були також підпорядкування української армії загальному союзному командуванню і контроль фінансів та шляхів України, з чим навряд чи можна було погодитись¹.

Українська делегація у складі генерала Олександра Грекова, Сергія Остапенка та Йосипа Назарука не виправдала тих сподівань, які на них покладалися. Їхній звіт про переговори з французами поділив Директорію та уряд УНР на тих, хто вважав, що Директорії слід продовжувати спілкування з представниками Антанти, і на тих, хто обстоював думку, що українцям треба шукати порозуміння з більшовиками.

Українська справа зайшла майже у безвихідь. Оточена ворогами з усіх боків, без жодного союзника у світі, Україна спинилася на роздоріжжі. Зростаюча анархія розкладала її зсередини, і передусім — українську армію. І хоча ця армія

¹ *Винниченко В.* Відродження наші. Т. III. С. 255.

виконала своє завдання, вигнавши протинародний уряд Скоропадського, їй бракувало дисципліни і національної самосвідомості, щоб стати заборолом відновленої Української Народної Республіки. У цей критичний час вона була радше месником за народні кривди, а не будівничим нового життя.

Ще гірше виглядала справа з українськими політичними партіями. Тут дощільно надати слово радянським історикам, які цілком слушно писали, що «під подвійним впливом комуністів, ззовні і всередині, всі дрібнобуржуазні партії розкладались. Не залишилось жодної соціалістичної партії, яка б не розкололась на ліву і праву»¹. Не оминуло це й Українську соціал-демократичну робітничу партію, у лавах якої були такі найвизначніші діячі української революції, як Володимир Винниченко і Симон Петлюра. Протириччя у партії спливали під час VI конгресу УСДРП, який відбувся в Києві 9 — 12 січня 1919 р. Вже з першого дня його учасники поділилися на тих, хто схилився до радянської платформи, і тих, хто й надалі обстоював засади демократії і парламентаризму.

Програмну доповідь за дорученням Центрального комітету партії виголосив Анатоль Пісоцький. Він доводив, що українці повинні створити свою незалежну українську соціалістичну республіку з владою Рад та організацією всього господарства на соціалістичній основі. Ці погляди підтримала так звана «київська група» — Михайло Ткаченко, Михайло Драгомирецький, Юрко Мазуренко, Михайло Авдієнко та ін. Після доповіді розгорнулася дискусія, яка точилася переважно навколо проблеми співвідношення демократії і диктатури, в тому числі так званої «диктатури пролетаріату».

Проти прорадянської позиції виступив голова Директорії Володимир Винниченко. На думку Ісаака Мазепи, автора тритомника «Україна в огні й бурі революції 1917 — 1921», Винниченко, а також голова уряду Чехівський не мали ясного погляду на справу. Замість покласти ідею творення незалежної України в основу всебічного визволення свого народу (саме так робили тоді польські, грузинські, латиські, естонські та фінські соціалісти) вони блукали між гаслами демократії та диктатури й шукали «гармонійного поєднання» національної ідеї з соціальною в неясних формулах про «трудоу владу», «ради трудового народу» тощо.

Щодо самого виступу Винниченка можна зазначити, що він неодноразово підкреслював соціальні й національні чин-

¹ Равич-Черкаський М. История Коммунистической партии... С. 101—102.

ники як домівантні в українській революції. Ось кілька його тверджень: «...треба мати на увазі, що ми не тільки соціалісти, а й державники. Кожен з нас є до певної міри попечений націоналіст». Говорячи про селянство України, Винниченко вважав, що завданням партії є втягнути його у процес національно-соціальної революції. «Ми, державники-націоналісти, ми як національна особа не хочемо умирати або підлягати болочій експериментації... В сучасних умовах мусимо опиратися на переважаючу реальну силу — на селянство». Свій виступ Винниченко скінчив так: «На оборону прав народу, на оборону державної незалежності мусимо стати твердо»¹.

Винниченка підтримав у своєму виступі Микола Порш, який звернув увагу на те, що в умовах української дійсності диктатура міста над селом була б повторенням російсько-більшовицького панування.

У зовсім іншому дусі говорив Володимир Чехівський. Він здивував усіх учасників з'їзду, коли недвозначно висловився за створення радянської влади в Україні. Відкидаючи більшовицькі методи як насильницькі та диктаторські, промовець рівночасно обстоював думку, що в революційні часи не потрібно парламентів, обраних на засадах загального виборчого права, а потрібні Ради в їхньому «чистому, непоганеному виді».

Коли порівняти промову Винниченка з промовою Чехівського, стає ясно, що не все було гаразд, коли голова уряду і голова Директорії дивилися так протилежно на основні завдання української політики. А коли сам провід Української Народної Республіки так різнився у своїх поглядах, то що можна було вимагати від українських мас? Вони або підпадали під більшовицьку пропаганду, або ставали байдужими.

Після вичерпних дебатів більшість членів УСДРП відкинули проект резолюції, висунутий фракцією незалежників. Останні покинули конгрес, і на тому розкол у партії був остаточно довершений. Тоді більшість ухвалила резолюцію, яка стосувалася актуальних питань того часу. Щодо влади резолюція зазначала, що українська революція — це лише початкова, підготовча стадія соціалістичної революції, стадія панування справжнього демократизму, через який і на підставі якого можливий успішний перехід до соціалізму. Відносно міжнародної політики резолюція підкреслювала: «Стоячи на основі признання суверенності української нації, VI конгрес УСДРП обстоює повну незалежність Української

¹ Повністю виступи В. Винниченка та інших промовців див.: *Христюк П. Українська Революція*. Т. IV.

Народної Республіки. Виходячи з цього, конгрес ухвалює підтримувати стремління українського народу до повного самовизначення і боротись з усякими замахами на незалежність України, як з боку Радянської Російської Республіки, так і з боку якоїсь іншої держави. Конгрес УСДРП визнає, що держави Антанти переслідують на Україні тільки імперіалістичні цілі і що окупація України Антантою була б початком відновлення монархії й реакції на Україні¹.

Отже, більшість УСДРП рішуче відкинула радянську форму правління з її диктатурою пролетаріату і залишилася на засадах демократії та парламентаризму.

Фракція, яка покинула конгрес, вирішила створити окрему партію незалежників із власним організаційним центром і політичною програмою. Перше засідання її організаційного комітету відбулося 13 січня. На ньому було прийнято текст резолюцій та ухвалено видавати власний орган під назвою «Червоний прапор» із гаслом «Пролетарі усіх країн, єднайтеся!»

Цікаво зазначити, що хоча фракція незалежників трималася радянської політичної платформи, у національному питанні вона залишалася самостійницькою, або, іншими словами, зайняла позицію націонал-комуністів. Для прикладу наведемо такий витяг із їхньої резолюції: «Фракція незалежних УСДРП буде працювати серед мас на ґрунті своєї резолюції з гаслом боротьби за робітничо-селянську владу рад в незалежній самостійній Українській Соціалістичній Республіці». Досить чітко розв'язується питання ставлення до Росії: «Розуміння наше соціалістичної революції різняться від партії більшовиків-комуністів, робота якої є шкідлива для робітництва України, бо тягне вона до ... підбиття України під Росію, чого ми, незалежні українські соціалісти-демократи, допустити не можемо, бо ми є перш за все тією політичною групою, яка тільки в межах українського робітництва і селянства бачить запоруку успіху революції і тільки на них спирається»². Позиція, без сумніву, цікава, особливо коли зважити, що фракція незалежників походила від лівого крила УСДРП.

Криза, яку переживали українські партії, відчутно виявилася під час Трудового конгресу, який засідав у Києві 22—28 січня 1919 р. Сама назва «Трудовий конгрес» свідчить, що в Україні відбувалася певна радикалізація, в дусі якої Директорія відводила конгресові роль революційного парламенту України.

¹ Христюк П. Українська Революція. Т. IV. С. 52—54.

² Там же. С. 69 — 73. Взагалі документи фракції незалежників досить обширні і змістовні у програмному відношенні.

Конгрес мали складати майже 600 депутатів від селянства, робітництва та інтелігенції України. Для Західної України було призначено 65 місць. Попри великі перешкоди на конгрес прибули понад 400 делегатів, із них 36 від Західноукраїнської Республіки зі Львом Бачинським на чолі.

Найбільшу групу на конгресі складали члени Селянської спілки, яка перебувала під впливом Української соціалістичної революційної партії. Остання вже була розколота на три течії: ліву, центр і праву.

Ліву частину представляли так звані боротьбисти, які боролися за радянську владу. Права стояла на ґрунті демократичного соціалізму. Центр об'єднував найбільшу частину партії під проводом Михайла Грушевського, Миколи Любимського і Микити Шаповала. Займаючи середню позицію між більшовизмом і демократією, він виступав за передачу влади «трудовим Радам селянських і робітничих депутатів».

Розбіжності у програмах партійних фракцій неминуче відбулися на ході конгресу, бо кожна фракція вважала за потрібне висунути свої програмні резолюції, сподіваючись вплинути тим на результати нарад. Наприклад, центральна течія УСДРП і фракція незалежників приготували свої окремі резолюції. Різнилися вони тим, що центр намагався провести концепцію державного будівництва, витриману в дусі легітимної традиції, а незалежники тяжіли до ідеї соціалістичної революції в суверенній Українській Республіці. Будучи націонал-комуністами, незалежні соціал-демократи бажали забезпечити Україні вільний розвиток. Це виразно звучить у їхній заяві від 26 січня, де, між іншим, сказано, що в сучасний період соціалістичної революції Українська Республіка, не виключаючи угод і союзів для спільних цілей з іншими соціалістичними республіками, повинна в інтересах революції зберегти свою незалежність як певний національний і економічний організм.

Від єврейських партій у конгресі брали участь Мойсей Рафес (Бунд) і Авраам Ревуцький (Поалей-Ціон). Рафес чітко висловився за радянську владу. На відміну від нього Ревуцький зазначив, що обов'язком соціалістичних партій в Україні є стати на шлях історичних завдань пролетаріату, орієнтуючись не на переможення моменту — більшовиків і не на незворотне минуле — єдину Росію Керенського, а на неминуче відродження українського народу. До речі, Поалей-Ціон мала ряд провідних діячів, як Соломон Гольдельман чи Арнольд Марголін, котрі віддано підтримували боротьбу українського народу за самостійну державу.

Попри всю ідеологічну колотнечу, яка відбувалася під час конгресу, та, на мій погляд, попри слабку його підготовку

конгрес все ж досяг певних успіхів. По-перше, він дав змогу українським політичним партіям перевірити і уточнити свої позиції. По-друге, конгрес, хоч у загальних рисах, але зміг скерувати дальшу зовнішню і внутрішню політику уряду. По-третє, найбільш конкретним досягненням конгресу стало прийняття 28 січня тимчасової Конституції Української Народної Республіки, яка забезпечувала демократичні засади в державному житті країни.

Кінцевим актом Трудового конгресу було видання універсалу до українського народу, який висловив довір'я Директорії та побажання, аби Директорія і Рада народних міністрів й надалі робили усе можливе «для того, щоб не повторювалося наше давнє лихо — неволя під владою чужих народів».

Скликання Трудового конгресу являло собою останню спробу створити парламент революційної України. І хоча конгрес не вплинув якось вирішально на перебіг подій, все ж він засвідчив глибоко демократичний підхід уряду УНР до політичного процесу, шануючи право громадянина України на участь і право голосу в цьому процесі.

Варто ще раз зазначити, що в боротьбі ідей під час конгресу українські політичні партії робили переоцінку своїх позицій відносно української революції. Дебати поглиблювали розбіжності в поглядах, чимдалі більше роз'єднуючи як окремих осіб, так і цілі групи. Показовим прикладом цього може слугувати партія соціалістів-революціонерів.

Відчуваючи негативний вплив протиріч усередині партії, соціал-революціонери вирішили використати нагоду Трудового конгресу, аби провести свій з'їзд. Однак це їм не цілком вдалося, оскільки ліва течія відмовилася брати участь у з'їзді, що його скликала центральна течія. Та на з'їзд все ж таки прибуло 58 делегатів. Він відкрився 28 січня в Києві, назвавши себе конференцією Української соціалістичної революційної партії центральної течії.

Програмну доповідь на конференції виголосив Іван Лизанівський. На відміну від Трудового конгресу на цьому з'їзді не було довгих дискусій, бо засідали тут самі односторонні. Через це того ж дня конференція змогла ухвалити ряд програмних резолюцій.

Найважливішими пунктами тих резолюцій були два. Згідно з першим партія й надалі вважала за потрібне «стояти на ґрунті суверенності Української Народної Республіки». Другий пункт наголошував на необхідності переходу влади в руки класових органів, себто Рад селянських та робітничих депутатів.

Отже, як бачимо, розвиток подій переконав центральну течію УСРП включити до своєї програми радянську форму

влади, яка мала забезпечити участь у політичному житті України як селянинові, так і робітникові.

Дуже цікавою фракцією УСРП була ліва течія, яка оформилася ще у травні 1918 р. Її друкованим органом була газета «Боротьба», звідки й пішла назва «боротьбисти».

У програмному відношенні боротьбисти, прийнявши радянську платформу, стали найбільш радикальною українською партією. Звичайно, ще радикальнішою була Комуністична партія (більшовиків) України, але, як уже зазначалося, вона являла собою не більш як філію московської партії і з українством не мала нічого спільного. Боротьбисти, однак, були суто національною політичною формацією, і їх можна вважати передвісниками націонал-комунізму в Україні¹.

Слід зазначити, що Трудовий конгрес не розв'язав назрілих питань: що робити далі? з ким миритися? Саме через ці питання розколювалися партії і творилися урядові кризи. Меншість партій, тобто ліве крило соціалістично-революціонерів (боротьбисти) і ліва фракція соціал-демократичної партії, вимагали, щоб уряд УНР прийняв радянську програму і замирився з більшовиками на принципі державної незалежності й суверенності України.

Центральні течії обох партій, які були в більшості на конгресі, не довіряли більшовикам і висловилися за порозуміння з Антантою. Мабуть, факт навали більшовиків мав вирішальне значення в такому рішенні, адже наприкінці січня 1919 р. їхні передові загони підходили до Києва. Зрештою Директорія змушена була 2 лютого залишити місто. З того часу знову починається одіссея українського проводу по більших і менших містах України. Це період новітньої Руїни, сповнений трагізму і героїчних дій.

Аби полегшити порозуміння з Антантою, передусім із Францією, партії соціал-революціонерів і соціал-демократів вирішили відкликати своїх членів з уряду. При цьому обидві партії винесли резолюції, які підкреслювали, що військовий і політичний союз України з іншими державами можливий тільки за умови визнання тими державами самостійності України. Другою передумовою було невтручання у внутрішні справи Української Народної Республіки.

Идучи за рішенням партії, Володимир Винниченко виїшов зі складу Директорії, передавши свої повноваги Симо-

¹Історія ідеологічного становлення Української комуністичної партії (боротьбистів) є цікавою, але, на жаль, недостатньо дослідженою. Еволюція українських комуністів у напрямі національної справи найкраще, на мою думку, показана у працях: *Мазлах С., Шахрай В. До хвіля: Що діється на Україні і з Україною*. 2-е вид. Нью-Йорк, 1967; *Майстренко І. Історія комуністичної партії України*. С. 69.

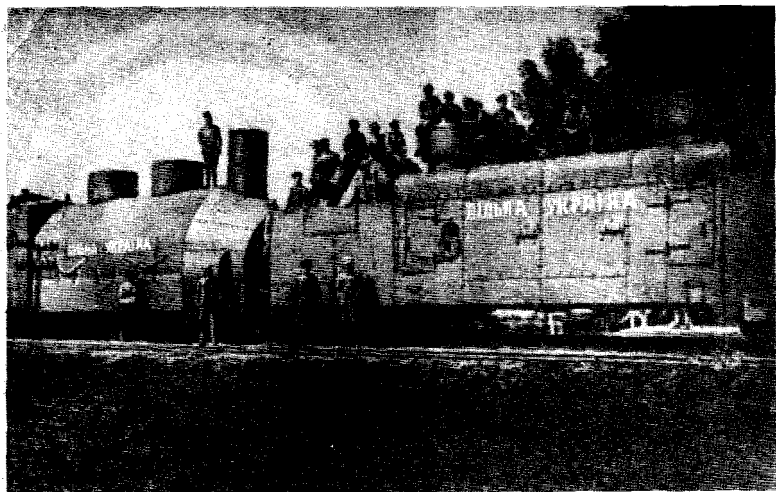

нові Петлюри. Невдовзі він виїхав за кордон. Так само вчинили Володимир Чехівський, Микита Шаповал і, нарешті, найбільш авторитетна особа — професор Михайло Грушевський.

На думку учасника тих подій Ісаака Мазени, це було однією з найсумніших сторінок української революції. «Коли вожді революційного руху тратять голову і в критичний момент кидають поле бою, — писав він, — цим вони не тільки самі собі виносять політичний присуд, але й катастрофічно впливають на стан бойових сил цілого фронту. Наступ більшовиків з півночі і присутність антантського десанту на півдні вносили величезну дезорієнтацію в українські маси і вимагали великої напруженої праці з боку політичних провідників. Але ці провідники лишали маси напризволяще. Тому не можемо дивуватися тим жалким умовам, що створилися у цю добу, особливо після відходу від влади соціалістів, які мали в масах авторитет»¹.

На полі бою залишився Симон Петлюра. Щоб не ускладнювати справи своєю належністю до табору соціал-демократів, він вирішив тимчасово вийти з партії, членом якої був із 1904 р. У своєму листі до Центрального комітету УСДРП від 11 лютого 1919 р. Петлюра писав: «Сучасна ситуація для України надзвичайно складна і тяжка... і я не вважаю для себе

¹ Мазена І. Україна в огні й бурі революції 1917 — 1921. Б. м., 1950. Т. I. С. 105.

Бронпоїзд «Вільна Україна» Української Галицької армії.
Вересень 1919 р.

можливим ухилитись від виконання своїх обов'язків, як сини свого народу, перед батьківщиною і буду, доки це можливо, стояти і працювати при державній праці»¹.

Таким чином, Петлюра став не тільки центральною постаттю в українському політичному житті, а й символом боротьби за права і волю українського народу. Тоді, коли інші були готові йти на компроміси щодо державної самостійності, Петлюра послідовно дотримувався принципу, що тільки у суверенній демократичній державі можна створити вільне життя зі справедливим політичним та економічним порядком. При цьому варто додати, що Симон Петлюра був глибоко гуманною людиною.

На глум історії, саме Петлюрі довгий час приписувалися єврейські погроми на Україні 1919 року. Я це питання уважно вивчив і можу з певністю сказати, що такі звинувачення аніскільки не відповідають правді. В міру своїх сил Петлюра боровся проти погромницьких настроїв і вчинків, і на це існує чимало доказів. Однак дисципліна в його армії не була такою, щоб запобігти знуцанню різних отаманів над невинним населенням².

¹ Петлюра С. Статті, листи, документи. Т. II. С. 228.

² Див.: Гушак Т. Чи був Симон Петлюра ворогом сареві? // Дзвін. 1991. № 2. С. 102 — 117.

Сотня Січових стрільців на військовій підготовці. Київ, 1918 р.

Повертаючись до політичної ситуації в лютому 1919 р., варто зазначити, що соціалістичні партії залишили уряд не для якоїсь політичної гри, як це звичайно буває, а для того, щоб уможливити переговори з французами, які були настроєні проти них. Новий уряд, що його сформував Сергій Остапенко 13 лютого, складався з представників трьох партій: соціалістів-федералістів, самостійників-соціалістів і партії народних республіканців. Сьогодні ми ясно бачимо, що цей уряд не приїде користі українській справі. Зробивши ставку на французьку допомогу, він не звернув належної уваги на зростаючу радикалізацію населення України. Можна без перебільшення сказати, що період урядування Остапенка — це час найбільшого відчуження мас від Української Народної Республіки. Це використали більшовики у своїй агітації проти Директорії. Між тим їхні війська просувалися на захід, спихаючи українську армію на малий шматок волинської землі. Українська справа зайшла у безвихідь: Антанта так і не схотіла визнати самостійність української держави, а через сподівання був згаяний такий дорогий час. Україна кицїла отаманами, але воювати за суверенну державу не було кому. Із заходу наступала армія відродженої Польщі.

У тій ситуації Петлюра вирішив запросити соціалістів повернутися до уряду чи навіть перебрати владу. У квітні 1919 р. колишній кооператор Борис Мартос сформував у Рівному свій

уряд. Новий кабінет оголосив декларацію, в якій говорилося, між іншим, таке: «Нове Народне Правительство Української Республіки бачить єдиний порятунок для Українського Народу, щоб спасти його волю і майно від нападів і грабунків хижих сусідів, — у будіванні єдиної самостійної і незалежної Української Народної Республіки. На оборону своєї національної честі і порушених чужинцями економічних і соціальних прав повинно піднятися все трудове селянство і робітництво, щоб не дати чужинцям вкінці знищити наш Рідний Край»¹.

Це була відчутна зміна політичного курсу. Новий уряд уже не покладав надії на Антанту, а закликав український народ самотужки виборювати право на своє існування.

Тим часом недостатньо зорганізована армія УНР мусила битися на два фронти — проти поляків і проти більшовиків. Боротьба галицьких українців також ішла до трагічного кінця. Під тиском добре озброєного польського війська Галицька армія відступала на південний схід, у трикутник між річками Збруч і Дністер.

Зважаючи на це, головне командування армії УНР вирішило наступом проти більшовиків у південно-східному напрямі відвоювати східний берег Збруча, аби забезпечити Галицькій армії новий плацдарм. Ця операція вповні вдалася і змінила співвідношення сил: до стомленої безперервними боями армії УНР, яка налічувала 35 тис. вояків, прилучилась загартована в боях дисциплінована 80-тисячна Галицька армія.

У своїх споминах генерал Олександр Удовиченко писав, що, перейшовши Збруч, Галицька армія вперше стала перед лицем нового ворога, яким була Москва. Проте для галичан був тільки один вибір — «спільними силами з армією УНР звільнити територію Великої України від ворога та створити Українську Незалежну Державу з центром у Києві. Це завдання з'єднаних українських армій було єдиною моральною втіхою і могутнім імпульсом, що вів її на нові терпіння й на нові подвиги»².

Ісправді, об'єднана українська армія з піднесенням сприйняла наказ головного отамана Симона Петлюри з 12 серпня 1919 р. про негайний наступ на Київ. Дана операція стала тріумфом української зброї — більшовики, які ще донедавна погрожували розбити рештки армії УНР, тепер спішно тікали на північ.

Під ударами об'єднаної армії, яка опановувала Правобережну Україну, та армії Дешкіна, яка успішно атакувала більшовиків на Лівобережжі, остатні вже 16 серпня почали евакуйовуватися з Києва. Тим часом українські війська про-

¹ Христюк П. Українська Революція. Т. IV. С. 120 — 122.

² Удовиченко О. Україна у війні за державність. Вінніпег, 1954. С. 90.

довжували наступ і вже 30 серпня взяли Київ. Одначе наступного дня до столиці зі сходу ввійшли частини Денікіна. Створилася непевна ситуація, яка могла б закінчитись кровопролиттям. Та згідно з наказом головного штабу армії УНР утримуватися від сутичок з білими українці не дались на провокації. На домагання генерала Бредова вони покинули Київ, сподіваючись, що в майбутньому все ж таки вдасться співпрацювати з армією Денікіна проти більшовиків. Уступили українці ще й тому, що за Білою армією стояли Англія і Франція, а у молодій державі і так було досить ворогів.

Зі психологічного боку такий збіг обставин був надзвичайно трагічним для українського вояка. Він обливався кров'ю, визволяючи столицю від більшовиків, а тепер без бою віддавав її на поталу такому ж ворогові України. Особливо трагічним це стало для Галицької армії, яка незабаром перейшла на службу до Денікіна.

Здача Кисва, проте, ціяк не розв'язала проблеми. Проти-українські виступи денікінського уряду, переслідування української інтелігенції, нищення українських установ створили атмосферу конфронтації. Та відкритої війни з добре озброєною армією Денікіна українці не хотіли допустити. Однак до половини вересня 1919 р. все ж відбувся ряд сутичок між українцями і денікінцями, а до кінця місяця на всьому українсько-російському фронті почалися бойові дії.

У перші дні жовтня білі перейшли в наступ проти армії УНР. Українці прийняли бій і спочатку навіть мали тимчасові успіхи. Воювати доводилося проти трьох ворогів — більшовиків, денікінців і проти пошесті тифу. Останній був, мабуть, найгрізнішим ворогом. До половини жовтня армія УНР зменшилась до 40 тис. бійців усього при 160 гарматах. Залишається тільки уклонитися перед рішучістю українських вояків продовжувати боротьбу без достатньої зброї, амуніції, стратегічної бази і медичної допомоги.

Єдина країна, на яку ще надіялися українці, була Польща, з якою переговори велися ще з серпня 1919 р. Аби створити спільний антибільшовицький фронт, 5 грудня Симон Петлюра виїхав до Варшави. У той саме час залишки армії УНР готувалися до так званого Зимового походу, метою якого було прорватись у тил денікінської та більшовицької армій, з'єднатися з повстанцями і продовжувати боротьбу за українську державу.

Цей момент був найтяжчим за весь час української визвольної боротьби. Та й загальна політична ситуація в Європі була вельми несприятлива для української справи. Те, що український уряд залишився без території, хоч мав за собою

симпатії народу, повстанців і маленьке ядро армії, утруднювало працю українських дипломатів.

Незважаючи на загрозу більшовицької армії, Польща схилилася до переговорів з українцями. Але досягти остаточного порозуміння було нелегкою справою. Дуже гостро стояло питання кордонів між обома країнами. Спірною для більшості польських партій, насамперед для національних демократів Романа Дмовського, була ідея незалежності України. До речі, тільки соціалістична партія Юзефа Пілсудського підтримувала цю ідею. Не менш гострою була й проблема Галичини.

Із прибуттям Петлюри до Варшави переговори пожвавилися. Пілсудський, бачачи небезпеку в червоній Москві, мабуть, зрозумів, що майбутня доля Польщі буде зв'язана з існуванням незалежної Української держави.

5 грудня 1919 р. почався нині вже овіяний легендами Зимовий похід. В історії воєн не знайдено подібного прикладу, щоб таке мале число вояків — лише три з половиною тисячі — могло оперувати в тилу ворога цілих півроку. Ось що писав очевидець: «Нашу армію в «Зимовім поході» назвав один його учасник «ферментом нації». Як бродило в хімічній процесі потрібне для утворення нової сполуки, так Українська Армія своїм славним «Зимовим походом» сприяла кристалізації бажань, віри й надій українського народу біля одної ідеї — Самостійної України, держави вільного народу. Крім суто військових завдань, також для справи української політичної пропаганди, словом і ділом, серед українських мас значення «Зимового походу» було величезне. «Зимовий похід» був вершком революційно-визвольних змагань українського народу власними силами»¹.

У той час як учасники Зимового походу рейдували у більшовицькому тилу, представники УНР і Польщі підписали політичний договір та військову конвенцію. Це було 22 квітня 1920 р.

Загальний зміст договору такий: Польща визнавала право України на незалежне державне існування та визнавала уряд Української Народної Республіки на чолі з Симоном Петлюрою за верховну владу України. Кордони між Польщею й Україною мали проходити майже по тій лінії, яка існувала пізніше між Польщею і радянською Україною (тобто по річці Збруч). Обидва уряди зобов'язувалися не укладати жодних міжнародних угод, які б зачіпали інтереси договірних сторін,

¹ Докладніше див.: Мазепа І. Україна в огні... Т. I. С. 169 — 184; Тютюнник Ю. Зимовий похід 1919-20. Нью-Йорк, 1966.

а також забезпечувати національно-культурні права — Польща українцям і Україна полякам¹.

26 квітня польська армія разом з українськими загонами почала наступ на більшовиків під гаслом «За нашу і вашу свободу». Це був, безперечно, історичний факт, оскільки два здавна ворожих народи знайшли спільну мову і об'єдналися проти спільного ворога.

Наступного дня Петлюра видав відозву до українського народу, в якій наголошувалося: «Три роки, український народ, боровся ти сам, забутий всіма народами світу... Польський народ в особі свого начальника Юзефа Пілсудського і в особі свого уряду вшанував Твою державну незалежність... Польська Республіка ввійшла на шлях подання реальної допомоги Українській Народній Республіці в її боротьбі з московським більшовизмом, даючи можливість формуванню у себе відділів української армії. Ця армія іде боротися з ворогами України. Але сьогодні ця армія бореться вже не сама, але разом з польською армією проти червоних імперіалістичних більшовиків, котрі загрожують також свободі польського народу... Спільною боротьбою здружених української і польської армій направили помилки минулого і кров'ю, спільно пролитою проти відвічного історичного ворога — Москви, освітимо новий період дружби українського і польського народів»².

Пілсудський також видав відозву до українського народу, в якій запевняв, що польське військо йде в Україну задля того, щоб допомогти її народові у боротьбі за державну самостійність. «Я вірю, — підкреслював Пілсудський, — що український народ напружить всі свої сили, щоби при допомозі Річі Посполитої Польської вибороти собі волю і забезпечити плодородним землям своєї батьківщини щастя і добробут, яким буде користуватися по повероті до мирної праці»³.

Заяви обох державних мужів могли з'явитися поворотним пунктом у відносинах між українцями і поляками. Але, як побачимо пізніше, цього не сталося.

Щодо бойових дій українсько-польських армій можна сказати, що починаючи з 25 квітня вони розвивалися з великим успіхом. 3-я польська армія, вщент розбивши 7-у більшовицьку армію, 7 травня зайняла Київ.

Аби стримати цей грізний наступ, більшовицьке командування кинуло 1-у кінну армію Будьонного. На початку червня почалися енергійні атаки червоних на Київському

¹ Hunczak T. (ed.) *Ukraine and Poland in Documents, 1918—1922*. New York, 1983. Vol. II. P. 31—45.

² *Мазена І. Україна в огні...* Т. II. С. 6 — 7.

³ Там же. С. 7.

плацдармі, а кіннотники після тижня запеклих боїв прорвали фронт і вдерлися в тил 3-ї польської армії. Цей маневр примусив польсько-українські загопи залишити Київ та відійти на захід. Таким чином, ініціатива перейшла до рук Червоної армії. Українські частини, які вже мали досвід боротьби з більшовиками, показали неабияку стійкість, проте стримати більшовиків у них бракувало сили. Тільки вирішальна битва під Варшавою, яка відбулася 15 вересня 1920 р., примусила останніх відступити.

Боячись повного провалу, 18 жовтня більшовики запропонували полякам перемир'я. Згодившись на нього, поляки віроломно порушили Варшавську угоду. Однак уряд УНР вважав, що це його не обходить, і українці продовжували вести війну проти більшовиків. Звичайно, армія УНР, опинившись без союзника, мала небагато шансів на успіх, проте розвій повстанського руху в Україні давав деякі надії. Сили повстанців доходили до 40 тис. чоловік, і оперували вони переважно на Поділлі, Київщині, Катеринославщині та Полтавщині. Деякі загопи діяли проти радянської влади аж до 1926 р.

Регулярні дії армії УНР були приречені з укладенням договору в Ризі 18 березня 1921 р., згідно з яким Польща визнала український радянський уряд. Отже, для уряду Української Народної Республіки не було більше місця, а армія УНР мусила добровільно роззброїтися і перейти до стану інтернованих.

Однак навіть у таборах інтернованих українські вояки продовжували надіятись на зміну ситуації. З цією думкою уряд УНР постановив направити в Україну досить численну бойову групу на чолі з генералом Тютюнником, яка мала з'єднатися з повстанцями. 4 листопада 1921 р. почався другий Зимовий похід. Почався він без відповідного озброєння і спорядження, та це не зменшувало ентузіазму вояків. Перейшовши польсько-радянський кордон, вони легко знищили дрібні більшовицькі частини. Однак більшовики негайно вислали проти українців кінну дивізію Котовського, яка оточила і розбила їх. 359 полонених більшовики засудили на смерть і розстріляли під містечком Базар 21 листопада 1921 року.

Так скінчився героїчний порив українців, які залишилися вірні ідеї національного визволення. Дивлячись у дула кулеметів, вони з піднятими головами до останньої миті співали національний гімн — «Ще не вмерла Україна!»¹

¹ Удовиченко О. Україна у війні... С. 162 — 164.

ЛІВІ ПАРТІЇ УКРАЇНИ ТА ЇХНІЙ ВПЛИВ НА ПОЛІТИКУ 20-х РОКІВ

У попередніх нарисах ішлося про політику українських самостійницьких партій, які стояли на засадах демократії. Тепер придивімося до того, що робили ліві партії, котрі займали самостійницькі, хоч і радянські, позиції. Найважливішу роль серед них відіграла КП(б)У, але аж ніяк не через підтримку українських мас. За своїм персональним складом і політичними засадами ця партія мала дуже небагато спільного з національним революційним рухом і була знаряддям правлячого центру — Російської комуністичної партії (більшовиків).

Нагадасмо, що як самостійна партія КП(б)У проіснувала лише від квітня 1918 р., тобто від Таганрозької конференції, до липня, коли була прийнята резолюція про підпорядкування її РКП(б). Це підтвердив III з'їзд КП(б)У, який відбувся на початку березня 1919 р. в Харкові. На з'їзді представник РКП(б) Свердлов вимагав ліквідації обласних комітетів КП(б)У і проголосив її самою обласною організацією РКП(б), хоч і зі своїм власним Центральним комітетом.

Залежний статус КП(б)У був затверджений VIII з'їздом РКП(б), що пройшов у Москві 18 — 23 березня. В резолюції з цього питання наголошувалося на необхідності існування «єдиної централізованої комуністичної партії, яка має керувати всією працею партії... Всі рішення РКП та її керуючих установ є обов'язковими для всіх відділів партії незалежно від їхнього національного складу»¹. Отже, Україна ставала політичною колонією Росії.

Така настанова Москви не могла задовольнити боротьбистів та незалежників, які шукали національної розв'язки соціальних і економічних питань.

¹ Голуб В. (Голубиичий). Конспектний нарис історії КП(б)У. Мюнхен, 1957. С. 41.

У 1919 р. ці комуністи-самостійники, або, за сучасною термінологією, націонал-комуністи, користувалися широкою підтримкою українських мас і мали тісний зв'язок з армією. І хоча націонал-комуністи не являли собою центральної політичної течії, все ж вони були витвором української політичної думки, а не функціонерами Москви.

На відміну від них КП(б)У була цілком ізольована від українських мас. Головна причина цього — недооцінювання більшовиками національного питання. Це призвело до загострення стосунків між радянською владою і селянською масою. Найрішучіше виступала проти більшовиків фракція незалежників УСДРП, яка остаточно оформилась в Українську комуністичну партію (УКП).

Прочитуємо цікавий документ — одну з резолюцій фракції незалежників, яка відбиває ставлення найбільш лівої української політичної групи до КП(б)У:

«Це партія антиукраїнська. Йдучи проти національно-політичних прав українського народу, вона є партія ворожа для української держави. Ця партія служить російському імперіалістичному більшовицькому урядові. Через це вона глибоко реакційна. Цій партії нема місця на Україні... Це партія, яка здійснює не диктатуру пролетаріату й революційного селянства, а диктатуру самого тільки пролетаріату і свою власну диктатуру, яка заміняє насильство пролетарської диктатури над буржуазією на насильство своєї невеликої купки... Це партія дволика, бо вона раз у раз ламає свої принципи. Визнавши право на самовизначення народів, вона втягнула, проте, Україну в війну з Росією, щоб підкорити Україну... Цій партії не можна йняти віри, якби навіть вона знов визнала незалежність України і право українського народу на самовизначення, поки вона органічно не переродиться і не з'єднається з інтересами українського трудящого народу...»¹

Окрім подібних інвектив, КП(б)У зустрілась із серйозною критикою зсередини. У листопаді 1919 р. в Гомелі зібралася тасмна нарада провідних членів КП(б)У — незважаючи на те, що її заборонив ЦК РКП(б). На нараді створилися дві групи — так звані федералісти під проводом Юрія Лапчинського та група Дмитра Мануїльського.

Федералісти піддали найгострішій критиці позицію КП(б)У в національному питанні. Свої погляди вони виклали у меморандумі до ЦК РКП(б), в якому, зокрема, підкреслювалося: «Головною хибою в політиці КП(б)У була відсутність провідного центру, який би органічно був

¹ *Полов М.* Нарис історії... С. 194.

зв'язаний з революційними масами України... Той центр, що є, не міг упоратися з цим завданням... через свою цілковиту відірваність від української революційної стихії. Він дивиться на все з погляду вузького централізму, цілком випускаючи з очей те, що хід революції був далеко неоднаковий, що Україна не може прийняти готові форми життя, які були вироблені в Росії... Через усю політику КП(б)У червоною ниткою проходить надто недовірливе ставлення до українських груп і орієнтація на групи хоч і не комуністичні, але не заражені «сепаратизмом»...»

Меморандум закінчувався констатацією того факту, що «Україна вважалася тільки об'єктом для викачування матеріальних ресурсів...»¹. Із цим пунктом погодилися всі українські комуністи — боротьбисти, незалежники і більшовики.

Практичні пропозиції меморандуму містили в собі вимогу, аби дві українські комуністичні партії — більшовики і боротьбисти — об'єдналися для спільної справи відновлення радянської влади в Україні. При цьому зазначалося, що провідна роль у цій боротьбі має належати українському, а не московському центрові².

«Федералісти, — писав історик М. Попов, — не спинялись на цьому погляді й пішли далі. Вони слідом за соціал-демократами незалежниками просто казали, що Україна лишилася колонією Росії і за радянської влади і що в експлуатації України як колонії заінтересований руський пролетаріат»³.

Отже, не все було гаразд у більшовицькій «королівстві»... Після Гомельської наради федералісти перетворилися на опозицію в КП(б)У і за «націоналістичний ухил» були виключені з партії у травні 1920 р. До групи Лапчинського належали Криворотченко, Єрський, Ладоша, Петро Слинько і Павло Попов.

Гомельська нарада не була даремною. Це виявилось на наступній нараді керівників партії, яка відбулась у Москві 15 грудня 1919 р. за участю Дмитра Мануїльського, Григорія Петровського і Володимира Затонського. Нарада визнала,

¹ Попов М. Нарис історії... С. 205.

² До речі, з цією позицією погоджувався і В. Винниченко, який писав: «Напрямок радянського правління, його програма й цілі відомі: незалежна, соціалістична Україна. Крім того, ми знаємо, що в склад його входять національні українські комуністичні і соціалістичні партії, за якими стоять усі працюючі революційні й національно свідомі українські маси. Ці партії мають в руках державну владу на Україні... значить, це є українське, законне, єдинопільне правління» (*Винниченко В. Українська держава. Відень, Київ, 1920. С. 31*).

³ Попов М. Нарис історії... С. 208.

що попередня національна політика партії в Україні була помилковою, оскільки партія не знайшла контакту з українськими масами, і висловилася за те, що в майбутньому слід звертати увагу на проблеми української нації, мови й культури та шукати зв'язку з українським селянством.

Хоча Москва була незадоволена самостійницьким виступом у Гомелі, все ж таки вона уважно прислухалася до тоді ще непридушеного голосу українських комуністів. Стурбована можливістю бунту в їхніх лавах, РКП(б) на своїй VIII конференції (грудень 1919 р.) вирішила виробити спеціальну резолюцію з українського питання, яка мала пом'якшити гомельську критику.

«Неухильно запроваджуючи принцип визначення нації, — говорилося в резолюції, — ЦК вважає за потрібне ще раз підтвердити, що РКП додержує погляду самостійності УРСР... Зважаючи на те, що українську культуру протягом віків придушував царат і експлуаторські класи Росії, ЦК РКП ставить за повинність усім членам партії всіма способами сприяти подоланню всіх перешкод до вільного розвитку української мови й культури. Тому що на ґрунті вікового пригнічення серед відсталого частини українських мас спостерігаються націоналістичні тенденції, члени РКП повинні ставитися до них із щонайбільшою толерантністю і обережністю, протиставляючи їм слова товариського пояснення тотожності інтересів трудящих мас України і Росії. Члени РКП на території України повинні ділом проводити право трудящих мас учитися і говорити в усіх радянських установах рідною мовою, всіляко запобігаючи спробам штучними способами відсунути українську мову на другий план, намагаючись, навпаки, перетворити українську мову на знаряддя комуністичної пропаганди й освіти трудових мас. Негайно ж треба вжити заходів, щоб у всіх радянських установах було досить службовців, які володіють українською мовою, і щоб надалі всі службовці уміли говорити українською мовою».

Отже, в резолюції було чимало доброго для української справи. Але були й деякі серйозні непослідовності. Наприклад, як можна визнавати самостійність України, не визнавши права українських комуністів створити самостійну українську комуністичну партію? Мені здається, що у цій суттєвій справі резолюція РКП(б) була або недодуманою, або нещирою.

Ця неясність перешкоджала діяльності більшовиків в Україні. Врешті-решт такий централіст, як Станіслав Косіор, зажадав, аби КП(б)У відверто заявила, на яких засадах вона стоїть: чи самостійної України, чи об'єднання України з Росією.

Все це показує, що в КП(б)У були серйозні розходження, передусім у національному питанні. Ситуацію ускладнювали боротьбисти, оскільки часто-густо ставили запитання, на які Москві було незручно відповідати. За словами М. Попова, вони «розвинули найжвавішу агітацію за те, щоб створити формально відокремлену від Росії українську радянську державу, з окремою Червоною армією, з усіма самостійними господарськими апаратами тощо». Стосовно КП(б)У, то боротьбисти визначали її як «окупаційну партію гастролерів».

Подібно до боротьбистів, УКП, яка складалася з колишніх незалежників УСДРП, також бажала створити самостійну комуністичну партію, котра б опікувалася інтересами українського народу.

У березні 1920 р. на IV конференції КП(б)У боротьбисти злилися з партією, яку вони перед тим критикували як ворожу українському народові. Для КП(б)У це був великий успіх, бо вона здобула найчисленнішу і найвпливовішу соціалістичну партію, яка стояла на радянській платформі. Дуже важливим для майбутності КП(б)У було те, що боротьбисти збільшили число членів партії, які розмовляли українською мовою. Більше того, із влиттям боротьбистів почалася українізація КП(б)У. Вона тривала упродовж 20-х років у річці загальних процесів українізації того часу¹.

За прикладом боротьбистів пішла УКП. Наприкінці 1924 р. укаїсти, як їх звали в Україні, злилися з КП(б)У, посиливши в партії національно свідомий елемент, метою якого було рухати українську справу легальним шляхом.

Боротьба за національний зміст діяльності КП(б)У тривала протягом 20-х років. У середині партії зростало загострення між націонал-комуністами, число яких збільшувалося з кожним днем, і централістами. Під цим знаком, зокрема, пройшла VII конференція КП(б)У (Харків, 4 — 10 квітня 1923 р.). Головну програмну доповідь виголосив Михайло Фрунзе. Він поставив вимогу, щоб КП(б)У розпочала українізацію міського пролетаріату, державного апарату, шкіл і самої партійної організації. При цьому промовець піддав гострій критиці Дмитра Лебедя з його теорією боротьби двох культур — «пролетарської російської» та «мужицької української».

Звичайно, російських шовіністів типу Лебедя було чимало. Згадати хоча б виступ Зінов'єва на V конференції КП(б)У. Торкаючись національного питання, цей посланець Москви

¹ *Majstrenko I. Borot'bism: A Chapter in the History of Ukrainian Communism. New York, 1954. P. 172—173.*

пропонував уживати українську мову лише на селі й переконавав присутніх у тому, що «більш культурна російська мова» врешті-решт перемаже на Україні¹.

Очевидно, позаяк Зінов'єв був при владі, звинувачувати його у великодержавному шовінізмі не годилося. Інша справа Лебедь, якого Фрунзе назвав великодержавним шовіністом, підкреслюючи, що найнебезпечнішим у КП(б)У є саме російський шовіністичний ухил.

Виступ Фрунзе не був випадковим. Це була відповідь проводу РКП(б) на зростаюче невдоволення неросійських народів проявами російського великодержавного шовінізму. Водночас його виступ, який заскочив не одного централіста КП(б)У, став передвісником зміни національної політики у всесоюзному масштабі.

У цьому розумінні рішення XII з'їзду РКП(б), що відбувся в Москві 17 — 25 квітня 1923 р., можна назвати історичними. Рішуче висловившись «проти пережитків великоруського шовінізму», з'їзд постановив: ширше залучати місцеві кадри до органів управління республік, видати закони про вживання рідної мови в усіх державних установах, створити національні військові формування, розширити видання літератури національними мовами, розвивати національне шкільництво тощо.

Як можна було сподіватися, резолюції з'їзду впроваджувались у життя дуже повільно і з великими перешкодами, бо на місцях засіли в основному централісти, які були ворогами не тільки державної самостійності, а й навіть культурної особистості. Що тут казати, коли людиною, якій було доручено справу українізації, був Емануїл Квірінг — відомий противник українства!

До речі, стосовно самого терміна «українізація». Чи не дивно звучало б, коли б ми почали говорити про русифікацію Росії чи американізацію Америки? Торкаючись цього питання, Іван Кошелівець пише: «Дехто ще тоді... висловлювався проти визначення (українізації. — Т. Г.) на тій підставі, що Україну нема чого українізувати, її треба дерусифікувати, тому доцільніше було б говорити — *дерусифікація*. Не менш слушний був також і подеколи вживаний тоді термін — *коренізація*, сенс якої в тому, що всі справи державного, господарського і культурного будівництва має взяти в руки корінне населення республіки»². Автор переконаний, що Микола Скрипник вкладав у поняття українізації саме ідею коренізації.

¹ Голуб В. (Голубичий). Конспектний нарис... С. 47—50.

² Кошелівець І. Микола Скрипник. Мюнхен, 1972. С. 95.

Хоч би як розуміли це поняття українські політичні й культурні діячі, але всі національно свідомі українці горіли бажанням працювати для свого народу. Саме тому повільність темпів українізації викликала з їхнього боку протести та звинувачення російських шовіністів у саботажі. Навколо цього загострювалася боротьба і всередині КП(б)У.

Оскільки та боротьба набирала загрозливих форм, ЦК РКП(б) вирішив зняти Квірінга з посади генерального секретаря КП(б)У, а на його місце прислав Лазаря Кагановича. З його приїздом на Україну в травні 1925 р. українізація набрала прискореного темпу. Під її знаком проходив, зокрема, IX з'їзд КП(б)У (Харків, 6 — 12 грудня 1925 р.). У своїй звітній доповіді Каганович звернув особливу увагу на цю проблему і зазначив, що, крім оволодіння українською мовою, треба переймати українську культуру і звичаї.

Та не будемо вважати Кагановича ревним поборником українізації. Його завданням, вірогідніше за все, було переорієнтувати цей процес у річище національної політики центру, тобто провести «українізацію по-сталінському».

Процес українізації, упроваджений більшовиками України згори як тактика зближення з українським народом, зустрівся, за словами Всеволода Голубничого, «з буйним процесом українського національного ренесансу, що йшов знизу вгору». Будителем цього руху була українська інтелігенція, а рушійною силою — українське село.

Розбуджені революцією народні маси почали шукати політичного і культурного самовияву. Розуміючи, що майбутність — за містом, сільська молодь заповнювала фабрики й заводи, школи та установи. Потроху українці почали відвойовувати зрусифіковане місто. Швидко виростали нові кадри фахівців і діячів культури, які почали вимагати відповідного місця в суспільстві. Ця стихійна хвиля національного відродження додавала сили українським комуністам¹.

Найвідчутнішим проявом українізації був бурхливий розвиток гуманітарних наук, українського театру і літератури. У цьому процесі перед вели історичні науки. Величезна заслуга в тому — професора Михайла Грушевського, який повернувся з еміграції 1924 року. Грушевський відновив діяльність історичної секції Українського наукового товари-

¹Цікаво зазначити, що спочатку боротьбисти, а згодом УКП виявили бажання стати членами III Інтернаціоналу, аби на міжнародному рівні заступати інтереси України (див.: Меморандум Української Комуністичної Партії (боротьбистів) до Виконавчого Комітету III-го Комуністичного Інтернаціоналу. К., 1920; Програма Української Комуністичної Партії. Відень; Київ, 1920).

М. Куліш читає свою п'єсу артистам театру «Березіль».
Справа від нього — Л. Курбас. Одеса, 1927 р.

ства, яке було прилучене до Української Академії наук, очолив кафедру історії українського народу, Археографічну комісію та науково-дослідницьку кафедру історії України.

Крім адміністративних занять, Грушевський почав широку видавничу діяльність. Зокрема, він редагував журнал «Україна», який виходив до 1930 р. Це високоякісне видання стало науковою трибуною українців усього світу. За редакцією вченого виходив цілий ряд видань УАН, які досьогодні залишаються важливим джерелом з історії України. В той самий час Грушевський закінчив свою капітальну працю «Історія України-Руси». Звичайно, вчений не досягнув би гідних подиву успіхів, якби не мав таких знаменитих співпрацівників, як Олександра Грушевська, Йосип Гермайзе, Пилип Клименко, Федір Савченко та багато інших.

Широку наукову діяльність розгорнули також наукові центри у Харкові, Одесі, Чернігові, Полтаві, Дніпропетровську.

Щодо української літератури та літературознавства, то вони за відносно короткий час досягли небувалого доти розвитку. Про динамізм тодішнього літературного процесу свідчить поява різноманітних літературних об'єднань, кожне з яких мало своє творче обличчя. Між ними бачимо «Гроно», спілку селянських письменників «Плуг», спілку пролетарських письменників «Гарт», «Сім» (тобто «Село і місто»), неокласиків, «Марс» («Майстерня революційного слова»), «Вапліте» («Вільна академія пролетарської літератури»).

Значну роль у літературному житті відігравали місячники літератури, мистецтва й критики, що почали виходити з 1923 р., — «Шляхи мистецтва», «Плуг», «Вапліте», «Нова громада», «Нова генерація», «Червоний шлях», «Критика» та «Політфронт».

Помітне місце у процесі українзації займав театр, особливо експериментальна студія «Березіль» під керівництвом блискучого режисера Леся Курбаса. За десять років від заснування театру (1922 — 1932) Курбас поставив низку п'єс вітчизняного й світового репертуару, що піднесли українське театральне мистецтво до вершин, якими могли б похвалитися народи Західної Європи. З арештом свого керівника у 1933 р. театр починає продукувати дешевизну в дусі «соцреалізму» і поступово втрачає вільну думку і творчу уяву.

Українська стихія, яка бурхливо проявлялася на всіх щаблях суспільства, почала турбувати Москву. Свій наступ на українське відродження Сталін розпочав у квітні 1926 р. з листа Кагановичу і всім членам КП(б)У, в якому він засуджував Миколу Хвильового. Сталін добре розумів, що світогляд письменника веде до націонал-комунізму, кінцевою метою якого є самостійна Україна. Твори Хвильового, особливо його «Вальдшнепи», виразно стоять на принципі української національної особистості. І не випадково, що думки героїні «Вальдшнепів», Аглаї, немов перегукуються з девізом Хвильового «Геть від Москви!». Чи могла Москва стерпіти таке, коли вона хотіла і далі володіти Україною?

Після Хвильового під критику попав нарком Олександр Шумський. У травні 1926 р. Каганович звинуватив його у «національному ухилі». Але Шумський не здавав позицій, наполягаючи на тому, що українізація має продовжуватися і що росіяни повинні бути більш толерантними до української культури.

Я переконаний, що Сталін вибрав Шумського як свого роду козла відпущення за непередбачений розмах українізації саме тому, що найважливішим її чишиком був державний освітній апарат на чолі з наркомом Шумським. Слід пам'ятати, що в 20-х — на початку 30-х років народний комісар освіти керував усією культурою і освітою України. Праця Шумського в галузі шкільництва виявилася дуже результативною — до 1927 р. в Україні було вже 80,7% шкіл із рідною мовою викладання.

Проблема Шумського і Хвильового домінувала в політичному житті України впродовж 1926 — 1927 рр. Ситуація ускладнилась, коли Комуністична партія Західної України виступила в обороні Шумського, звинувативши КП(б)У в переслідуванні чесного українського комуніста. Врешті-решт

Шумського зняли з посади і заслали в Москву, а наркомом освіти призначили Миколу Скрипника.

У цьому виборі Москва дуже помилилась — Скрипник ще більше посилив процес українізації. Він із великою вмлістю і відданістю керував справами української культури і шкільництва, домагаючись, щоб в усіх інституціях, які йому підлягали, вживалася виключно українська мова. Крім того, майже всі російські газети та журнали в Україні, у тому числі навіть офіційне видання партії «Летопись революции», почали виходити українською мовою.

Не забув Скрипник і про культурні потреби українців, які жили в інших республіках СРСР. До речі, ще у 1923 р. він стурбовано заявив на партійному з'їзді, що на 7 млн українського населення поза Україною припадає лише 820 шкіл першого ступеня, 46 другого ступеня і два технікуми. Як нарком освіти, Скрипник подбав про те, щоб найбільш заселені українцями регіони були забезпечені освітніми закладами, українською літературою та пресою.

Отже, становище було певною мірою курйозним: з одного боку, почався наступ Москви на провідних українізаторів, а з іншого — процес відродження набув відчутного поштовху завдяки сильній позиції в партії Миколи Скрипника — старого більшовика і соратника Леніна, який був поза всякою підозрою.

На початку 1928 р. Москва відкрила новий «національний ухил» в Україні. Його носієм було проголошено доти невідомого Михайла Волобуєва, який у своїй праці «До проблеми української економіки» заявив, що Україна економічно експлуатується Росією і має всі ознаки російської колонії.

Виходячи з державно-політичної концепції українського націонал-комунізму, побудованої на принципі незалежності та державної самостійності окремих народів, Волобуєв вимагав конкретних заходів, щоб повернути Україні вільний розвиток її економічних сил. Між тими вимогами були такі: розглядати Україну як історично оформлений національно-господарський організм; переглянути районування союзного держплану «і раз назавжди відкинути спробу розривати єдиний український національно-господарський терен»; забезпечити за українськими економічними центрами права й можливості дійсного керівництва всім без винятку народним господарством України; змінити існуючий порядок керівництва промисловістю; переглянути загальносоюзні господарські плани; провести індивідуалізацію бюджетного законодавства, застерігаючи від занадто великого вилучення народногосподарських прибутків поза межі України; переглянути всі плани індустріалізації, відкинувши тенденцію

розглядати російську економіку як павуючу; переглянути економічну діяльність вихідних заводів; установити таку систему регулювання притоку робочої сили, «щоб стежити за пропорційним розподілом місць на українських заводах між Україною і Росією»; запровадити дійовий контроль діяльності союзних органів України та інших союзних республік.

Ці думки Волобуєва пролунали, немов десять заповідей економічного усамотійнення України. Більше того, в такому дусі почали мислити і деякі провідні діячі. Наприклад, нарком Григорій Гринько критикував проекти Держплану СРСР і вимагав зняти з обговорення питання про крайовий поділ України, бо, говорив він, «життя показує, що не крайовий поділ України, а дальша консолідація є в інтересі українського народу»¹.

Отже, у 20-х роках ХХ ст. віками поневолений український народ переживав бурхливе відродження, пробудження національної самосвідомості й самоповаги. Виразниками тих масових настроїв були Хвильовий, Шумський, Волобуєв і багато менш відомих, але відданих українських патріотів.

Погляди націонал-комуністів партія оголосила «національним ухилом», який суперечить ідеї інтернаціоналізму. Та на тому не скінчилось. Засудження Хвильового, Шумського і Волобуєва було тільки початком наступу Москви на українське відродження, ідеологічною підготовкою до остаточної розправи з українізацією, яку мали довершити каральні органи за дорученням партії.

¹ Докладніше див.: Голубничий В. М. Волобуєв, В. Добрович та їх опоненти//Укр. збірник. 1956. С. 7—16; Документи українського комунізму. Нью-Йорк, 1962. С. 132 —230.

ВЕЛИКЕ НАРОДОВБИВСТВО 30-х РОКІВ

Ще одним кроком у сталінському наступі на українське відродження був розгром старшого покоління культурних кадрів, відомий як «процес Спілки визволення України».

Подробиці про перебіг процесу знаходимо у стенографічному звіті, видаєному 1931 року. Зокрема, у звинувачувальному висновку читаємо таке: «Органи ДПУ УРСР викрили й ліквідували у другій половині 1929 року підпільну контрреволюційну організацію, що звалася «Спілка Визволення України», яка ставила за своє завдання повалити радянську владу на Україні шляхом збройного повстання за допомогою чужоземних буржуазних держав і реставрувати капіталістичний лад у формі Української Народної Республіки»¹.

Цікава подробиця: у вступі до стенографічного звіту Панас Любченко наводив слова підсудного Дурдуківського про те, що частиною програми СВУ був державний поділ України на Правобережну і Лівобережну; Правобережна, мовляв, віддавалася полякам, а Лівобережна — німцям. Як бачимо, слідчі органи і більшовицькі діячі навіть не потурбувалися про те, що брехати треба однаково. Бо як можна в одній програмі погодити ідею Української Народної Республіки з розподілом України поміж Польщею і Німеччиною?

Процес, що проходив в оперному театрі Харкова 9 березня — 19 квітня 1930 р., був першим показовим дійством, якими пізніше так ганебно вславився Радянський Союз. На лаві підсудних сиділи такі визначні діячі української культури, як академік Сергій Єфремов, колишній прем'єр-міністр уряду УНР Володимир Чехівський, історик Йосип Гермайзе, літературний критик і письменник Андрій Ніковський, пись-

¹«Спілка Визволення України»: Стеногр. звіт судового процесу. Б. м., 1931. Т. I. С. 14.

Зліва направо: підсудні С. Сфремов, В. Чехівський, А. Ніковський
на процесі СВУ. Харків, 1929 р.

менниця Людмила Старицька-Черняхівська, академік Михайло Слабченко і багато інших. Із 45 підсудних чотирьох засудили до 10 років ув'язнення, шістьох — до восьми років, трьох — до шести, десятих — до п'яти, двадцять одного — до трьох і одного — до двох років. Із них десять осіб дістали умовні вироки і були негайно звільнені, а п'ять — помилувані через кілька місяців. Частина засуджених заслали до Сибіру. У 30-х роках і на початку німецько-радянської війни багатьох учасників процесу СВУ було знову арештовано і знищено.

Серед дослідників переважає думка, що організація під назвою «Спілка визволення України» не існувала як така і була звичайною провокаційною вигадкою, що підсудні, яким інкримінували членство в ній, були відданими патріотами, які активно працювали для українського національно-культурного відродження. При цьому вони діяли в легальних рамках і ніяких антирадянських політичних організацій не створювали.

Процес СВУ підготував ґрунт для дальшого погрому української інтелігенції. Це й було зроблено у жорстокі 30-ті роки, коли сталінський режим винищив кілька тисяч культурних діячів України. Звичайно, все це остаточно підірвало справу українізації, яка завдяки Скрипникові та його однодумцям ще сях-так тривала до 1932 р.

Погром української інтелігенції відбувався в період коло-

сальних соціально-економічних змін, які Сталін накинув українському народові. Маю на увазі індустріалізацію і примусову колективізацію села. До 1 жовтня 1929 р. в Україні було колективізовано понад 10% селянських господарств, а до 10 лютого 1930 р. — аж 42,6%. Ці підступні заходи викликали запеклий опір. Опинившись у безвиході, український селянин нищив худобу, коней, ламав реманент, бо ніяк не міг погодитися з тим, що мусить стати новітнім кріпаком у сталінському колгоспі.

Та прояви відчаю не могли змінити дійсності — партія мала владу і реалізувала свої плани, а це включало колективізацію і так зване розкуркулювання заможних селян. Включало це і насильство над безборонним населенням, масове заслання селян до Сибіру тощо.

Ситуація ще більше погіршилася, коли Москва наклала на Україну план хлібозаготівель у розмірі 435 млн пудів. План передбачав особливий тиск на неколективізованих селян, аби примусити їх йти до колгоспів. Це вдалося, але хліба так і не побільшало: колгоспи, щойно зорганізувавшись, неспроможні були ще виконувати норми¹.

Та Москву не цікавили економічні проблеми України, які, до речі, Москва сама й створила. Вона і далі вимагала, щоб Україна виконувала план. Апарат КП(б)У не мав іншого вибору і почав стягати з українського села весь хліб, який можна було захопити, навіть посівний матеріал. Усе, що вдалося стягти людськими й нелюдськими засобами, становило 365 млн пудів хліба. Навесні 1932 р. почався голод.

Провідники КП(б)У Влас Чубар, Григорій Петровський, Станіслав Косіор і Микола Скрипник апелювали до Москви, сподіваючись, що центр зменшить плани хлібозаготівель для України, сповільнить темпи колективізації та взагалі визнає своєрідність економіки України. Їхні апеляції базувалися на широкому документальному матеріалі, який наочно показував, до чого призвели в Україні колективізація та хлібозаготівлі.

Цей матеріал був використаний також на III Всеукраїнській конференції КП(б)У, яка відбулась у Харкові 6 — 9 липня 1932 р. Представниками Москви на конференції були Молотов і Каганович. У своїй доповіді «Про підсумки весняної засівної кампанії, про збиральну та хлібозаготівельну кампанії та про завдання організаційно-господарського зміцнен-

¹ Іван Майстренко пише, що «на урожай 1932 року були накладені плани хлібозаготівель не з того, що було зібрано, і навіть не з того, що засіяно, а з того, що було заплановано засіяти» (Історія комуністичної партії України. С. 146).

Розжуклуєна сім'я. Сталінська (нині Довешька) обл., 30-ті роки.

ня колгоспів» Косіор намагався переконати їх у тому, що господарство України перебуває в поганому стані і на нього не можна так тиснути¹. У такому ж дусі виступили Скрипник, Любченко, Чубар і Шліхтер. Усі вони доводили, що в українського селянина вже й так все забрано, що темпи колективізації нереальні, а плани хлібозаготівель зависокі.

Але даремні були сподівання зворушити представників Москви примарою голоду в Україні. Молотов у своїй промові поклав усю вину за провал у сільському господарстві на керівників КП(б)У і підкреслив, що план хлібозаготівель на 1932 р. мусить бути виконаний у тих розмірах, які встановила Москва. «Жодних поступок і вагань у питанні про виконання завдань, які прийняла партія і радянська влада», — заявив він. Ці слова прозвучали як пересторога і погроза, бо за Молотовим стояв всемогутній Сталін.

Аби перевірити становище на місцях, по закінченні конференції Молотов відвідав кілька районів України. Всюди, куди він приїздив, його інформували, що хліба немає і селяни голодують. Однак Москву це не вгамувало: 7 серпня 1932 р. з'явився закон «Об охроне имущества государственных предприятий, колхозов и кооперации и укреплении общественной

¹ Докладніше про III Всеукраїнську конференцію КП(б)У див.: Голуб В. (Голубничий). Конспектний нарис... С. 64—73.

(социалистической) собственности». Він призвів до загибелі мільйонів людей, але досягнув своєї мети — вирвав із рук умираючого з голоду українського селянина близько 200 млн пудів хліба.

«В цьому періоді, — писав Всеволод Голубничий, — Комуністична партія більшовиків України опинилася між молотом і ковадлом. Партійна дисципліна зобов'язувала виконувати накази Москви, незважаючи на виморювання голодом українських селян. З одного боку, була трагедія українського селянства, а з другого — була Москва. В цьому конфлікті зламалося і впало чимало більшовиків»¹.

Моральну дилему лідерів КП(б)У розв'язала Москва. 24 січня 1933 р. Центральний комітет партії виніс постанову, метою якої було остаточно приборкати до рук Україну, включивши її в єдиний господарський комплекс СРСР. Для проведення цієї погромницької політики Москва ввирядила в Україну Павла Постишева — довірену особу Сталіна. Формально Постишев був призначений тільки другим секретарем ЦК КП(б)У та членом Політбюро, та в дійсності він користувався необмеженими правами намісника й диктатора. Постишев привіз із собою цілий апарат насильства, зокрема таких лодоморів, як Всеволод Балицький, який очолив українське ДПУ.

Рівночасно в Україну посунула справжня лавина агентів, які мали відігравати роль політкомісарів, наглядачів та інформаторів. За офіційними даними, до кожного району прибуло близько 30 чоловік, що в сумі становило понад 15-тисячну армію. Отак Україна опинилась у стані окупаційної країни.

Про постанову від 24 січня 1933 р. ми знаємо тільки з деяких цитат — повністю вона, мабуть, не була друкована. Навіть такому сатрапові, як Сталін, було ніяково прилюдно говорити про народодивинство, яке він планував учинити над українським народом. Суть постанови можна, однак, зрозуміти, коли приглянутися до діяльності Постишева².

Щодо сільського господарства, то завданням Постишева було відібрати в українського села буквально все, що можна було з'їсти. Ясно, що тут не йшлося про виконання якихось планів чи норм, — дійсною метою цієї сталінської політики було підірвати біологічний потенціал села як джерела українства. Посланці Москви виконали своє доручення блиску-

¹ Голуб В. (Голубничий). Конспектний нарис... С. 68.

² Докладніше див.: Подоляк Б. Кризові роки//Сучасна Україна. 1953. 9 серп.; Майстренко І. Організатор голоду на Україні: Павло Петрович Постишев//Там же. 26 лип.

Збирання мерзлої картоплі. Сталіська обл., 1933 р.

че — протягом січня — липня 1933 р. в Україні померли з голоду мільйони людей, головним чином селян. Про цей злочин маємо доволі обширні репортажі західних кореспондентів, які тоді перебували в Радянському Союзі, а англійський дослідник Роберт Конквест написав на цю тему ґрунтовну працю¹.

Та плани Сталіна були далеко підступніші. Ось що писав професор історії Борис Подоляк (Григорій Костюк) — свідок і жертва репресій: «...знищити просто чоловім ударом ті права України, які за півтора десятка років уже стали не тільки звичкою, а й обов'язком кожного громадянина, було вже неможливо. Через те Сталін вдався до іншої методи. Для нього важливо було знищити не форму, а душу, внутрішню ідейну сутність кожного народу. Але щоб убити душу народу, треба було не тільки спаралізувати і здеморалізувати народ масовим терором, а й знищити носіїв цієї душі: письменників,

¹ *Congquest R. The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror-Famine. New York; Oxford, 1986.* Окрім цієї праці назвемо збірку документів «The Foreign Office and the Famine» за редакцією М. Царинника, Л. Луцкока та Б. Кордаша (New York, 1988). Значний інтерес викликають документи спеціальної комісії Конгресу США для розслідування голоду на Україні: «Report to Congress. Commission on the Ukraine Famine» (1988) та «Oral History Project of the Commission on the Ukraine Famine» (1990).

художників, філософів, учених і органічно пов'язаних з народом ідейних політичних діячів його»¹.

Наступ на українську культуру Постишев почав з удару по Народному комісаріаті освіти України. Наркома Миколу Скрипника було усунено, а на його місце призначено Володимира Затонського. Це, по суті, означало кінець українізації: незабаром по містах України почали переводити на російську мову викладання українські школи або відкривати в них російські класи. Услід за тим виникли державні російські театри, знову стали виходити російські газети.

У нових обставинах знову появився жупел «українського буржуазного націоналізму», яким усіяко спекулювали московські ідеологи. Бути національно свідомим українцем стало вкрай небезпечно, бо Постишев та його поплічники пускали поголос, що радянська влада в Україні перебуває в облозі українських націоналістів. Звичайно, вся ця діяльність мала якось виправдати розпочатий терор. А він розгортався дедалі дужче. На селі гинув український селянин, а в місті — український інтелігент. Один із провідних письменників України Микола Хвильовий не міг далі терпіти трагедії, яка розкривалася перед його очима, і на знак протесту заподіяв собі смерть. Це сталося 13 травня 1933 р. Хвильовий залишив листа до ЦК КП(б)У, в якому звинувачував партію за те, що вона зрадила революцію.

7 липня 1933 р. застрелився колишній нарком освіти України, соратник Леніна Микола Скрипник. Він побачив, що справи не виграє, а плазувати перед Постишевим йому забороняла його честь. Всеволод Голубничий слушно зазначає, що зі смертю Скрипника «скінчилася ціла течія національного українського більшовизму, що щиро вірила в ленінізм, в інтернаціоналізм, у рівність усіх націй, в ідеальний Союз РСР. Цю течію залізною п'ятою розчавив могутній російський бюрократичний шовінізм, що саме наступав по всьому фронту в Україні в особі Павла Постишева»².

Справді, дійсність була така, що годі було й думати про можливість кращого майбутнього. Крім страхіття голоду, поширювався терор. Наслідки погрому українського духовного життя були жахливі. Постишевська м'ясорубка оминула мало кого. Нищили не лише окремих осіб, а й цілі інституції. Наведемо підрахунки Григорія Костюка:

1. Знищено Українську автокефальну православну церкву з усім єпископатом, духівництвом і багатьма віруючими.

2. Знищено основоположника і творця новітньої ук-

¹ Подоляк В. Криваві роки//Сучасна Україна. 1953. 23 серп.

² Голуб В. (Голубничий). Коспективний нарис... С. 70.

раїнської історичної школи академіка Михайла Грушевського, всіх його учнів і всі наукові заклади, де вони працювали.

3. Знищено історичну школу академіка Матвія Яворського разом з усіма учнями і заснований ним Інститут історії.

4. Знищено філософську школу академіка Юринця, усіх його учнів, а також Інститут філософії.

5. Знищено Науково-дослідний інститут літературознавства імені Шевченка, а його директора Сергія Пилипенка та більшість працівників ув'язнено або розстріляно.

6. Знищено Науково-дослідний інститут історії імені академіка Дмитра Багалія з усіма його співробітниками.

7. Розгромлено Інститут мовознавства Академії наук. Переважну більшість співробітників Інституту знищено.

8. Знищені Сільськогосподарська академія і Науково-дослідний інститут економіки та організації сільського господарства з його керівниками і співробітниками.

9. Розгромлено Український науково-дослідний інститут сходознавства, а директора Величка і більшість наукових співробітників заарештовано.

10. Розгромлено всі літературно-мистецькі об'єднання та організації, а всіх основних письменників і критиків заарештовано (за неповними даними — 97 осіб).

11. Знищена велика мистецька школа бойчуків на чолі з видатним художником Михайлом Бойчуком.

12. Знищено театр «Березіль», а його керівника Леся Курбаса і ряд визначних акторів ув'язнено. Курбас загинув у коштаборі.

13. Розгромлено видавництво і редакцію Української Радянської Енциклопедії, а керівництво і редакторів її знищено.

14. Заборонено студії над історією КП(б)У на підставі архівних джерел, а визначних істориків М. Равича-Черкаського та М. Попова разом з їхніми співпрацівниками знищено.

15. Майже весь професорський склад усіх українських вищих навчальних закладів був заарештований і знищений¹.

Звичайно, це далеко не повний перелік українських інституцій, які впали жертвою сталінського терору. Не поталанило й членам Комуністичної партії більшовиків України. Постипев за допомогою ДПУ постійно «викривав» сфабриковані ними ж різні антирадянські організації — такі як «Всеукраїнський есерівський центр», «Українська військова організація», «Всеукраїнський боротьбистський центр» та ін. Цей підступний спосіб нищення небажаних владі людей тривав упродовж 30-х років. Статистика терору вражає:

¹ Kostinuk *H. Stalinist Rule in the Ukraine: A Study of the Decade of Mass Terror, 1929 — 39.* London, 1960. P. 142 — 144.

тільки в 1933 р. було «вичищено» з КП(б)У 27 тис. українців-комуністів, 237 українців — секретарів райкомів, 248 комуністів — голів райвиконкомів, 158 комуністів-українців з вищої адміністрації і 1300 членів комсомолу, яких звинувачували в тому, що вони «охоплені заразою петлюрівщини».

Тут Москва, мабуть, не зовсім помилялася, бо якщо під «петлюрівщиною» малася на увазі боротьба за державну самостійність, то цей ідеал вигривався в душі кожного порядного українця, який шанував себе як людину і свій народ як витвір людського духу. Таких українців було, без сумніву, багато.

Українці за кордоном із болев серця дивилися на Голгофу України. Вони протестували до Ліги Націй, до урядів різних держав — та даремно. Щоб привернути світову увагу до трагедії, Організація українських націоналістів вирішила здійснити замах на радянського консула у Львові. Виконати його згодився 19-річний гімназист Микола Лемик. Це було 22 жовтня 1933 р. Польські власті засудили хлопця на довічне ув'язнення, але його постріл став відомим усьому західному світові. До цього варто додати цікаву деталь: після звільнення з в'язниці через другу світову війну Микола Лемик потрапив до Східної України, де його розстріляло гестапо, як і багатьох інших націоналістів.

1983 року українська діаспора відзначила сумну дату — 50-ту річницю трагедії голодомору. Зокрема, в березні у Квебекському університеті відбулася конференція з цієї проблеми, в якій брали участь науковці українського і неукраїнського походження з Канади і США. Відомий публіцист Роман Рахманний написав для української газети «Свобода» цікавий репортаж про цю подію. Роблячи висновки з конференції, він зазначав:

«Так чи інакше, загальне враження було ясне. Штучний голод в Україні 1933 року був геноцидом і етноцидом... спрямованим супроти основної субстанції української нації, а саме її селянства. Поряд із цим наступом на селянство був поведений нищівний наступ на культуротворчий прошарок України, її соціополітичну структуру та духовноорганізаційні установи. Висловлюючись радянським терміном, це був дійсно «план до двору» — план на знищення окремишньої української нації та перетворення її в атомізовану масу заляканих підданих Кремля.

З перспективи часу можна ствердити, що Москві тільки частинно вдалося виконати свій план»¹.

¹Рахманний Р. Конференція дослідників штучного голоду в Україні//Свобода. 1983. 14 квіт.

ЗАХІДНІ ЗЕМЛІ ПІД ПОЛЬСЬКОЮ ОКУПАЦІЄЮ

Внаслідок українсько-польської війни, яку українці програли 1919 року, поляки захопили Холмщину, Підляшшя, Західну Волинь, Західне Полісся і Галичину. Щоб добитися права адмініструвати ці землі, 26 вересня 1922 р. польський сейм ухвалив закон про автономію трьох галицьких воєводств та постанову про заснування українського університету на державні кошти. Однак це був не більш як політичний маневр, який мав полегшити полякам перебрати владу в Галичині.

У Версалі поляки досягли своєї мети — 14 березня 1923 р. Рада послів Антанти визнала прилучення Галичини до Польщі. Звичайно, то була тільки формальність, оскільки поляки вже перед тим почали заводити свої порядки. Це супроводжувалося терором проти будь-яких проявів українського національного життя. Особливо жорстокі репресії застосувала польська адміністрація проти тих українців, які активно брали участь у війні проти Польщі. У 1919 — 1920 рр. було арештовано і запроторено до в'язниць приблизно 70 тис. українців¹.

Метою політики польського уряду було полонізувати Галичину, позбавивши українців їхньої національної ідентичності. Найбільш загрозливим явищем була полонізація шкільництва. Визначав її спеціальний закон, так званий «Lex Grabsky» (від імені професора Львівського університету Станіслава Грабського, міністра освіти у 1923 — 1926 рр., який за допомогою школи, землеподілу та інших засобів пророкував ліквідацію української проблеми в межах польської держави впродовж 25 років).

Іншим болючим натиском польського уряду на українське населення стали закони про земельну реформу й ко-

¹ Про насильства польської влади в Галичині докладніше див.: Hunczak T. (ed). *Ukraine and Poland in Documents*. Vol. I. P. 11 — 19.

лонізацію здавна аграрно перенаселеної Галичини напливом польського елементу. Частиною тієї політики стала військова колонізація північно-західних українських земель. Вже до січня 1923 р. між поляками було розподілено: в Галичині — близько 200 тис. га землі, на Волині — 112 тис., на Поліссі — 113 тис. га.

Звісно, така політика ще більше загострювала відносини між українським населенням і польським урядом. У цілому можна твердити, що після першої світової війни відбудова українського життя на західних землях йшла під знаком боротьби проти влади Польщі. Спочатку українці виходили з позиції, що Польща взагалі не має ніяких прав у Галичині.

Першим виявом такої принципової настанови став бойкот виборів до сейму і сенату восени 1922 р. В тій акції всі українські партії, за винятком Аграрної селянської партії (хліборобів), виявили повну солідарність. Президент Української Національної Ради Євген Петрушевич видав звернення екзильного уряду Західноукраїнської Народної Республіки в цій справі, в якому зазначав, що план Польщі провести вибори був спробою протизакошно привласнити собі Галичину. «Українське населення як значно переважаюча більшість населення Східної Галичини, — заявляв він, — ніколи й ці за яку ціну не згодиться на те, щоб цей край перейшов під Польщу... Українське населення має непохитну волю й однодушне бажання, щоб Східну Галичину було визнано незалежною державою, бо тільки така розв'язка східногалицької справи дасть йому спромугу свобідного життя...»¹

Позицію українських політичних партій підтримували також комуністи Східної Галичини. У статті «Галицький виборчий конфлікт і наше становище» Роман Роздольський писав, що «Галичина не належала Польщі, і тому Польща не має права переводити в Галичині ні бранки, ні виборів, ні ніяких інших більшої ваги справ... Східна Галичина досі є фактично тільки під тимчасовою окупацією Польщі, і галицькі українці мають право на самовизначення...» Конфлікт навколо виборів Роздольський характеризував як вияв масово-демократичного характеру національно-визвольної боротьби у Східній Галичині. «Цю боротьбу проти анексії, — зазначав він, — ми мусімо піддержати... піддержати ясно й рішуче, ставлячи гасло: геть не тільки з давніми, але й з новими анексіями, геть з усякою спробою імперіялістичного замаху на правнодержавне становище Східної Галичини»².

¹ Український прапор. 1922. 26 серп.

² Наш стяг. 1922. Грудень. С. 23 — 29.

Маючи досить низький рівень національної свідомості, українське населення північно-західних земель Волині, Холмщини, Полісся та Підляшчя все ж таки взяло участь у виборах як складова частина блоку національних меншин. Унаслідок виборів українське представництво в польському сеймі й сенаті становило 20 депутатів і шість senatorів.

Першою спробою викласти політичні засади українського представництва була заява, виголошена Самійлом Підгірським 23 січня 1923 р. від імені Українського сеймового клубу. «Створення власної держави, — підкреслював Підгірський, — з непереможною силою проявилось серед усіх європейських народів. Отже, теперішнє право народів на самовизначення стало керівною ідеєю в міжнародному житті, в міжнародній політиці і в житті народів світу, внаслідок чого постав цілий ряд національних держав: Чехія, Фінляндія, Литва та інші, а до того, згідно з волею цілого українського народу, яку він проявляв упродовж вікових змагань за свою національність, згідно з волею населення наших земель і опираючись на загальновизнане право народів на самовизначення, ми, представники Волині, Холмської землі, Підляшчя і Полісся, заявляємо з цієї сеймової трибуни перед цілим світом, що метою українського народу є відродження Самостійної Української Держави...»¹

Тут варто підкреслити цілковиту однаковість поглядів усіх верств західних українців щодо необхідності власної держави. Це означало, що український народ як окрема політична одиниця вже оформився і прагнув закріпити за собою право творити своє життя без будь-якого чужого втручання.

Версальське рішення, яке визнало прилучення Галичини до Польщі, стало страшним ударом для галицьких українців. Як можна було сподіватися, воно викликало протести і демонстрації. Протестували не тільки політичні партії Галичини, а й представники північно-західних земель у сеймі і сенаті.

Я переконаний, що рішення Ради послів спричинило певну радикалізацію в українському політичному житті. Деякі у зневір'ї до Заходу, як, наприклад, Українська соціал-демократична партія, зайняли радянофільські позиції, інші переходили на більш виразні націоналістичні засади. До останніх належала група так званих «загравістів» (від назви їхнього друкованого органу «Заграва»), яка визнавала націю як абсолютизм, а її волю до життя як категоричний імператив.

¹ Гунчак Т., Сольчанак Р. (упор.). Українська суспільно-політична думка... Т. II. С. 44 — 45.

Не бачачи можливості швидкої розв'язки українського питання, галицькі українці почали організовувати своє політичне життя для тривалої боротьби. Виявом цього були перетворення деяких політичних формацій у політичні партії та перегляд політичних засад існуючих партій. Наприклад, на з'їзді Української радикальної партії у Львові (початок квітня 1923 р.) була прийнята резолюція, яка засуджувала рішення Ради послів і закликала до створення «спільного фронту всіх українських соціалістичних партій, які стремлять до повної державної самостійності українського народу в боротьбі з національним, соціальним і культурним поневоленням».

У той самий час навколо «Заграви», яку редагував Дмитро Донцов, почало гуртуватися нове коло людей. Уже в першій редакційній статті під назвою «Наші цілі» містилося чимало ідей, які ввійшли до схеми націоналізму Донцова. У квітні 1924 р. група співробітників «Заграви» перетворилася у політичну партію під назвою «Українська партія національної роботи» під проводом Остапа Луцького, Дмитра Паліва та Самійла Підгірського.

Українські націонал-демократи, які змінили назву своєї партії у березні 1919 р. на Українську народну трудову партію, скликали перший повоєнний з'їзд 21 травня 1923 р. На цьому з'їзді було ухвалено так звану автономістську резолюцію, що означало цілковитий поворот їхньої політики. Проте нова концепція проіснувала лише вісім місяців. Провідник автономістської течії і новообраний голова партії Володимир Охримович відійшов від керівництва, і вже на наступному з'їзді УНТП (квітень 1924 р.) резолюцію було скасовано.

Взагалі період до 1925 р. — це час шукання доріг українськими політичними партіями. Звідси й часті організаційні, а то й ідеологічні зміни в них. Щодо самої УНТП, то вже від 1923 р. всередині її виокремлювалися три групи. Перша, так звана незалежна, група відкидала будь-яку можливість налагодити відносини між українцями і поляками. Спостерігаючи процеси українізації в радянській Україні, її члени радше надіялись на допомогу з того боку і виступали за зв'язки з радянською Україною. Друга група, яка гуртувалася навколо впливового часопису «Діло», вважала, що українці мусять розбудовувати своє власне життя в усіх його вимірах, рівночасно борючись за встановлення національної автономії в рамках польської держави. Третя група відкидала як радянофільство, так і гасло автономії, закликаючи українців спиратися лише на власні сили.

Попри різні підходи всі три групи відбули 11 липня 1925 р. партійний з'їзд, на якому створили Українське національ-

но-демократичне об'єднання (УНДО), головою якого став Дмитро Левицький. УНДО скоріше мало ознаки широкого національного руху, ніж модерної політичної партії. У ньому не було точного реєстру членів, членських внесків, не говорячи вже про партійну дисципліну.

За існуючих обставин брак організаційної партійної структури робив УНДО всенародною організацією. Це, мабуть, і пояснює, чому вона залишалася домінуючою силою в українському політичному житті до вересня 1939 р., тобто до початку другої світової війни. У відносно скорому часі УНДО опанувало такі впливові установи, як «Просвіта», Ревізійний союз кооперативів і Центросоюз. У руках УНДО була також найбільш впливова преса зі щоденником «Діло» на чолі. Партійним офіціозом був тижневик «Свобода». Навіть у польських владних структурах УНДО мало свій клуб, який відігравав значну політичну роль¹.

Піднесення українського громадсько-політичного життя у 20-х роках супроводжувалося бурхливим розвитком економіки та культури. Зокрема, регулярно відбувалися масові маніфестації на честь Шевченка, Франка, Мазепи, Січових стрільців, що полягли на Маківці та інших полях бою. Ці маніфестації називалися здвигами. Народні провідники успішно боролися проти алкоголізму, який був для Західної України справжнім лихом. Вирішальну роль тут відігравало товариство «Відродження», яке створило свої відділи у майже всіх містах і селах краю.

Економічне життя західних українців значно поживив кооперативний рух, про який маємо досконалу працю Іллі Витановича «Історія українського кооперативного руху». Ця ґрунтовна монографія, над якою автор працював багато років, вийшла у Нью-Йорку 1946 року.

Панорама українського економічного життя, яку відкриває перед нами доктор Витанович, показує, що українці розгорнули кооперативний рух до такої міри, що стали майже самодостатніми. Вони створили ніби державу в державі, або, як писав ще один автор, своєрідну кооперативну республіку. Центральною установою, яка скеровувала працю кооперативів, був Ревізійний союз кооперативів. Для ілюстрації розвитку цієї організації зазначимо: якщо 1923 року вона налічувала 334 пізових осередки, які об'єднували 232 тис. членів, то сім років по тому вона збільшилась до понад 3 тис. осередків і 369 тис. членів.

¹ Взагалі УНДО являло собою центристську організацію, провідними ідеями якої були право на національне самовизначення, соціальна справедливість і демократія. Програму УНДО див.: Діло. 1925. 15 лип.

Звичайно, самі лише цифри не можуть показати дійсного значення кооперації для західноукраїнських земель. Кооперація заохочувала народ розбудовувати економічну базу, яка мала служити боротьбі за національні права. Не менш важливим було те, що в кооперативних установах люди виховувались як господарі своєї землі. Кожне село, кожна місцевість обов'язково створювали в себе кооператив — крамницю, касу, молочарню. До 1925 р. мережу низових кооперативів зміцнили повітові об'єднання, що завершилося створенням чотирьох фахових організацій — Центросоюзу, Маслосоюзу, Центробанку і «Народної торгівлі».

Особливо зазначимо, що з розвитку економічних установ український народ мав безпосередню користь, бо як тільки в якомусь районі виникали повітові союзи, там відразу на 10—20% падали ціни на товари першої потреби.

Назагал можна твердити, що завдяки своїй відданості й наполегливій праці у 20-х роках західні українці в дуже несприятливих умовах творили підвалини власного економічного розвитку.

Та повернімося до політичного життя того часу. Тут я хотів би зупинитися на радянській течії, яка впливала з двох джерел. Першим була польська політика, яка створювала для українців скрутну ситуацію, завдаючи їм легальних і нелегальних утисків. Другим джерелом була притягальна сила українізації східних земель. Широкі кола галицького суспільства почали вірити, що в Україні, хоч і комуністичній, твориться нове національне — не лише за формою, а й за змістом — життя.

Поширення радянських настроїв мало свої наслідки й на польській парламентській арені. 23 травня 1923 р. дев'ять депутатів — Андрій Братуць, Павло Васильчук, Яків Войнюк, Степан Маківка, Василь Мохнюк, Андрій Пашук, Хома Приступа, Йосип Скрипа і Максим Чумай — створили автономну соціалістичну фракцію в Українському сеймовому клубі. Подальша еволюція цієї фракції привела п'ятьох її членів — Войтюка, Мохнюка, Пашука, Приступа і Скрипу — до виходу зі складу клубу і створення окремого сеймового клубу Української соціал-демократичної партії. Врешті, 7 листопада 1924 р. Войтюк, Пашук, Приступа і Скрипа об'єдналися з польськими депутатами-комуністами у комуністичну фракцію.

З нагоди заснування соціалістичної фракції сеймового клубу депутати зробили заяву польському сеймові, в якій засудили польський уряд за потоптання елементарних прав українського народу.

У лютому 1924 р. представники фракції видали звернення до робітників і селян Галичини, Волині, Холмщини,

Підляпшия і Полісся. Пояснюючи свою платформу, вони писали: «Ми знаємо, що на нашому політичному шляху чекає нас тяжка боротьба. Та ми знаємо також, що тільки боротьбою зможемо вибороти собі волю, зможемо скинути пута неволі, якими нас спутано. Замість обманної міщансько-панської автономії українські соціал-демократи, а з ними весь працюючий український народ, домагаються права самоозначення, цього самого права, яке признано навіть іншим культурно відсталим народам»¹.

УСДП не була єдиною партією, яка висловлювала надії на вільний розвиток радянської України. Подібним чином мислили і такі визначні галицькі діячі, як Федір Федорців і Дмитро Левицький. Зокрема, Федорців зазначав: «В Союзі Радянських Республік українська нація має не лише свій культурний центр, але й має свою державність. Як не оцінювати правові відносини, соціальний лад, культурно-агітаційну спекуляцію, то все-таки не слід замикати очей на ті державні рамки, ті зв'язки української державності, що... неминуче створюють все кращі, певніші й постійні умови життя і всестороннього розвитку української нації». «...Сьогодні ми є свідками, — вів далі Федорців, — тієї далекоюсяжної метаморфози, що з мук і терпінь, з боротьби і жертв крок за кроком перетворюється фікція радянської державності в дійсність української національної державності, хоч під прапором радянської державницької форми»².

Федорців добре розумів, що Україна не є суверенною державою, оскільки в багатьох ділянках життя вона підлягала московському центрові. Однак він був переконаний, що центр буде змушений чимдалі більше поступатися на користь широких народних мас, на користь національного змісту в радянській державі.

У статті «Ще про наше становище до Радянської України» Дмитро Левицький також висловлював думку про те, що «на Радянській Україні росте, міцнішає і розвивається українська національна ідея». «І цей факт, — писав він, — є рішачим для нас, як українських націоналістів, на скристалізування нашого відношення до Радянської України». «Орієнтуючись на внутрішні сили українського народу, — наголошував Левицький, — як практичні політики, орієнтуємось на ті можливості, які в даний момент можуть реально допомогти зростові отих сил. Відкидаючи орієнтацію на Москву, відкидаємо й на Харків, який став символом столиці більшовицької влади, столиці, що йшла і подекуди й нині йде в хвості

¹ Наша правда. 1924. № 2 — 3. С. 75 — 79.

² Діло. 1925. 16 січ.

Москви. Орієнтуючись на Київ, орієнтуємось на символ українства і на реальний центр усього українського духовного життя — у вірі, що той центр у свій час стане знову і політичним центром»¹.

Звісно, оцінюючи погляди Федорціва і Левицького, треба робити це з поправкою на ті часи, коли розмах українзації давав надію багатьом українцям, що їхня вітчизна стане самостійною державою. Багато колишніх провідних членів Центральної Ради, які були на еміграції, повернулися тоді в Україну, щоб служити своєму народові. За ними поїхав і ряд визначних галицьких громадсько-політичних і наукових діячів. Усі вони загинули під час репресій 30-х років.

Проте радянوفільство не було домінуючим у політичній думці галицьких українців. Переважна їх більшість стояла на антирадянських позиціях. Наприклад, Українська радикальна партія на своєму з'їзді, який відбувся у Станіславові 1 лютого 1925 р., засудила ситуацію в Україні, де «політика московської більшовицької партії ставить українських селян і робітників у положення колопійальних рабів»². Із ширшою критикою більшовизму виступив сотник Українських Січових стрільців та історик галицьких визвольних змагань Василь Кучабський у своїй брошурі «Большевизм і сучасне завдання українського Заходу». Слід назвати і журнал «Літературно-науковий вісник», що його редагував Донцов. Як і можна було очікувати, зростаючий націоналістичний рух, який у той час репрезентувала Українська військова організація (УВО), стояв у непримиренній опозиції до Радянського Союзу і до будь-яких проявів радянوفільства.

УВО була заснована в липні 1920 р. Провід організації складався спочатку з офіцерів Українських Січових стрільців. На першому з'їзді представників українських військових організацій, який відбувся у Празі 31 серпня 1920 р., було ухвалено постанови, де говорилося, що завданням УВО є збудувати українську самостійну соборну державу — незалежно від того, які політичні та соціальні форми ця держава матиме. Крім того, із суто практичних міркувань з'їзд закликав усіх, хто може повернутися в Україну, до активної праці на місцях.

Опісля відділ пропаганди УВО видав інформаційну брошуру про завдання організації. Головним серед них було названо підготовку до загальнонаціонального повстання українського народу проти окупантів. Із цією метою УВО планувала впливати на настрої народних мас та ширити дух неспримиренності до загарбників.

¹ Діло. 1925. 21 лют.

² Громадський голос. 1925. 14 лют.

Основними засобами своєї боротьби УВО обрала тактику індивідуального терору щодо представників окупаційної влади, нищення ворожого майна, дезорганізацію комунікацій та експропріацію. «Мусимо змінити психіку нашої суспільності і психіку ворогів та порушити світову опінію. Терор буде не тільки нашим засобом самооборони, але й агітації, яка дійде до всіх, своїх і чужих, без уваги на те, чи хочуть вони цього, чи ні. А тоді напевно прийде день, коли непереможна воля широких мас українського народу, маючи за собою світову опінію, знищить дотла... загарбницький характер ворогів. Тоді український народ заживе вільно у своїй власній хаті»¹. Так наголошувала програма Української військової організації, головою якої став полковник Євген Кошовалець. Від слів до діла не було далеко. Вже 25 листопада 1921 р. Степан Федак учинив замах на Юзефа Пілсудського, який прибув до Львова з офіційним візитом. Політичний процес над Федаком набув широкого розголосу не тільки в Польщі, а й за кордоном — як і, до речі, передбачала програма Української військової організації.

¹Цит. за: Кучабський В. Большевизм і сучасне завдання українського Заходу: Національно-політичні замітки. Львів, 1925. С. 118 — 125.

Починаючи з того часу УВО здійснює чимдалі більше виступів проти польської влади. Ці виступи психологічно мобілізують українську молодь, яка шукає способів включитися в національну боротьбу. Ідеологом цієї молоді стає Дмитро Донцов, який прибув до Західної України ще перед першою світовою війною.

Найважливіша праця Донцова, яка більше, ніж будь-яка інша, формувала світогляд молоді Західної України, появилася у 1925 р. і звалася «Націоналізм». У ній автор засуджує те, що він називає «туманними фразами всесвітнього братерства» чи «спільності інтересів селянсько-робітничих мас усієї Росії», які врешті-решт призвели до катастрофи визвольних змагань. Замість цих оманливих гасел Донцов палко пропагує український націоналізм, який вважає витвором українського духу, української традиції.

Ось що писав Донцов про завдання редагованого ним «Літературно-наукового вісника»: «Вирвати нашу національну ідею з хаосу, в якому вона грозить згинутися, очистити її від сміття й болота, дати їй яскравий, виразний зміст, зробити з неї стяг, коло якого гуртувалася б ціла нація». Як можна було сподіватися, Донцов відразу надав журналові націоналістичної спрямованості, чим притягнув до себе широкі кола української молоді.

Саме ця молодь — учні вищих, середніх шкіл та студенти університетів, начитавшись Донцова і підпільної літератури УВО, створили 1926 року Союз української націоналістичної молоді. Організатором та ідеологічним провідником Союзу був Степан Охримович, а Йосип Боднарівч став його першим головою. До проводу належали також Богдан Кравців, М. Демкович-Добрянський, Степан Лепкавський та Іван Габрусевич. Друкованим органом Союзу був «Смолощик», що його редагував Йосип Боднарівч, який, до речі, перебував під впливом політичного референта крайової команди УВО Дмитра Паліва. Можна припустити, що через Паліва УВО стежила за розвитком націоналістичних настроїв молоді.

Заснування Союзу української націоналістичної молоді було, без сумніву, на часі. На це вказує хоч би такий факт, що відділи цієї організації досить швидко постали не тільки у Львові, а й в інших містах Західної України.

У виховній діяльності провід Союзу звертав особливу увагу на формування ідеалістичного світогляду і виводження культу героїзму. Робилося це, зокрема, через шанування пам'яті українців, що поклали своє життя задля незалежності, — Січових стрільців, які билися на Маківці, студентів, котрі стояли під Крутами проти червоних полчищ Муравйов-

ва... Урочисто відзначалися також Свято 1 листопада, річниця антимонархічного повстання тощо.

Групи, що складали Союз, були організаціями ідеологічного характеру. Вони насамперед займалися розвитком самосвідомості своїх членів за допомогою сходів, рефератів на історичні чи політичні теми. Групи вели культурно-освітню працю по селах, брали участь у створенні філій «Просвіти», хорів, аматорських гуртків і т. ін.

Як бачимо, молоді націоналісти були завзятими працівниками на народній ниві. Їхня праця скоро дала відчутні наслідки: наприклад, усі важливі студентські установи Львова (такі як Академічний Дім і Студентська Громада) опинилися в їхніх руках.

Оцінюючи діяльність і психологічну настанову членів Союзу української націоналістичної молоді, зазначимо, що за короткий час у Західній Україні витворився певний тип молодого ідейного націоналіста. Людини, яка своєю працею, прикладом і відданістю прагнула служити рідному народові.

Українська молодь за кордоном також почала організовуватись у подібні об'єднання. Перше таке об'єднання постало 1921 року в таборі інтернованих вояків Української Галицької армії у чеському містечку Ліберець. Воно мало назву «Група української національної молоді». Праця об'єднання поживалась, коли восени 1922 р. було створено центральну організацію, осідком якої стала Прага. Організація швидко розвивалася і вже у квітні 1924 р. почала видавати свій місячник «Національна думка» за редакцією Мирона Коновальця. Ідеологія Групи української національної молоді була самостійницька. Вона відкидала можливість порозуміння з Польщею чи Радянським Союзом, оскільки обидві ці держави окупували Україну.

Крім цієї групи, у Чехо-Словаччині виникли й інші націоналістичні осередки, які склалися переважно з наддніпрянців. Оскільки ті організації були малочисельні, за пропозицією Миколи Сціборського вони об'єдналися, утворивши 12 листопада 1925 р. Легію українських націоналістів.

Оскільки Група української національної молоді і Легія українських націоналістів не відрізнялися одна від одної ідеологічно чи програмово, представники обох груп повели мову про їх злиття. Вже у червні 1927 р. був виготовлений проект статуту нової об'єднаної організації, метою якої мало стати здобуття державної самостійності. На основі цього статуту 12 липня того ж року було створено Союз організацій українських націоналістів. Головою Союзу обрали Миколу Сціборського.

Варто зазначити, що установчі збори вважали створення Союзу за перехідне явище, оскільки малося на думці провести конференцію або конгрес для створення такої організації, яка б об'єднувала всі співзвучні націоналістичні елементи — як за кордоном, так і в краї — на базі однієї організаційної схеми¹.

Ідучи назустріч ініціативі Союзу української націоналістичної молоді, провідники націоналістичних організацій скликали конференцію українських націоналістів, що відбулася у Берліні в листопаді 1927 р. В ній також взяли участь представники Української військової організації з Євгеном Коновальцем на чолі.

Після тривалих дебатів конференція висловилася за злиття усіх націоналістичних організацій, включаючи УВО, в одну — Організацію українських націоналістів. Оскільки були й інші думки, конференція ухвалила, що остаточне рішення у цій справі винесе конгрес, який повинен відбутися через рік. У міжчасі було обрано провід українських націоналістів, що мав діяти як координаційний центр для скликання конгресу. Головою проводу конференція одностайно назвала полковника Коновальця.

Один з активних діячів ОУН публіцист Володимир Мартинець залишив цікаву статтю під назвою «По конференції», яка з'явилася у першому числі журналу «Розбудова нації» за 1928 р. Цей журнал залишався офіційним виданням ОУН аж до другої світової війни.

Мартинець доходить висновку, що творення різних націоналістичних груп в Україні та на еміграції у 20-х роках було виявом української народної стихії. Ця стихія захоплювала навіть поодиноких осіб, які не належали до націоналістичних організацій і працювали не за наказом згори чи планом якогось центру, а самостійно, як того вимагав час.

Я гадаю, що на цей момент варто звернути увагу, бо він розкриває складний процес перетворення людини як такої на національно свідомого члена спільноти. Виходячи з цього націоналізм не може бути витвором якоїсь однієї соціальної верстви. Він є виверженням із самих надр народу і задовольняє одну з найголовніших його потреб — потребу національної самопошани.

Свою статтю Володимир Мартинець закінчував такими словами: «Український націоналізм є плодом внутрішнього

¹ Проблема створення майбутньої організації українських націоналістів широко дискутувалася. Про це дав: *Мартинець В.* Замітки для майбутньої конференції українських націоналістів. Прага, 1927; *Його ж.* Українське підпілля від УВО до ОУН. Б. м., 1949. С. 162 — 168.

розвою нації, виложником внутрішніх сил нації, який уважає націю та її творчий прояв за самоціль, тому він може й мусить шукати засобів для сповнення завдань, що стоять перед ним, виключно внутрі нації».

Подібний погляд на сутність націоналізму висловив у тому ж числі «Розбудови нації» Дмитро Андрієвський: «Основною, засадничою, рішачою прикметою українських націоналістів є віра — безоглядна, чинна, будуюча віра в націю, в її самоціль, в її самовистачальність, в її снагу й мудрість, в її органічну цілість і спайність».

Ці ідеї українські націоналісти несли в народ, виголошуючи прилюдні доповіді, проводячи бесіди, які збирали багатьох прихильників.

Останнім кроком перед скликанням конгресу стала II конференція українських націоналістів, що відбулася у Празі на початку квітня 1928 р. На конференції вперше було виразно сказано, що організаційний план ОУН «зміряє, з одного боку, до обняття в організаційних рамках усього досі незорганізованого націоналістичного елемента, з другого боку, до об'єднання націоналістичних груп і до оживлення їхньої діяльності».

Мабуть, найважливішим рішенням II конференції було передати проводові українських націоналістів повноваги представляти всі українські націоналістичні формації — як у краї, так і за кордоном. Це практично означало, що існуючі націоналістичні організації зовні вже виступали як єдиний утвір.

Згідно з рішенням II конференції конгрес ОУН, який мав накреслити структуру організації і дати їй ідеологічний напрям, відкрився у Відні 27 січня і тривав до 3 лютого 1929 р. На нього прибули 30 представників від українських націоналістичних організацій та двоє гостей. Назагал конгрес був добре підготовлений і через те пройшов успішно. Читаючи його програму, створюється враження, що це був скоріше науковий з'їзд, ніж конгрес, на якому мала створитися нова політична організація. Мос враження не випадкове, коли зважити, що на конгресі було прочитано 40 доповідей, які зачіпали майже всі важливі проблеми, починаючи з ідеології та кінчаючи літературою і мистецтвом.

2 лютого конгрес підбив підсумки роботи шести комісій, ухвалив постанови та Устрій Організації українських націоналістів. Наступного дня конгрес вибрав провід ОУН на чолі з Євгеном Коновальцем.

Отже, ОУН, яка охопила всі існуючі націоналістичні групи, стала реальністю. Навряд чи хто з присутніх на конгресі міг навіть припустити, яку вирішальну роль

відіграватиме ОУН як організатор народного політичного життя.

Щодо постанов конгресу, які були досить обширні, то їх можна поділити на ідеологічні, державотворчі та соціально-економічні. Як і попередні програми інших націоналістичних груп, конгрес підкреслив органічність зв'язку ідеї націоналізму з життям народу: «Український націоналізм є духовий і політичний рух, зроджений з внутрішньої природи української нації в час її зусильної боротьби за підстави і цілі творчого буття... Органічна зв'язаність націоналізму з нацією є факт природного порядку, й на ньому оснований ціле розуміння істоти нації»¹. Пояснивши своє розуміння націоналізму, постанова конгресу наголошує на необхідності створення української самостійної соборної держави, бо тільки в такій державі український народ знайде задоволення всіх своїх матеріальних і духовних запитів.

У частині соціально-економічних постанов конгрес виступив за приватну власність у сільському господарстві та дрібних галузях промисловості. «Тільки підприємства тих галузей промисловості, що являються важливими для існування та оборони країни, будуть удержавлені».

У кінці постанов конгресу ОУН читаємо:

«Беручи ідею Української Самостійної Соборної Держави в підставу свого політичного ділання та не признаючи всіх тих міжнародних актів, умов та установа, що стан українського державного розірвання створили і закріпили, Організація Українських Націоналістів ставить себе у категоричне противенство до всіх тих сил... Спираючись на творчі елементи українського громадянства та об'єднуючи їх навколо українського національно-державного ідеалу, Організація Українських Націоналістів ставить собі завдання уздоровити відносити внутрі нації, викликати в українському народі державнотворчі зусилля, розгорнути українську національну силу на всю її ширину й таким чином забезпечити великій українській нації відповідне місце серед інших державних народів світу»².

Як бачимо, завдання, що їх узяла на себе Організація українських націоналістів, були величезні. Однак це не спиткало її творців. Не гаючи часу, ОУН приступила до розбудови організаційної мережі вдома і за кордоном. Звичайно, за кордоном це було легше робити, ніж

¹ Цит. за: *Мартинець В.* Українське підпілля... С. 335.

² Докладніше див.: *Книги 3.* При джерелах українського організованого націоналізму. Торонто, 1970. С. 152 — 165.

у конспіративних умовах в Україні. Та, незважаючи на небезпеку, лави патріотів дедалі зростали.

У своїй пропагандистській праці на західноукраїнських землях ОУН звертала особливу увагу на видання легальної націоналістичної преси, яка б здобула широке коло читачів. Завдяки наполегливості й винахідливості Зенона Пеленського та Євгена Зибликевича ОУН завела власний часопис «Український голос», який виходив у Перемишлі від 1929 до 1932 р. Співробітниками часопису були Йосип Бойдуник, Степан Охримович, Богдан Кравців, Степан Ленкавський та ін. Можна без перебільшення сказати, що це видання зробило великий вклад у поширення націоналістичної ідеології серед західноукраїнського населення. Очевидно, виходило й чимало підпільної преси, призначеної переважно для членів ОУН.

Своїм безпосереднім завданням Організація українських націоналістів вважала боротьбу проти польського режиму, зокрема проти колонізації українських земель. Із 1930 р. вона почала саботажні акції проти колоністів: бойовики ОУН підпалювали зібране збіжжя, сіно, будинки поляків тощо. Цими діями ОУН хотіла не тільки стримати дальший приплив колоністів, а й привернути громадськість світу до того, що діялось в Україні під польською окупацією. Задум удався, і про саботажі широко писали на Заході. Водночас проти них виступила комуністична преса. Зокрема, харківський «Комуніст» від 13 жовтня 1930 р. назвав метод саботажу провокаторським, що діє на користь агентури польського фашизму.

Для поляків саботажні акції ОУН стали приводом для масових репресій проти українців. Піком репресій стала так звана пацифікація (умиротворення), яка почалася у вересні 1930 р. Загони поліції та війська йшли від села до села, нищили майно місцевих українських кооперативів і читалень «Просвіти», били українських селян, проводили масові арешти світських та духовних осіб. Наслідком таких каральних експедицій було остаточне спустошення Східної Галичини.

У відповідь ОУН активізувала свою бойову діяльність. Зокрема, було здійснено ряд нападів на банки і пошти. Завдяки цьому підпілля одержало певне фінансове забезпечення, хоча не обійшлося і без жертв.

Починаючи з 1931 р. бойовики ОУН організували декілька замахів на поляків, які брали безпосередню участь у репресіях, і на чільних представників польського уряду. До останніх належав посол Тадеуш Голувко, якого було вбито 29 серпня у Трускавці. Замах на цього державного достойника, який близько стояв до Юзефа Пілсудського, набув міжнародного розголосу і спричинив масові арешти української молоді

не тільки на Дрогобиччині, а й в інших повітах. Проте всі спроби виявити винуватців були безуспішними. Тільки згодом стало відомо, що замах на Голувка вчинили Василь Білас і Дмитро Данилишин¹.

Варто додати, що в українському політичному світі вбивство Голувка оцінювалося неоднозначно, оскільки деякі представники легальних партій вважали його приятелем українців. Думаю, що такий погляд помилковий: Голувко, який був польським патріотом, спілкувався з українцями не з любові до них, а виключно в інтересах справи.

Без сумніву, найбільш відомою бойовою акцією ОУН стало вбивство 15 червня 1934 р. польського міністра внутрішніх справ Броніслава Перацького — у відомсту за його активну участь у пацифікації.

Для польського уряду і суспільства замах на Перацького був приголомшливою подією — адже це сталося на очах польської столиці. Вбивство міністра і опісля голосний процес над 12 членами ОУН, що тривав від 18 листопада 1935 р. по 13 січня 1936 р., довели польській спільноті, що українська проблема не є пімецькою вигадкою чи інтригою, коли молоді люди готові покласти своє життя задля добра українського народу.

На лаві підсудних були студенти, були й люди з вищою освітою — віком від 21 до 31 року. Між ними виділялися такі революціонери, як Степан Бандера, тодішній крайовий провідник ОУН, і Микола Лебедь, який організував замах на Перацького. Серед підсудних були й дві жінки — Дарія Гуатківська і Катерина Зарицька, пізніше — в'язень радянських концтаборів².

Процес, який польська прокуратура дуже старанно підготувала, вже від самого початку перетворився на політичну маніфестацію, оскільки всі підсудні, крім Романа Мигаля, відмовилися говорити польською мовою. Так само вчинили і свідки, а студентка Віра Свенціцька, коли її завели до зали суду, привітала підсудних окликом «Слава Україні!»

Про гідне поводження українських революціонерів заговорила навіть польська преса. Мабуть, найвиразнішу позицію щодо варшавського процесу зайняв орган польських народовців, що звався «Просто з Мосту». У статті під назвою «Справа найважливіша з важливих» читаємо: «Ми, польські народовці, зобов'язані найголосніше казати про те, що існує український народ, що він живе і бореться за своє право на життя. Саме ми мусимо розуміти й цінити героїчні зусилля

¹ Про бойову діяльність ОУН див.: Мірчук П. Нарис історії ОУН. Мюнхен; Лондон; Нью-Йорк. 1968. Т. 1. С. 274 — 285.

² Там же. С. 373 — 386.

українського народу, який протягом сотень років не має своєї державності, що його русифікують, полонізують, роздирають, а він живе. Хай українських націоналістів буде тільки жменька, проте героїзм і жертвність тієї жменьки такі наявно великі, що їх вистачає не лише на те, щоб воскресити, а навіть створити націю»¹.

Українські революціонери вислухали присуд із гідністю народних месників і борців за свою державу. Коли суд оголосив, що Степан Бандера, Микола Лебедь і Ярослав Карпищев засуджені на смерть, але вирок замінюється на довічне ув'язнення, Лебедь і Бандера відповіли вигуком «Хай живе Україна!» Всі інші підсудні цілком спокійно, майже стоїчно прийняли свої вирoki.

Невдовзі, 25 травня 1936 р., розпочався значно більший процес проти членів ОУН — львівський. Тут підсудні могли говорити українською мовою і пояснити народові, за що вони борються.

Як і на варшавському процесі, центральною особою був Степан Бандера. Він, як крайовий провідник ОУН, намагався використати суд для пропаганди своєї організації. Українські адвокати також захищали своїх клієнтів у душі їхніх політичних переконань. Зокрема, доктор Володимир Загайкевич у своїй промові зазначав таке:

«...Насуваються дуже поважні рефлексії, коли торкається справа людей, які за найкращий свій обов'язок вважають служіння батьківщині й за те йдуть до тюрми. Судова зала не розв'яже того, що нуртує в цій країні... Якщо спитаємо, що спонукало підсудних до того, що вони завернули з вигідної дороги животіння й пішли на шлях, на якому видіють сірі мури тюрем і примари смерті, коли спитаємо їх про те, то почуємо відповідь, яка, неначе ясний промінь, кидає гарне світло на підсудних. Ця відповідь не звучить інакше, як тільки — любов до батьківщини. Це велика стихія національної ідеї, що огорнула мозок і серце... Вона витиснула свій знак на їхніх характерах, на їхніх душах, вона керує їхніми думками. В нас уже... минулися часи байронізму, часи плаксивих сентиментів і тихої любові...»²

Так говорив адвокат Загайкевич, який добре розумів, що час витворив новий тип українця, який за національну ідею був готовий накласти власним життям. Мине лише декілька років, і такі люди під час другої світової війни стануть творцями легендарної Української повстанської армії.

¹ Про бойову діяльність ОУН див.: *Мірчук П.* Нарис історії ОУН. Мюнхен; Лондон; Нью-Йорк, 1968. Т. I. С. 398.

² Там же С. 405.

ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА

Друга світова війна завдала українському народові неймовірних втрат. Радянські джерела свідчили, що німецькі окупанти зруйнували понад 700 міст і містечок, знищили понад 28 тис. сіл. Це позбавило 10 млн людей притулку і спричинило шкоду народному господарству України на 1,2 трлн карбованців. На окупованій території від німецьких рук загинуло близько 7 млн цивільного населення і військовополонених.

Ця жахлива статистика не вичерпує усіх збитків, що їх понесла Україна під час другої світової війни. До окремих складових цієї трагедії придивімося нижче.

Звичайно, події в Україні чи загалом у Радянському Союзі треба бачити в контексті другої світової війни в цілому. Сьогодні на цю тему на Заході існує величезний обсяг наукової літератури, головним чином у галузі дипломатії та військової справи. При цьому вчені користалися переважно з архівів західних країн, найголовнішими з яких із погляду української проблематики є архиви Німеччини. Це стосується і автора цієї книжки.

Майже всі дослідники поділяють думку про те, що головним палієм війни був Адольф Гітлер, який зумів перетворити Німеччину на знаряддя своїх експансіоністських задумів. Ці задуми він почав здійснювати, прилучивши до Третього райху Австрію, а згодом загарбавши землі Чехо-Словаччини. Успіхам Гітлера сприяло те, що у 1938 р. великі західні держави, не кажучи вже про Радянський Союз, не готові були стати на захист цих країн.

Наступною жертвою гітлерівської Німеччини мала стати Польща. Розуміючи, що конфлікт із нею може спричинити війну з Англією та Францією, Гітлер вирішив забезпечити собі тил на сході, аби не паражатися на можливість війни на

два фронти. Виходячи із цих міркувань він почав шукати порозуміння з Москвою, яке готовий був купити ціною західних українських і білоруських земель, окупованих Польщею. Спроба Гітлера знайти спільну мову зі Сталіним увінчалася повним успіхом, коли Німеччина і Радянський Союз підписали договір 23 серпня 1939 р. Цим актом Радянський Союз дав Гітлерові повну свободу щодо Польщі і в цей спосіб узяв безпосередню участь у спричиненні другої світової війни. Тому фактові, що Радянський Союз пішов на таку спілку, є різні пояснення — починаючи з потреби поглибити оборону і кінчаючи тим, що Сталін прямо скористався з нагоди, щоб розширити кордони Радянського Союзу.

Та пояснення мотивів тут, мабуть, не важливі. Важливим є те, що нацистська Німеччина і Радянський Союз підписали договір, у якому йшлося про розподіл суверенної держави. Озброєний цим договором, 1 вересня 1939 р. Гітлер учинив напад на Польщу і за три тижні держава перестала існувати. Звичайно, на тому війна не скінчилася. Як і належало очікувати, Англія і Франція стали на бік Польщі і Німеччина опинилася перед можливістю війни проти зростаючого західного блоку.

По закінченні воєнних дій у Польщі німецьке командування перекинуло на Західний фронт майже всю свою армію. Відтоді й до 22 червня 1941 р. весь тягар боротьби проти гітлерівської Німеччини лежав на плечах західних держав.

Варто зазначити, що саме в той час, коли Англія, Франція, Бельгія, Голландія та інші співдружні держави воювали проти німецьких агресорів, Радянський Союз активно допомагав Гітлерові, постачаючи йому стратегічну сировину для воєнної індустрії. Для прикладу: оскільки Великобританія наклала блокаду на Німеччину, Радянський Союз імпортував гуму й цинк з Англії та бавовну з Америки, щоб відразу експортувати їх до Німеччини. Ці відносини було скріплено додатковим торговельним договором між Берліном та Москвою 11 лютого 1940 р. Натомість Радянський Союз вимагав від Німеччини проєктних креслень і моделей військової техніки.

Идучи слідами Гітлера, який підкорив Західну Європу і Норвегію, Сталін після короткої війни приєднав до Радянського Союзу частину Фінляндії, а у червні 1940 р. вислав війська на окупацію Литви, Латвії та Естонії. У липні ці держави вже опинилися у складі СРСР. У той саме час до Радянського Союзу були приєднані також Бессарабія та 84 Північна Буковина. Отже, з осені 1939 р. Радянський Союз значно поширив свої кордони, захопивши 286 тис. квадрат-

них міль території з приблизно 20-мільйонним населенням.

«Шлюб за вигодою» між Сталіним і Гітлером чимало втратив на вартості, коли Німеччина завоювала Францію. Уже в липні 1940 р. Гітлер у колі довірених осіб припускав можливість війни проти Радянського Союзу. Ця заява не заскочила присутніх, оскільки ставлення Гітлера до комунізму і Радянського Союзу було загальновідоме: зрештою, про нього він відкрито писав у своїй програмовій книжці «Майн кампф».

Гітлер виходив із того, що німецькому народові, який, мовляв, належав до вищої раси, потрібний «життєвий простір» («Lebensraum»). Таким ідеальним простором вважалася Україна. Той факт, що вона була вже заселена, не турбував Гітлера, бо слов'яни та євреї (як представники нижчих рас) і так були засуджені до знищення.

Попри загальні твердження Гітлер не мав точного плану, що робити зі Сходом Європи. Такий план виробив один із теоретиків фашизму Альфред Розенберг. Він передбачав розподіл Радянського Союзу на п'ять частин, з яких мали постати Велика Фінляндія, Балтійський протекторат, Українська держава, Кавказька федерація та Росія.

Ідея розподілу Радянського Союзу стала притягальною силою, яка привела до німецького табору національно свідомих представників неросійських народів. Українці займали серед них одне з помітних місць. Але ці поборники національної незалежності не знали, що Гітлер не поділяв думок Розенберга і уготував їм місце рабів у нацистській імперії.

Протягом осені 1940 р. німецький генеральний штаб розробляв різні аспекти майбутнього плану нападу на Радянський Союз, а 18 грудня Гітлер видав ще окрему директиву, звану як план «Барбаросса», в якій говорилося, що німецькі збройні сили повинні бути готовими розгромити Радянську Росію в ході швидкої кампанії ще до закінчення війни проти Англії. Оперативною метою наступу було досягнення лінії Архангельськ — Волга. З моменту підписання директиви підготовка нападу на Радянський Союз стала центральною проблемою для німецької армії.

Визначивши початок операції «Барбаросса» 22 червня 1941 р., німці виділили для цього 5,5 млн солдатів, 47260 гармат і важких мінометів, близько 4,3 тис. танків та штурмових гармат і 4950 літаків.

Радянське військо на західних кордонах кількісно майже дорівнювало німецькій армії. озброєння теж було не гірше за німецьке. Особливо це стосувалося кількості та якості радянських танків. Аби не загубитись у цифрах, скажемо, що

влітку 1941 р. вийшли на герць дві наймогутніші армії світу.

Цікаво, що про плани нападу Німеччини на Радянський Союз західні країни знали дуже добре, зокрема сам Черчілль попереджав Сталіна про наміри Гітлера. І як же це сталося, що на світанку 22 червня радянське військо було заскочене майже зненацька? Дати вичерпну відповідь на це запитання й досьогодні є складним завданням.

Згідно з планом «Барбаросса» нацистська армія наступала у трьох головних напрямках — на Ленінград, Москву і Київ. Рівночасно німецькі літаки бомбардували міста і військові об'єкти від Балтики до Чорного моря. Їхньою першочерговою метою було знищити радянську авіацію, що великою мірою і вдалося, оскільки вже у перший день війни Радянський Союз втратив 1200 літаків. Німці безсумнівно панували в повітрі.

Удар німецьких військових з'єднань був приголомшуючий. Загартований і вишколений вермахт із великою швидкістю захоплював нові й нові терени і величезну кількість військовополонених. За перших три тижні війни німецькі війська просунулися на територію Союзу місьями від 300 до 600 км. Такий успіх можна пояснити замішанням у радянському командуванні. Були й завзяті, хоча й спорадичні, спротиви радянської армії. Наприклад, танкова битва в районі Рівне — Дубно — Броди чи бої біля Києва показали високу майстерність радянського війська і частково допомогли стабілізувати оборону, водночас завдаючи значних втрат німецькій армії. До 26 серпня 1941 р. німці втратили 94 тис. убитими і 440 тис. пораненими.

Людські втрати радянської армії були значно більші — передусім у категорії військовополонених. Західні джерела подають, що до кінця 1941 р. ними стали 3806 тис. радянських солдатів. Цю цифру не так важко прийняти, коли згадати, що тільки у двох оточеннях — біля Києва і біля Вязьми — німці взяли в полон 1200 тис. радянських бійців.

Повертаючись до загальних воєнних дій, наголосимо, що до кінця 1941 р. вся Україна була під німецькою окупацією. Як саме вплинула війна на хід подій в Україні? Які політичні сили виникли на протывагу німецькій окупаційній владі? Розглянемо ж ці проблеми, які ще донедавна висвітлювалися вітчизняною історіографією вкрай тенденційно.

Мабуть, буде доречно нагадати, що являли собою українці напередодні німецької навали. Серед них чітко вимальовувалися три категорії: ті, що жили під радянською владою; ті, що з 1939 р. опинилися під радянською владою; нарешті, ті, що ніколи не жили під радянською владою.

Українці під радянською владою, за малими винятками,

становили аполітичну масу, яка, пройшовши через страхіття сталінської соціальної, економічної та політичної лабораторії, боялася навіть думки про якісь громадські чи національні права.

Інакше було на західноукраїнських землях до їх прилучення до УРСР у 1939 р. Протягом досить тривалого часу населення Галичини, Волині, Буковини та Закарпаття хоч і перебувало під чужим пануванням, але зуміло розвинути широку громадську, культурну й політичну діяльність. Зокрема, було створено ряд легальних партій, які обстоювали інтереси українців у державних інституціях. Само собою зрозуміло, що діяльність усіх цих партій після 1939 р. була припинена.

Але залишалася Організація українських націоналістів, яка нелегально діяла ще з 1929 р., гуртуючи противників польської окупації та пропагуючи ідею української самостійної соборної держави. У пошуках підтримки своїх політичних прагнень ОУН вдалася до співпраці з німецькою військовою розвідкою. Можливість такого, як пізніше виявилось, мезальянсу стала особливо реальною з того моменту, коли Гітлер вирішив піти війною проти Радянського Союзу.

Хоч ОУН у 1941 р. розділилася на дві фракції (одна пішла за полковником Андрієм Мельником, друга — за Степаном Бандерою), все ж таки, як політична формація, вона залишалася багато в чому цілісною. Це впливало, мабуть, із того, що ОУН мала велику організаційну мережу на всій території Західної України, яка володіла значним досвідом підпільної праці з довоєнних років.

Обидві фракції ОУН старались інформувати німців про свої політичні цілі. Зокрема, напередодні нападу Німеччини на Радянський Союз вони надіслали Гітлерові два меморандуми. Ці документи, які мені пощастило віднайти у німецькому архіві, обстоюють необхідність відновити суверенну українську державу в її етнічних кордонах¹.

Звичайно, плани німців аж ніяк не співпадали з політичними прагненнями ОУН, але вони мовчали. Саме тому ОУН, з одного боку співпрацюючи з німцями, з другого — самостійно шукала розв'язки проблеми української державності. Зрештою, 30 червня 1941 р., коли німці зайняли Львів, Ярослав Стецько, котрий репрезентував ОУН, проголосив, не повідомивши про це німецьку владу, про відновлення крайового правління Української держави.

¹ Гунчак Т., Сольчаник Р. (упор.). Українська суспільно-політична думка... Т. III. С. 25—35.

Ця акція, яку українське населення вітало з великим ентузіазмом, поставила німецькі власті перед доконаним фактом, відносно якого вони мусили зайняти певну позицію. Іншими словами — мусили відкрити свої карти, де, як відомо, не було місця політичній самостійності українського народу.

Дивлячись на ті події з історичної перспективи, можна сміливо твердити, що проголошення крайового правління Української держави (з усіма недосконаlostями цього акту) було поворотним пунктом в українській політиці.

Для німців учинок Ярослава Стецька став великою несподіванкою, яку деякі вважали за спробу «державного перевороту». Аби ця подія не дістала широкого розголосу (зауважимо, що по всіх містах, містечках і навіть деяких селах Західної України відбулися подібні проголошення), німецькі власті почали тиснути на Степана Бандеру, щоб він, як голова проводу ОУН, скасував проголошення Стецька. Бандера, проте, рішуче відмовився, оскільки був певний, що тільки українці, а не німці, мають право вирішувати долю українського народу.

Зустрівшись із такою позицією українського підпілля, німці пішли на крутий захід — арештували Бандеру і членів крайового правління зі Стецьком на чолі. Арештованих

відправили до Берліна, а затим до концтабору Заксенхаузен.

Отже, витворилася досить чітка ситуація: по один бік — український самостійницький рух під проводом Бандери, по другий — німецька окупаційна влада. Щодо групи Мельника, то й вона невдовзі розчарувалась у німецькій політиці і стала у виразну опозицію до Третього райху.

Які ж узагалі політичні сили існували в Україні під час другої світової війни? Їхню кількість можна було б звести до чотирьох, а саме: німецька окупаційна влада; комуністичний підпільний і партизанський рух; польський підпільний і партизанський рух; і, нарешті, український самостійницький підпільний і партизанський рух. Характерно, що всі чотири сили виключали одна одну. Лише польське підпілля на Волині та комуністичний рух час від часу співпрацювали проти українського самостійницького підпілля, але робили це без взаємної довіри.

Безперечно, найбільш вирішальним чинником на окупованій території виступала нацистська влада, завданням якої було, за словами райхскомісара України Еріха Коха, «вислати з України всі багатства, не звертаючи уваги на почуття чи власність українців», а останні мусять «працювати, працювати і ще раз працювати». Виходячи з цього німці завели

Гітлеріаська тактика «вигаленої землі». Дніпропетровськ, 1943 р.

систему крайньої експлуатації і народобивства. Від самого початку війни діяли спеціальні підрозділи — «Einsatzgruppen», які йшли позаду лінії фронту і розправлялися з небажаними елементами, особливо з комуністами та євреями. Головною жертвою цього планового терору були євреї, яких ловили, гнали великими групами в яри поблизу міст і розстрілювали. Таких ярів було сотні по всій Україні. Найбільш відомий серед них Бабин Яр у Києві, в якому нацисти знищили тисячі євреїв. Українців нацисти нищили більш вибірково — переважно за політичні або економічні «злочини». Дуже частими були масові розстріли заручників чи в'язнів. За нездачу збіжжя чи іншого продукту загарбники палили цілі села, а їхніх мешканців розстрілювали. Особливо постраждали від цього Волинь і Полісся.

Крім того, окупанти вдавалися до ще однієї практики, ганебної для цивілізованого світу, а саме до вивозу української молоді, а то й дітей, до Німеччини на невільницьку працю. Оскільки охочих їхати добровільно було мало, німці вживали різних заходів, аби досягти своєї мети. Поширеним способом було виловлення людей просто на вулицях, у театрах, біля церков тощо.

Унаслідок такої політики модерного людоловства на

Відправка українських жінок до Німеччини. 1941 р.

початок 1945 р. в Німеччині працювали 6691 тис. завезених робітників, із котрих 2500 тис. були з Радянського Союзу. Немає сумніву, що велику частину цих невільників склали вихідці з України, однак точно сказати не можемо, хоч авторитетний історик Александер Даллін називав цифру у 2 196 166 осіб. При цьому із робітниками з Радянського Союзу, або «остарбайтерами», німці поводитися особливо жорстоко.

Не менш нелюдським було ставлення загарбників до культурних потреб поневолених народів. Виходячи з того, що німці є вищою расою, якій повинні служити всі інші, а головне слов'янські, нації, Гітлер та його прибічники були впевнені в тому, що наука і культура потрібні лише німецькому народові. Наприклад, Гітлер вважав, що українців і росіян достатньо було б навчити дорожніх знаків, а знання з географії мали полягати в тому, що столиця Райху є Берлін. Математика і подібні предмети взагалі виключалися. А генерал Йодль, так той казав, що написи українською мовою «Стережись потягу!» просто зайві: «Невже ж це має якийсь значення, якщо поїзд переїде одного чи двох тубільців?»

Еріх Кох із задоволенням сприймав такі розумування, оскільки вони давали йому волю в його погромницькій

політиці в Україні. З великим небажанням він дозволив відкрити лише декілька початкових шкіл, а про вищу освіту не могло бути навіть мови. Захоплюючи великі міста, нацисти нищили або грабували бібліотеки, музеї, наукові установи. Звичайно, у цьому варварстві були приховані далекосяжні цілі Третього райху, а саме: німці намагалися позбавити українців їхньої культурної традиції чи взагалі якогось прагнення, вищого за ручну працю. Крім того, знищуючи символи негерманських культурних досягнень, вони розраховували полегшити собі колонізацію східних просторів.

Переходячи до питань, пов'язаних із радянським підпіллям і партизанським рухом, зазначимо, що вони ще недостатньо вивчені не тільки на Заході, а й на батьківщині. Ця цікава проблема ще чекає на свого ретельного дослідника, який на підставі глибоких студій місцевих архівів зможе відтворити хід боротьби, що безпосередньо стодувалася українського народу.

Оскільки Радянський Союз був зненацька заскочений німецьким нападом і у перші тижні війни панував майже повний хаос, члени партії старались урятуватися втечею на схід. Звичайно, в такій ситуації у західних областях України про підпілля, мабуть, мало хто думав. Але від'їхати вдалося небагатьом. Ворог просувався дуже швидко, внаслідок чого у німецькому тилу опинилося чимало членів партії, посадових осіб, працівників НКВС і цілі підрозділи радянської армії. Саме вони дали початок радянському підпільному і партизанському рухові, який на перших стадіях був радше виявом боротьби за самозбереження, ніж цілеспрямованим опором німецьким загарбникам.

Інакше розвивалися події на схід від Дніпра. Тут партія вже мала змогу підготуватися до підпільної боротьби проти німців, яких радянська армія затримала на деякий час під Києвом. До початку окупації були призначені керівники майбутніх підпільних організацій, закладені таємні бази зі зброєю, боєприпасами, продовольством, медикаментами тощо. Згідно з радянськими джерелами, під кінець 1941 р. на окупованій території було залишено понад 110 партійних і комсомольських підпільних комітетів та центрів, а також близько 3500 партизанських загонів і груп.

Успішні бої радянської армії в обороні Москви надихнули комуністів у німецькому тилу до більш активної діяльності. Зокрема, наприкінці червня 1942 р. було створено Український штаб партизанського руху на чолі з генералом Строкачем. Централізація керівництва допомогла встановити кращу координацію дій партизанських загонів, досягти більш регулярного зв'язку між ними та штабом, який засилав

у ворожий тил розвідників і диверсантів, постачав партизанам зброю та усе необхідне. У 1942 — 1943 рр. радянський партизанський рух розвинувся у значну силу. Так, у травні 1942 р. він налічував в Україні приблизно 26 тис. бійців. До кінця 1943 р. їх число зросло до 58,5 тис. Щодо радянського підпілля, то, незважаючи на значні втрати 1942 р., воно також розвивалося, завдаючи окупантам чималої шкоди.

Варто особливо відзначити діяльність невеликих партизанських загонів, які склалися з 30 — 40 бійців у степових районах і з 100 і більше бійців у лісах. Вони з'являлись у місцях, де їх найменше чекали, нападали на німецькі обози, адміністративні установи тощо. Але найбільш результативною була так звана «рейкова війна». Тільки протягом літа — осені 1942 р. радянські партизани висадили в повітря 117 залізничних і шосейних мостів, розбили 143 паровози і 2258 вагонів та пустили під укіс 158 ворожих ешелонів. Коли до цього додати й інші втрати німців, тоді зрозуміємо, чому німецьке командування виділило для боротьби з партизанами близько 120 тис. солдатів.

Найбільші партизанські з'єднання діяли у лісистих північних районах України. Саме тут, на пограниччі України та Білорусії, оформилося п'ять великих з'єднань. Найвідоміші пов'язані з іменами Ковпака, Сабурова і Федорова. Восени 1942 р. ці з'єднання просунулись у район Полісся та Волині, де їм довелося вести запеклу боротьбу з українським національним підпіллям і новоствореною Українською повстанською армією. Та про це йтиме мова нижче.

Спогади учасників радянської партизанської війни (як, наприклад, Ковпака — «Від Путивля до Карпат», Вершигори — «Люди з чистою совістю» чи Медведєва — «Сильні духом») містять багато цікавих особистих спостережень і переживань. На жаль, ця література дуже однобічна: комуністи — хоробрі, віддані і чесні, а їхні співвітчизники, які думали і діяли інакше, — обов'язково запроданці, бандити і т. ін. Така ідеологічна настанова в мемуаристиці, як і, зрештою, у творах, що претендували на наукову об'єктивність, спрощувала складні відносини, які лише тепер стають об'єктом всебічного вивчення.

Я вже згадував, що однією з чотирьох основних політичних сил в Україні того часу був польський підпільний і партизанський рух. Розглянемо ж цю проблему докладніше.

Після програної війни з Німеччиною в 1939 р. польські військові та політики створили підпільну організацію, яка включала кілька довоєнних політичних угруповань і підпорядковувалася польському еміграційному урядові,

прем'єром якого був Владислав Сікорські. Ця організація — «Зв'язок збройної боротьби» — виступала і під більш знаною назвою — Армія Крайова.

Існували й менші, периферійного значення групи, які не підлягали Армії Крайовій. Ці групи ідеологічно і почасти дійово були пов'язані з Радянським Союзом — як, наприклад, Гвардія Людова чи так звані Батальйони хлопські (селянські). Оскільки воши не надто користувалися популярністю, їхнє значення як організованої сили було мінімальне.

Армія Крайова являла собою досить міцну організацію, яка опиралася на всебічну підтримку польського населення. Починаючи з 1939 р. вона поширила свою організаційну мережу на східні землі, які перебували під радянським пануванням. Найбільшими центрами польського підпілля стали Вільно і Львів. Становище цього підпілля радикально змінилося з початком німецько-радянської війни. На терени Західної України почали прибувати політичні та військові діячі польського опору, які мали діяти серед важливіших скупчень польського населення, сприяючи розбудові Армії Крайової.

Поляки, маючи практику ще недавнього правління своєю державою, зуміли створити компетентну розвідку, яка всебічно інформувала про життя українського населення, зокрема про діяльність національного підпілля. Ці рапорти і огляди я мав нагоду вивчати в архіві польського підпілля, який міститься в Лондоні. Можу без перебільшення сказати, що даний архів — багатюще джерело інформації, без якого важко було б відтворити події, що відбувалися на західноукраїнських землях.

Узагалі Армія Крайова не мала на меті здійснювати великі збройні акції проти німців, оскільки перед нею, як військовою опорою польського еміграційного уряду, стояли суто політичні завдання. Таким центральним завданням була підготовка до повернення під польське панування східних земель разом зі Львовом і Вільно. Це й пояснює, чому таке велике польське підпілля мало до весни 1944 р. лише 2150 бійців у партизанських загонах на західних теренах України, Білорусії та Литви.

Зрозуміло, що польські плани викликали спротив українського самостійницького підпілля та Української повстанської армії. Отже, між двома народами витворився новий фронт. У взаємній боротьбі, часто-густо через провокаційні дії радянських партизанів, обидві сторони проливали невинну кров і поповняли реєстр ганебних вчинків, які врешті-решт шкодили обом народам.

Навряд чи варто доводити, що погодитися з польською позицією українським самостійникам було просто неможливо. Ось як вона виглядала в одному з офіційних документів 1943 р.: «Розуміємо і цінуємо прагнення українського народу до створення самостійної України. Одначе заявляємо, що не відмовимось від східних земель Речі Посполитої». У часописі «Народ» поляки також визнавали за українцями право на самостійність, проте радили їм шукати України в Києві, над Дніпром і в Харкові, а не в Галичині чи на Волині. Ясно, що для українців, які боролися за самостійну державу в її етнічних кордонах, не було вибору.

Треба сказати, що українські провідники бачили безумство українсько-польського двобою й намагалися припинити кровопролиття. Саме з цією метою українське підпілля прагнуло зав'язати контакти з відповідними польськими колами. Так, 8 березня 1943 р. представник польського еміграційного уряду інформував Сікорські, що ОУН поки відсуває питання українсько-польських кордонів, оскільки шукає з поляками антинімецької та антирадянської військової і пропагандистської співпраці. Ці зусилля спочатку мали певний успіх. Переді мною протокол українсько-польської конференції, в якому, зокрема, зазначається: «Обидві сторони визнають, що існування самостійних держав, української і польської, лежить в інтересах обох народів, українського і польського, та для подальшого майбутнього обох народів є історичною необхідністю»¹.

Проте українсько-польські переговори ні до чого суттєвого не привели, оскільки ні українці, ані поляки не бажали зректися своїх претензій до західноукраїнських земель². Отже, боротьба тривала. Поляки сподівалися, що західні держави допоможуть їм відновити їхні довоєнні східні кордони. Але то була фатальна помилка.

Тепер, нарешті, настала черга поміркувати про політичні формації, які намагалися здійснювати свої плани за співпраці чи за згодою німців. Йдеться про українське самостійницьке підпілля і про Українську повстанську армію, які мали значний вплив на українське життя під час війни. Але перед тим дещо про легальні політичні утвори.

З передвоєнних політичних центрів, які нагадували про своє існування заявами до німецького уряду або до ук-

¹ Оригінали документів польсько-української конференції містяться в Архіві польської підпільної армії в Лондоні.

² У жовтні 1943 р. провід ОУН (Бандери) видав комунікат у справі польсько-українських відносин, в якому, з одного боку, почувасться вияв доброї волі до поляків, але з іншого — повна безкомпромісність щодо території України (Архів ЗП УГВР у Ньюарку. Течка летючок).

Вояки Української повстанської армії

раїнської громадськості, назвемо екзильний уряд Української Народної Республіки на чолі з Андрієм Ливицьким і гетьманський Рух під проводом Павла Скоропадського. Відчутної ролі в політичному процесі ці центри не відігравали. Мабуть, більш впливовим органом був уряд УНР, з яким пов'язувалися визвольні змагання українського народу в 1917—1921 рр.

Значно дійовішою була Рада сеньйорів, яка мала слугувати своєрідним парламентом при львівському крайовому правлінні Ярослава Стецька. З ліквідацією крайового правління вона залишилася єдиним легальним представницьким органом на західноукраїнських землях. 30 липня 1941 р. Рада сеньйорів змінила свою назву на Українську Національну Раду, проте це було радше формальним актом, оскільки люди, які репрезентували українську справу, як, наприклад, Кость Левицький чи митрополит Шептицький, залишалися на своїх місцях і продовжували заступати українські національні інтереси.

Ситуація була вельми складною. Українська Національна Рада щиро бажала поліпшити життєві умови українського населення. Звісно, німцям це зовсім не подобалось, оскільки вони вважали, що українці повинні виконувати лише накази

Берліна, а не шукати собі полегшень. Та старі українські політики, які засідали у Національній Раді, мужньо відстоювали свої позиції. Відносно швидко Українська Національна Рада оформилась у парламентарний орган із власною Президією (Радою секретарів) і вже 6 серпня 1941 р. затвердила Костя Паньківського генеральним секретарем, який невдовзі став домінуючою особою Ради¹.

Німецька влада, включивши Галичину до Генерального губернаторства Польщі, навіть не думала визнавати Національну Раду за авторитетну інституцію, тим більше, що її діяльність мала всі ознаки політичної. Значно більше її влаштував Український Центральний Комітет під проводом професора Володимира Кубійовича, розташований у Кракові. Він займався добродійністю, громадською опікою, шкільництвом і т. ін. Ця діяльність, звичайно, була корисною і допомогла багатьом українцям. Але разом із тим німці використовували структуру УЦК та авторитет його провідників для своїх окупаційних цілей. Саме тому вони

¹ Про діяльність Української Національної Ради та її відносини з окупаційною владою див.: *Паньківський К.* Роки німецької окупації. Ньюарк, 1965.

хотіли, щоб Комітет поширив свій вплив на Галичину і став виразником їхньої влади.

Стурбований таким розвитком подій, Кость Левицький, голова Української Національної Ради, передав губернаторові Галичини рішення президії від 14 жовтня 1941 р. Обороняючи свої прерогативи, Рада нагадувала: «УНР репрезентує громадську опію національної ідеї до часу створення Соборної Незалежної України... Представляючи собою єдину політичну репрезентацію української нації Західної України, УНР має рівнобіжно з цим вказувати головні напрями в культурних, суспільних і економічних справах української нації Західної України...»

13 листопада 1941 р. після короткої недуги помер Кость Левицький. Це була велика втрата для української справи. На його місце прийшов усіма шанований митрополит Андрей Шептицький. Від того часу проблема існування Української Національної Ради лягла на його плечі.

Та в умовах німецької окупації навіть авторитет митрополита не допоміг. 4 березня 1942 р. представник служби безпеки заявив про неможливість подальшої діяльності Національної Ради. Причиною цього називалося підписання митрополитом Шептицьким меморандуму в обороні прав України. Але то був тільки привід, аби нарешті покінчити з Українською Національною Радою. Німці вимагали її розпуску, проте митрополит Шептицький лише припинив її діяльність.

А тепер поглянемо, що відбувалося в Києві, куди німці увійшли тільки 19 вересня 1941 р. За ними з'явилися похідні групи ОУН, про які ми розповімо нижче. Саме за їхньою ініціативою 4 жовтня відбулися громадські збори, на яких було вирішено відновити Українську Національну Раду. Її головою одноставно обрали професора Миколу Величківського.

Завдяки заходам Української Національної Ради в Києві, як і в багатьох інших містах України, поступово відроджувалися освіта, кооперація, церковне життя (яке великою мірою довелося українізувати), соціальна допомога. Важливою подією став вихід у світ щоденника «Українське слово» за редакцією Івана Рогача та журналу «Літаври» за редакцією Олени Теліги. Але у скорому часі обое редакторів були розстріляні нацистами.

На відміну від львівської київська Рада проіснувала лише сім тижнів. Деякі її члени дісталися до Львова, де 22 квітня 1944 р. обидві Ради злилися в єдину Українську Національну Раду, ще раз маніфестуючи соборницький принцип української політики.

Я вже говорив про конфронтацію між ОУН і німцями, яка наперед вирішила дальший хід подій. Повертаючись до цієї проблеми, треба сказати, що навіть у часи українсько-німецької співпраці ОУН мала ряд планів, у подорожжях яких німці не були втаємничені. До таких, зокрема, належить уже зазначене засилання похідних груп на східні терени України. Юні націоналісти обох крил ОУН, об'єднані у більші чи менші загони, йшли по слідах німецької армії, проникаючи в населені пункти. Завданням цих груп було заслужити довіру місцевих жителів, сприяти відбудові їхнього громадського життя і врешті-решт розбудити національну свідомість наддніпрянських українців.

Спогади таких провідних учасників похідних груп, як Євген Стахів чи Зенон Матла, дають прегарний матеріал про тих відданих молодих людей, які подібно до народників 60-х років ХІХ ст. несли людям вогонь національної самобутності.

Похідні групи виконали своє завдання. Вони не тільки дійшли до Харкова, Одеси, Дніпропетровська, Донбасу і золотоверхого Києва, але й активно стали до праці, створивши підпільні осередки. Ця праця не минула безкарно — сотні патріотів віддали життя у німецьких катівнях¹.

Звичайно, похідні групи представляли тільки частину боротьби, яку розгортала ОУН. Центром її діяльності була й залишалася Галичина. Саме тут ОУН, яка ще до кінця червня 1941 р. сподівалася досягти своїх політичних цілей у співпраці з німцями, вступає в нову фазу — фазу боротьби проти німців як окупантів. Не маючи поки достатніх сил для цього, ОУН спершу вирішила вдатися до активної антинімецької агітації в масах і рівночасно поширити підпільну мережу до тої міри, щоб мати своїх людей в усіх кутках України — від Києва до найменшого села.

Після арешту Степана Бандери та Ярослава Стецька провідником ОУН став Микола Лебедь. Цей період позначений політичною активізацією українського Опору, зокрема розбудовою бази для тривалої боротьби. Так, І конференція ОУН, яка відбулася у вересні 1941 р., наголошувала на потребі перекинути на східні землі України провідні сили, збирати та складувати зброю, посилити пропагандистську працю та вишкіл нових кадрів організації.

ІІ конференція ОУН (квітень 1942 р.) була присвячена питанням програмово-ідеологічного порядку. У постановках конференції зазначалося, що ОУН буде свою політику на творенні й розбудові власних революційно-політичних і військових сил; на самостійницькій, ні від кого не залежній

¹ Докладніше див.: *Шанковський Л.* Похідні групи ОУН. Мюнхен, 1958.

всеукраїнській політиці революційної боротьби; на використанні всіх можливостей і сил, що сприятимуть постанню Української держави. «Московсько-большевицькій міжнародній концепції інтернаціоналу і німецькій концепції так званої « нової Європи », — читаємо далі у матеріалах конференції, — ми протиставляємо міжнародну концепцію справедливої національно-політично-господарської перебудови Європи на засаді вільних національних держав під гаслом «Свобода народам і людині»... Ми наголошуємо на ідеї Самостійної Соборної Української Держави, яка є життєвою необхідністю і вічним стремлінням української нації... Боре-мося за повний розвиток української культури, за її національний зміст, за повну духовну незалежність її від московсько-большевицького світу і від світу німецького...»¹

На III конференції ОУН, що пройшла у лютому 1943 р., ці засадничі висновки були уточнені й розвинені. Зокрема, одна із статей постанов виглядає так: «Сучасна війна на Сході, що її розв'язано в ім'я імперіалістичних інтересів німецького націонал-соціалізму і московського большевизму, ведеться за протинародні, реакційні цілі, за обернення країни і народів у предмет колоніальної експлуатації і грабунку, що несе з собою духовно-моральний, соціально-економічний і національно-політичний визиск і гніт, тобто за повне поневолення народів і людини...»² Отже, теоретичні підвалини українського руху на цьому історичному відрізку були повністю з'ясовані.

Тепер логічно зупинитися на питаннях збройної боротьби за державну незалежність. Як не дивно, вона почалася на теренах, населення яких перед війною не відзначалося особливою національною свідомістю. Маю на увазі Полісся і Волинь. Німецькі архівні документи свідчать, що народ просто тікав у ліси, щоб уникнути вивозу до Німеччини, покарання за нездачу продуктів харчування тощо. Отже, окупанти самі створювали передумови для виникнення партизанських осередків.

Перші збройні загони, пов'язані з українським самостійницьким рухом, з'явилися на Поліссі. Тут Тарас Бульба-Боровець створив так звану Поліську Січ і в листопаді 1941 р. пішов у ліси, щоб воювати як проти більшовицьких партизанів, так і проти німецької поліції, яка нищила українські села і знущалася над невинним населенням³.

¹ ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929—1955 рр. Б. м., 1955. С. 61—74.

² Там же. С. 75.

³ Докладніше див.: *Бульба-Боровець Т.* Армія без держави. Вінніпег, 1981.

Кінювачки УПА. Волинь, 1943—1944 рр.

Всенародний гнів породжував нових і нових месників. Починаючи з 1942 р. партизанський рух на Волині та Поліссі набрав значних розмірів. Як і всі стихійні рухи взагалі, він позначався великою динамічністю та різноспрямованістю. Додамо, що українські партизани воювали не тільки проти німців чи комуністів, а й зводили старі рахунки з польським населенням.

Як бачимо, ініціатива створення збройних загонів для боротьби з німцями належала не Організації українських націоналістів. У давому випадку вона намагалася встигнути за подіями. Восени 1942 р. ОУН організувала ряд партизанських загонів, які скоро прибрали назву Української повстанської армії (УПА). Початки були вельми скромні. Але завдяки великій організаційній мережі ОУН армія дуже швидко розвинулась у потужну силу.

Важливу роль у розвитку УПА відіграли підрозділи української поліції, які майже у повному складі залишали свої пости і переходили зі зброєю в ліс. У процесі свого зростання УПА вбирала в себе менші партизанські осередки, в тому числі групу Тараса Бульби-Боровця.

Зростаючи на силі, УПА поширювала свій контроль над багатьма районами Волині та Полісся. До кінця травня 1943 р. під контролем німців залишилися тільки великі міста. Використовуючи їх подібно до середньовічних твердинь,

окупанти проводили свої каральні операції лише протягом дня, щоб увечері знову повернутися назад.

Успіхи УПА на Волині переконали провід ОУН створити військові сили й у Галичині. Прискорив це рішення рейд Ковпака у Карпати, які ОУН хотіла перетворити на свою базу. Саме з цих міркувань на теренах Галичини формується українська народна самооборона як складова УПА. Створені нашвидкуруч загони прибули в Карпати для боротьби з радянськими партизанами. Звістки про переможні дії народної самооборони розходилися по Галичині, притягаючи до лав «невидимої армії» велику кількість українських патріотів.

Варто згадати, що УПА була побудована за принципом добровільності, до неї міг вступити кожен, хто прагнув воювати проти німців і проти більшовиків. Ще один цікавий факт: хоч організатором армії була ОУН, від самого початку свого існування УПА проводила ідею всеукраїнськості, надпартійності.

Про свої політичні цілі УПА писала так: «Українська Повстанча Армія бореться за Українську Самостійну Соборну Державу і за те, щоб кожна нація жила вільним життям у своїй власній, самостійній державі. Знищення національного поневолення та експлуатації нації нацією, система вільних народів у власних, самостійних державах — це єдиний лад, який дасть справедливу розв'язку національного і соціального питання в цілому світі... УПА бореться проти імперіалістів і імперій, бо в них один пануючий народ поневолює культурно і політично та визискує економічно інші народи. Тому УПА бореться проти СРСР і проти німецької «нвої Європи»... УПА з усією рішучістю бореться проти інтернаціоналістичних і фашистсько-націонал-соціалістичних програм та політичних концепцій, бо вони є знаряддям завойовницької політики імперіалістів. Тому ми проти російського комуністсько-більшевизму і проти німецького націонал-соціалізму»¹. В документах УПА наголошується на тому, що в її лавах українські селяни, робітники та інтелігенти борються за національне визволення, за новий державний порядок, за новий соціальний лад в Україні, за повне право всіх її громадян, без огляду на національність, плекати свою власну національну культуру.

Як носій національних і соціальних прагнень українського народу, Українська повстанська армія користувалася великою пошаною. Для українських юнаків було честю служити у своєму війську. Ці почуття перетворювалися на досить

¹ Літопис Української Повстанської Армії (далі -- Літопис УПА). Торонто. 1978. Т. I. С. 128 --129.

вражаючі цифри: за німецькими даними, до 1943 р. УПА мала під зброєю 80—100 тис. вояків.

На мою думку, це перебільшення. Мабуть, ніхто не може з певністю сказати, якою чисельною була Українська повстанська армія. Польське підпілля, наприклад, оцінювало її склад у 50 тис. бійців. Та в даному випадку річ не в кількості, а в тому незрівнянному впливові на політичну і громадську думку української спільноти, що його здійснювала УПА, — спочатку під німецькою, а згодом під радянською окупацією.

Найбільші зміни в розвитку УПА, як і взагалі підпілля, пов'язаного з ОУН, припали на 1943 р. Головною серед них було те, що ОУН, яка поширила поле своєї діяльності на східні терени України, мусила пристосуватися до нових обставин — організаційно і навіть програмово.

Саме з таких міркувань провід ОУН скликав у серпні 1943 р. надзвичайний Великий збір організації. Тут уперше відчувається значний вплив східних українців на формулювання деяких важливих питань. Новим у постановках Велико-го збору було й недвозначне прийняття демократичних принципів, які мали забезпечити майбутній державний порядок і справедливий соціальний лад. Постанови, які читаються,

мов конституція демократичної держави західного зразка, звернули особливу увагу на економічне будівництво та культурне піднесення народу в самостійній Українській державі¹. І це вирішувалося за надзвичайних воєнних обставин, коли перспектива була такою неясною! Але ясною була впевненість у перемозі.

Мабуть, найважливішою зміною організаційного порядку було обрання Романа Шухевича головою проводу ОУН. Оскільки він був призначений також головнокомандуючим УПА, провід українського самостійницького підпілля та його військо опинилися в руках однієї особи — генерала Тараса Чупринки (псевдонім Романа Шухевича).

Чи було це розумне рішення, сказати важко. Я схильний думати, що ні. Надто складні були обставини, аби накладати на одну людину, навіть таких високих якостей, як Роман Шухевич, увесь тягар боротьби.

Однак присутні на Великому зборі думали інакше. Хоча споріднена з Організацією українських націоналістів УПА, щоб засвідчити свою окремішність, оголосила власну програму під назвою «За що бореться Українська Повстанча Армія», яка, до речі, з незначними відхиленнями повторює постанови III конференції ОУН та самого Великого збору.

Наголос українського самостійницького підпілля та української повстанської армії на праві самовизначення народів мав безпосередній наслідок — представники національних меншин Радянського Союзу почали вступати — поодинокі, а то й цілими групами — до лав УПА. Влітку 1943 р. в УПА було стільки іншонаціонального елементу, що команда армії на Волині навіть приступила до створення окремих національних загонів — грузинів, татар, азербайджанців, узбеків.

Із метою поширення протирадянської боротьби у листопаді 1943 р. УПА скликала конференцію поневолених народів Східної Європи та Азії. На неї під охороною УПА прибули 39 делегатів, які репрезентували 13 національностей. Після трьох тижнів нарад делегати підготували постанови та відозву конференції. Обидва документи засуджували загарбницьку політику Москви та Берліна і ставили створення самостійних національних держав як передумову вільного розвитку народів Східної Європи та Азії².

Той факт, що УПА стала значною збройною силою, а також те, що радянська армія швидкими темпами виганяла з України німецьких завойовників, примусили головноко-

¹ ОУН в світлі постанов... С. 90—103.

² Літопис УПА. Т. I С. 205—234.

мацдування УПА задуматися над створенням нового політичного центру. Завданням такого надпартійного органу мало стати керівництво українським рухом на рідних землях і репрезентація цього руху за кордоном. Із цією метою було створено ініціативний комітет, який підготував установчий збір і накреслив його тимчасову платформу.

У липні 1944 р. заховані в Карпатських горах під охороною загонів УПА представники усіх частин України створили перший уряд самостійницького підпілля. Він прийняв назву Української Головної Визвольної Ради (УГВР).

Створення Ради було актом великої ваги. Визвольна боротьба, на якій часто-густо позначалися партійні впливи, переходила із цього часу на виразно державницькі позиції. Новий уряд об'єднував усі провідні політичні елементи, — незалежно від їхнього світогляду та політичної приналежності, — які стояли на ґрунті суверенності Української держави.

Оформившись як центр української революційної боротьби, УГВР видала універсал до українського народу, в якому, зокрема, говорилося: «Українська Головна Визвольна Рада є найвищим і єдиним керівним органом українського народу на час його революційної боротьби, аж до створення уряду Української Самостійної Соборної Держави». Далі УГВР присягала боротися за справедливий лад без гніту і визиску, за вільну працю селянина й робітника, за широку ініціативу трудящого населення в усіх галузях господарської діяльності¹.

Мабуть, до речі згадати, що виконавчим органом УГВР був Генеральний секретаріат, головою якого збір обрав Романа Шухевича.

У той час як відбувався установчий збір УГВР, німецько-радянська війна на території України наближалася до кінця. Німці, які спричинили Україні нечувані жертви та спустошення, всіма способами намагалися зав'язати дійові відносини з УПА, обіцяючи українцям та іншим народам Східної Європи змішити політику відносно них.

Із цією метою шеф головного бюро СС генерал Бергер мав 5 жовтня 1944 р. розмову зі Степаном Бандерою, якого невдовзі випустили з концентраційного табору. «Бандера — це незручний, упертий і фанатичний слов'янин, — писав генерал у своєму рапорті. — Своїй ідеї він відданий до останнього. На даному етапі надзвичайно цінний для нас, опісля небезпечний. Ненавидить так само росіян, як і німців».

¹Літопис УПА. 1980. Т. VIII. С. 27—41. Діяльності УГВР присвячені також томи IX і X цього видавця.

Спроби німців досягти порозуміння з УПА залишилися безуспішними. У цій справі УПА видала окреме звернення — «Так звана нова східна політика німців і наша постава до неї». Цей документ, датований листопадом 1944 р., який існує у німецькому перекладі, вбачає у цій політиці хитру спробу нацистів використати східні народи для своїх подальших імперіалістичних цілей¹.

Подібне звернення у формі листівки під назвою «Боротьба українського народу проти окупантів» УПА видала в лютому 1945 р.² У цей час німці фактично перестали бути важливим об'єктом політики українського самостійницького руху, який тепер повернув свою увагу на боротьбу проти радянської влади. На землях, які ще не були захоплені радянською армією, ОУН і УПА збирали зброю та амуніцію, будували бункери і шпиталі, складавали харчові продукти. Тільки час від часу доводилося вступати в переважно оборонні бої з відступаючим вермахтом.

Швидке наближення радянської армії поставило головнокомандування УПА перед завданням перейти німецько-радянські фронти, щоб опинитися в радянському тилу. Отож, не вступаючи в сутички з численними армійськими з'єднаннями, успішними рейдами УПА проникла у радянський тил.

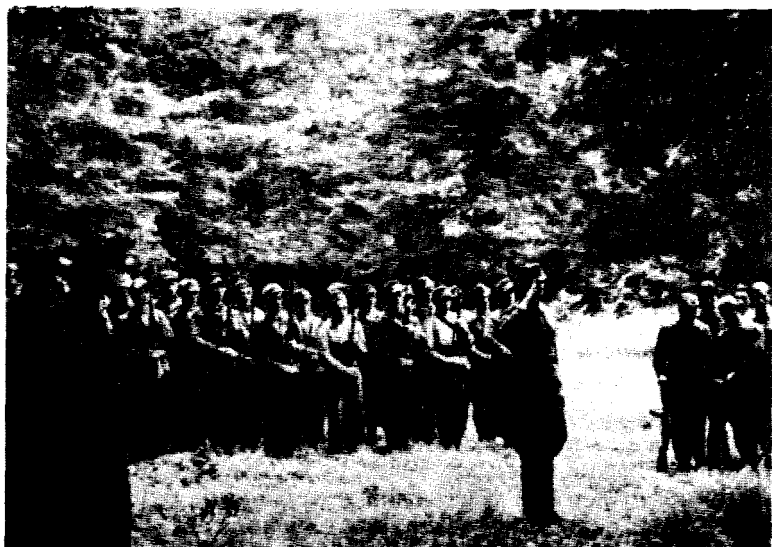
Першими з радянською армією зустрілися частини УПА-Південь та загін командира Енея. В одному з таких перших боїв повстанці розбили автоколонну штабу командуючого 1-м Українським фронтом генерала Ватутіна на шляху Корець — Рівне. Генерал Ватутін був тяжко поранений і незабаром помер у Києві 15 квітня 1944 р.

Щоб розправитися з УПА, радянське командування збрало на відтинку Шепетівка — Рівне — Збараж близько 30 тис. бійців та співробітників НКВС, які 22—23 квітня здійснили наступ на масив Гурбенських лісів. Маючи велику перевагу в людях і техніці, радянській армії вдалося розбити з'єднання УПА. Ця перемога далася дорогою ціною — повстанців загинуло 80, у той час як радянські втрати налічували понад 800 убитими.

Німецькі дані свідчать, що в Західній Україні радянські війська перебували у стані відкритої війни з УПА. Так, в одному з рапортів за листопад 1944 р. пишеться, що на околиці Луцька приблизно 30 тис. бійців радянської армії та НКВС воюють проти надзвичайно вправно оперуючих підрозділів УПА. Цей же рапорт стверджує, що біля Яблунова

¹ Літопис УПА. 1983. Т. VII. С. 171—176.

² Там же. С. 177—185.

Сотня УПА «Ударники» на Святі зброї. Серпень 1946 р.

(15 км від Коломиї) УПА цілком розгромила батальйон радянської армії. У рапорті під назвою «УПА — невидима армія позаду радянського фронту» читаємо таке: «Майже кожний перебіжчик має щось нове сказати про УПА. Але всі погоджуються, що УПА є одною з головних тем розмови в радянських окопах...»¹

Ситуація, яку створила УПА, була загрозлива. Ось наказ від 14 травня 1944 р. начальника штабу 258-го Хабаровського охоронного полку майора Харламова: ніхто не повинен ходити поодиноці або без зброї, вантажні машини мусять їздити щонайменше по п'ять, із хат, які розташовані поблизу штабу, бажано виселяти мешканців тощо.

На підставі багатьох документів, які є в моєму розпорядженні, можна сміливо твердити, що Західна Україна була у справжній облозі радянських військ, яким УПА та цивільне населення чинили запеклий і часто успішний опір.

Сподіваючись вплинути на повстанців, Верховна Рада УРСР двічі, у травні та жовтні 1944 р., зверталася до них із закликом покинути «ліс» і повернутися до спокійного життя. Але бійці УПА кожного разу відповідали однаково —

¹ Літопис УПА. С. 64 — 65.

зброєю¹. Боротьба між українським революційним підпіллям і радянською владою тривала не лише до кінця війни — трохи змінивши тактику, УПА продовжувала свою діяльність аж до 1951 р.

Отже, підсумуємо усе сказане вище. Лихоліття другої світової війни принесло українському народові величезні втрати — демографічні, матеріальні, культурні, а ті, хто врятувався, пережили страшні фізичні й духовні торттури. Але в той самий час у широких масах зростало й міцніло почуття національної самобутності. Це почуття було великою мірою стимульоване членами ОУН, відданість і жертвність яких стали взірцем патріотизму.

Створення УПА як військової сили українського революційного руху і УГВР як єдиного політичного центру виявило здібність українського народу до державотворчої праці навіть за вкрай несприятливих обставин. Це підтверджує хоча б такий факт, що УПА, не маючи допомоги ззовні, але опираючись на українського селянина, робітника, інтелігента, виросла в потужну силу, з якою мусили рахуватися Німеччина і Радянський Союз.

¹ Літопис УПА. С. 59—64.

УКРАЇНСЬКИЙ НЕКРОПОЛЬ

Майже одразу після того як німців було вигнано з України, їй відвідав американський журналіст Едгар Сноу. Своє враження про наслідки нацистської окупації він виклав у статті «Україна сплачує за своїм рахунком», де, зокрема, зробив такий висновок:

«Уся ця титанічна боротьба, що її деякі схильні скинути з рахунку як якусь «славу Росії», була насправді — і в багатьох аспектах — насамперед боротьбою, запеклою війною України, яка їй коштувала багатьох болючих втрат. Звичайно, найбільшою втратою були людські життя. Не менш ніж десять мільйонів людей... загинуло на Україні з початку війни... Жодна інша країна Європи не зазнала подібного руйнування міст, промисловості, сільськогосподарських угідь, загибелі стількох людей»¹.

Звіт журналіста не був спробою згустити фарби. Скоріше він не зміг передати всієї трагічності становища українського народу, на землі якого зіткнулися у смертельному двобої два левіафани. Про те, що саме Україна була центральною ареною війни, свідчить той факт, що вже у 1941 р. вся її територія, яку залюднювали 41,9 млн чоловік, була окупована німцями. У той самий час лише 17% території Росії з населенням 27 млн було зайнято ворогом.

Демографічні втрати України були насамперед результатом нацистської політики геноциду. Як відомо, окупаційні власті нещадно експлуатували і гнобили місцеве населення. Ретельний виконавець наказів фюрера Еріх Кох відверто признавався: «Про мене знають як про оскаженілого собаку. Саме завдяки цьому мене призначено райхскомісаром України. Наше завдання полягає в тому, щоб вилучити з Укра-

¹ Saturday Evening Post. 1945. Jan. 27.

їни все, до чого дійдуть наші руки, і в цьому ми не звертатимемо ніякої уваги на почуття українців чи на їхні права власності». А генерал-губернатор Польщі Ганс Франк висловлювався ще брутальніше: «Тільки-но ми переможемо в цій війні, то, як про мене, можна буде зробити фарш із поляків, українців та всіх інших, що до сього часу плутаються у нас під ногами».

Тут варто усвідомити, що нацистська політика геноциду як ганебне відхилення від загальновизнаних умов ведення війни була свідомою цілеспрямованою кампанією для забезпечення німецьких колонізаторів східноєвропейськими територіями. Для цього годилися всі засоби, включаючи масове знищення населення.

Мету колоніальної політики Німеччини більш конкретно викладено у генеральному плані «Ост» (травень 1942 р.). Зокрема, там передбачалося залишити на місці певну частину населення як рабів німецьких хазяїв, решту ж відправити далі на схід. Рабам, зрозуміло, не дозволялося володіти землею чи будь-яким капіталом.

Упровадження в життя таких планів зіткнулося з масовим опором окупованих народів. Але і в цьому, як не дивно, Гітлер убачав певні переваги для свого режиму. На його думку, війна з партизанами надала б німцям можливість позбутися «небажаних елементів», тобто слов'янського населення, яке нацисти планували зменшити до 30 млн. Ці сподівання, на жаль, виправдалися на теренах України, яка разом із Білорусією стала полем головних сутичок між німцями та різними партизанськими угрупованнями.

Як відомо, найважливішими такими угрупованнями були радянські партизани, що діяли за вказівками з Москви, і Українська повстанська армія, яка змагалася за створення незалежної Української держави. Але для німців усі вони були однакові. Тому ті, на яких падала підозра у співпраці з партизанами, незалежно від політичної орієнтації підлягали покаранню смертю, а їхні села зрівнювались із землею.

Надзвичайно цікавим у контексті антипартизанської боротьби в Україні є звіт, надісланий Альфредові Розенбергу і датований 12 лютого 1943 р. У ньому міністри східних окупованих територій повідомляють про те, що протягом лише двох місяців на Житомирщині було зруйновано 108 сіл і страчено 2336 мешканців, проте нічого не сказано про решту людей, які загинули під час цих каральних акцій. Виникає питання: скільки ж усього було зруйновано таких поселень і скільки взагалі людей загинуло при цьому?

Свідчення, що є у нашому розпорядженні, вказують на те, що найбільшою жертвою партизанської війни було цивільне

населення. Так, у серпні-листопаді 1942 р. німці вбили або стратили 9902 партизани і за той самий час — 14257 цивільних осіб, на яких падала підозра у допомозі партизанам.

Польський дослідник Р. Торжецький сприймає масове знищення цивільного населення як найбільшу трагедію України під час другої світової війни. За його даними, тут було 250 місць такого знищення — і це поряд із концтаборами, де також загинули тисячі людей.

Інший дослідник — Г. Кунріх — зазначає, що у партизанській війні з обох боків полягло 5 909 225 осіб. Оскільки Україна була центром партизанських дій, втрати тут найбільчіші — 4,5 млн партизанів та цивільних (у Білорусії — 1 409 225).

Деякі подробиці про сваволло окупаційних властей знаходимо в детальному звіті, надісланому Володимиром Кубійовичем генерал-губернаторові Гансу Франку. Кожна стаття цього звіту є свідцтвом глибоко корумпованої системи Третього райху, за якої владу отримували люди, що надто швидко втрачали здоровий глузд, коли здобували можливість розпоряджатися чужим життям та смертю. Вони не визнавали ні моралі, ні етики, ні простого людського розуміння, не кажучи вже про елементарну гідність. Одне слово, поведінка німецьких властей свідчила про їхню повну моральну деградацію.

Професор Кубійович наводить численні приклади брутальності окупантів. Зокрема, він пише: «29 січня 1943 р. у селі Сумин страчено 45 українців, серед них 18 дітей віком від 3 до 15 років... 2 лютого 1943 р. страчено 19 українців у селах Панків та Шаровода, серед них 8 дітей віком від одного до 13 років».

Поряд із цивільним населенням найбільші людські втрати випали на долю військовополонених. Німецькі військові архіви зазначають, що до травня 1943 р. було взято в полон 5 405 616 осіб. Ніхто не знає, скільки з них вижило. Єдине, що можна твердити, — це те, що умови в німецьких таборах для військовополонених були надзвичайно тяжкими. Багато в'язнів умирало від голоду та холоду, а ще більше було страчено. В одному із звітів читаємо, що до грудня 1941 р. було страчено 87451 в'язня. Оскільки така політика німців і надалі залишалася без змін, можна припустити, що принаймні до весни 1943 р. в'язні продовжували гинути, і число жертв сягнуло мільйонів.

Історики пролили деяке світло ще на одну групу жертв другої світової війни — людей, яких примусово вивозили на роботу до Німеччини. Ми вже зазначали, що «остарбайтери» ставали об'єктами найбезжаліснішої експлуатації, бруталь-

Молодь з Полтавщини на примусових роботах у Німеччині. 1943 р.

ного ставлення хазяїв. За підрахунками радянських учених, близько 2,2 млн робітників було вивезено лише з України.

Зовсім безневинними жертвами нацистського режиму були діти. Тисячі їх було викрадено або зловлено й разом із матерями кинуті до таборів для військовополонених або до спеціальних таборів для дітей та молоді, де вони повинні були вчитися працювати та жити в покорі перед «вищою расою». Найжахливіше, що і у цих таборах теж страчували.

Зрозуміло, у страшних злочинах проти українського народу винні передусім німці, але й радянський уряд не дуже далеко відстав від них. Його жертвами стали головним чином мешканці західноукраїнських земель, окупованих радянськими військами у вересні 1939 р. За три періоди — грудень 1939 р., квітень 1940 р. та червень 1941 р. — НКВС заарештував і відправив до Сибіру сотні тисяч невинних людей. Багато з них пізніше загинуло. Іноді депортували цілі родини. Офіційно ці люди звалися «ворогами народу». Більшість депортованих складали українці та поляки. У листі до Ватикану від 7 листопада 1941 р. митрополит Андрей Шептицький сповіщав, що на той час було вислано до Сибіру, арештовано або страчено 200 тис. українців зі Львівської єпархії, а загальні втрати українців у Галичині, можливо, сягали 400 тис.

Після вторгнення німців радянський терор досяг особливо кривавої стадії. Не маючи змоги евакуювати політичних в'язнів, НКВС почав їх масове знищення. Із звітів німецької таємної поліції дізнаємося про деякі такі акції: 5 тис. в'язнів

Розкопки масових
поховань жертв НКВС.
Вінниця, 1943 р.

знищено у Львові, 2800 у Луцьку, 700 у Золочеві, 600 у Тернополі. Це лише окремі приклади, які дають уявлення про безпрецедентні масштаби терору в Західній Україні.

Окремо треба сказати про масові вбивства у Вінниці десь між 1936 та 1941 роками. Їх можна порівняти хіба що із знищенням польських офіцерів у Катинському лісі. Відриття братських могил навесні 1943 р. засвідчило, що НКВС знищив 9434 українців обох статей — представників усіх прошарків населення. Щоб утаїти цей злочин, забитих таємно поховали у межах забороненої зони.

Таким чином, українці були жертвами кількох факторів: нацистської політики геноциду, радянського насильницького режиму, а також воєнних дій, під час яких не було ніякої пощади мирному населенню. В Україні німці знищили понад 700 міст і містечок — це 42% усіх поселень, які постраждали від війни на всій території СРСР, — а також понад 28 тис. сіл. Важко підрахувати матеріальні втрати, проте радянські дослідники оцінювали їх у 1,2 трлн карбованців, а це приблизно 30% національного багатства України.

Звичайно, найтяжчими для української нації були людські втрати. Радянські джерела 60-70-х років називали різні цифри, які коливалися в межах від 5,5 до 6,75 млн. Точна кількість

невідома й досі. При цьому треба мати на увазі, що мова велася про зменшення кількості населення тільки за рахунок загиблих у війні — без урахування евакуйованих, депортованих тощо. Можна піти таким шляхом. Із загальної демографічної картиці України бачимо, що на січень 1941 р. її населення становило 41,9 млн, 14 млн із яких були міськими мешканцями. Наприкінці війни, у 1945 р., загальна кількість населення зменшилася до 27,4 млн, а в містах проживало лише 7,6 млн. Тобто втрати становлять 14,5 млн. Деякі західні джерела подають менші цифри: 13 614 000 або 11 млн.

Як бачимо, найвідчутніші втрати випали на долю міських мешканців. Історія з Києвом — це історія трагедії майже 900-тисячного міста. До 1945 р. внаслідок знищення 195 тис. і депортації до Німеччини ще 100 тис. у Києві лишилося 186 тис. жителів.

Таблиця 1 містить дані, наведені газетою «Дойче Україна цайтунг» за 2 лютого 1943 р. Зазначимо, що вони далеко не повні, оскільки війна ще тривала.

Таблиця 1

Зменшення міського населення України
щід час другої світової війни

Місто	Населення (тис. осіб):	
	на 14 січня 1939 р.	1942—1943 рр.
Київ	846	330
Одеса	604	300
Дніпропетровськ	501	152
Запоріжжя	289	120
Маріуполь	222	178
Кривий Ріг	198	125
Миколаїв	167	84
Дніпродзержинськ	148	75
Полтава	130	75
Кіровоград	100	63
Херсон	97	59
Житомир	95	42
Вінниця	93	42
Мелітополь	76	65

Зрозуміти приголомшуючі масштаби трагедії України можна лише у порівнянні їх з утратами населення інших країн, які безпосередньо або посередньо брали участь у другій світовій війні. Як свідчать дані таблиці 2, жодна держава не втратила стільки людей, скільки Україна.

**Втрати населення країн світу внаслідок
другої світової війни**

Країна	Число загиблих (тис. осіб):			% утрат відносно всього населення
	військових	цивільних	усього	
Україна	2500	4500	7000	16,7
Німеччина	4500	4000	6500	9,0
Польща	123	4877	5000	19,6
Японія	2000	350	2350	3,4
Югославія	300	1400	1700	10,6
Франція	250	350	600	1,5
Італія	400	100	500	1,1
Румунія	300	200	500	3,7
Греція	100	350	450	6,2
Угорщина	136	294	430	4,6
Австрія	270	104	374	5,6
Великобританія	290	60	350	0,7
Чехо-Словаччина	46	294	340	3,0
США	300	—	300	0,2
Голландія	12	198	210	2,4
Фінляндія	84	16	100	2,7
Бельгія	13	75	88	1,1
Канада	42	—	42	0,4
Болгарія	25	10	35	0,3
Австралія	35	—	35	0,5

Зрозуміло, що ні наведені мною факти, ані тим більше цифри нездатні передати все страхіння людських страждань, які залишили незгладні сліди на тих, кому вдалося вижити.

ДОДАТКИ

1. Перший універсал Української Центральної Ради

Народе Український! Народе селян, робітників, трудячого люду!
Волею своєю ти поставив нас, *Українську Центральну Раду*, на сторожі прав і вольностей Української Землі.

Найкращі сини твої, виборні люде від сел, від фабрик, від солдатських казарм, од усіх громад і товариств українських вибрали нас, *Українську Центральну Раду*, і наказали нам стояти й боротися за ті права і вольності.

Твої, народе, виборні люде заявили свою волю так:

Хай буде Україна вільною. Не одділяючись від всієї Росії, не розриваючи з державою російською, хай народ український на своїй землі має право сам порядкувати своїм життям. Хай порядок і лад на Україні дають — вибрані вселюдним, рівним, прямим і тайним голосуванням — Всенародні Українські Збори (Сойми). Всі закони, що повинні дати той лад тут у нас, на Україні, мають право видавати тільки наші *Українські Збори*.

Ті ж закони, що мають лад давати по всій Російській державі, повинні видаватися у Всеросійським Парламенті.

Ніхто краще нас не може знати, чого нам треба, і які закони для нас кращі.

Ніхто краще наших селян не може знати, як порядкувати своєю землею. І через те ми хочемо, щоб після того, як буде одібрано по всій Росії поміщицькі, казенні, царські, монастирські та інші землі у власність народів, як буде видано про це закон на Всеросійському Учредительному Зібранні, право порядкування нашими українськими землями, право користування ними належало тільки нам самим, нашим українським Зборам (Соймові).

Так сказали виборні люди з усієї Землі Української.

Сказавши так, вони вибрали з-поміж себе нас, *Українську Центральну Раду*, і наказали нам бути на чолі нашого народу, стояти за його права і творити новий лад вільної автономної України.

Ми, *Українська Центральна Рада*, вволили волю свого народу, взяли на себе великий тягар будови нового життя і приступили до тієї великої роботи.

Ми гадали, що Центральне Російське Правительство простягне нам руку в сій роботі, що в згоді з ними ми, Українська Центральна Рада, зможемо дати лад нашій землі.

Але Тимчасове Російське Правительство одкинуло всі наші домагання, одіпхнуло простягнену руку українського народу. Ми вислали до Петрограду своїх делегатів (послів), щоб вони представили Російському Тимчасовому Правительству наші домагання.

А найголовніші домагання ті були такі:

Щоб Російське Правительство прилюдно окремим актом заявило, що воно не стоїть проти національної волі України, проти права нашого народу на автономію.

Щоб Центральне Російське Правительство по всіх справах, що торкаються України, мало при собі нашого *Комісара по українських справах*.

Щоб місцева власть на Україні була об'єднана одним представником від Центрального Російського Правительства себ-то вибраним нами *Комісаром на Україні*.

Щоб певна частина грошей, які збираються в Центральну Казну з нашого народу, була віддана нам, представникам сього народу, на національно-культурні потреби його.

Всі ці домагання наші Центральне Російське Правительство *одкинуло*. Воно не хотіло сказати, чи признає за нашим народом право на автономію та право самому порядкувати своїм життям. Воно ухлилось од відповіді, одіславши нас до майбутнього Всеросійського Учредительного Зібрання.

Центральне Російське Правительство не хотіло мати при собі нашого *Комісара, не хотіло разом з нами творити новий лад*. Так само *не хотіло признати Комісара на всю Україну*, щоб ми могли разом з ним вести свій край до ладу й порядку.

І гроші, що збираються з нашої землі, одмовилось повернути на потреби нашої школи, освіти й організації.

І тепер, Народі Український, нас приневолено, щоб *ми самі творили нашу долю*. Ми не можемо допустити край наш на безладдя та занепад. Коли Тимчасове Російське Правительство *не може* дати лад у нас, коли *не хоче* стати разом з нами до великої роботи, то ми самі повинні взяти її на себе. Се наш обов'язок перед нашим краєм і перед тими народами, що живуть на нашій землі.

І через те, ми, *Українська Центральна Рада*, видаємо сей Універсал до всього нашого народу і оповіщаємо: *однині самі будемо творити наше життя*.

Отже, хай кожен член нашої нації, кожен громадянин села чи города однині знає, що настав час великої роботи.

Од сього часу кожне село, кожна волость, кожна управа, городська чи земська, яка стоїть за інтереси Українського Народу, повинна мати *найтісніші організаційні зв'язки з Центральною Радою*.

Там, де через якісь причини адміністративна влада зосталась у руках людей, ворожих до українства, приписуємо нашим громадянам провести широку, дуже організацію та освідмлення народу і тоді *перевибрати адміністрацію*.

В городах і тих місцях, де українська людинність живе всуміж з иншими національностями, приписуємо нашим громадянам негайно *прийти до згоди й порозуміння з демократією тих національностей* і разом з ними приступити до підготовки нового правильного життя.

Центральна Рада покладає надію, що народи неукраїнські, що живуть на нашій землі, також дбатимуть про лад та спокій в нашім краю і в сей тяжкий час вседержавного безладдя дружно, одностайно з нами ставуть до праці коло організації автономії України.

І коли ми зробимо сю підготовчу організаційну роботу, ми скличемо представників усіх народів Землі Української і виробимо закони для неї. Ті закони, той увесь лад, який ми підготуємо, Всеросійське Учредительне Зібрання має затвердити своїм законом.

Народі Український! Перед твоїм вибраним органом — *Українською Центральною Радою* — стоїть велика і висока стіна, яку їй треба повалити, щоб вивести народ свій на вільний шлях.

Треба сил для того. Треба дужих, сміливих рук. Треба великої народньої праці. А для успіху тої праці насамперед потрібні великі кошти (гроши). До

сього часу український народ всі кошти свої оддавав у Всеросійську Центральну Казну, а сам не мав та не має й тепер від неї того, що повинен би мати за се.

І через те ми, *Українська Центральна Рада*, приписуємо всім організованим громадянам сел і городів, всім українським громадським управам і установам з 1-го числа місяця липня (юля) накласти на людину особливий податок на рідну справу і точно, і негайно регулярно пересилати його в *скарбницю Української Центральної Ради*.

Народе Український! У твоїх руках доля твоя. В сей трудний час всевітнього безладдя й розпаду докажи своєю одностайністю і державним розумом, що ти, народ робітників, народ хліборобів, можеш гордо і достойно стати поруч з кожним організованим державним народом, як рівний з рівним.

Ухвалено: у Києві, року 1917, місяця червня (юня) числа 10

Українська Центральна Рада

Зозуля Я. Велика українська революція (Матеріали до історії відновлення української державності): Календар історичних подій за лютий 1917 року — березень 1918 року. Нью-Йорк, 1967. С. 65 — 68

2. Перша декларація Генерального Секретаріату

Шановні Збори!

Центральна Рада досягла в своїй національно-політичній діяльності серйозного, відповідального моменту. З виконавчого органу посиданих партійних і громадських груп, яким вона була в початку революції, вона стала вищим і не тільки виконавчим, але й законодавчим органом всього організованого українського народу.

Ми в своїй особі, в особі Української Центральної Ради, даємо картину формації влади, але влади цілком нової, сучасної, опертої на зовсім інші підвалини, ніж стара європейська і особливо російська дореволюційна влада. Не фізичне та економічне насильство; не темнота, затурканість і економічна залежність класів поневолення; не застрахування та гіпнотизування релігією; не вацьковування одної частини пригноблених на другу — не такі засоби дали нам, зібраним от-тут-о, право і силу вирішувати норми життя, обов'язкові для кожного, хто визнає себе українцем.

Це право родилось і виросло з одного довір'я, чистого, не підмішаного ніяким примусом, законним чи незаконним. І Центральна Рада, приймаючи на себе ту волю і довір'я народу, стала невідділеною, органічно-зливою частиною цього великого цілого.

Кожний день поширює й поглиблює ту сконцентровану волю. Ріжні формації української демократії підливають у спільний резервуар могутньої сили, самі в той же час черпаючи з його.

І в сей момент ми стоїмо як раз на самій важній, але в той же час на самій критичній порі нашого формування. Ми вступили в ту зону, де стираються межі двох влад, — моральної і публично-правової.

Ми вже не можемо сказати, в якій саме половині більше чи менше стоїмо. Розмір і сила нашої моральної влади остільки розрослася, що вона сама собою, під натиском логічного ходу подій, без болю й без заколоту перетворюється у справжнє народоправство.

Народ своїм чуттям найкраще розуміє ідею справжнього народоправства, ідею демократичної влади, яка іде знизу, а не згори, яка є для народу, а не народ для неї. Українська демократія сконцентрувала свою волю в Цент-

ральній Раді, в ній покладає найкращу оборону своїх інтересів і через те тільки їй і може вірити. А звідси вже випливає зовсім логічний висновок: коли довір'я, то довір'я до кінця, у всіх сферах як національного, так економічного, політичного і державного життя.

Тут нема ворожнечі до Петрограду, але є цілковита байдушність до його, бо українська демократія має свою власну владу, яку сама витворила і якій цілком довіряють.

Але легше довіритись, ніж справдити чиесь довір'я. А особливо коли те довір'я походить од частини во ім'я інтересів цілого, бо ми поки що представники довір'я не всього цілого, а тільки певної частини його. Ми знаємо, що та частина є велика, ми знаємо, що друга частина силою природнього ходу життя дійде незабаром до того самого.

Але поки вона не дійшла, поки ці частини не злялись в одне ціле, процес нашого формування, значить, теж не скінчився. А через те не закінчився й процес перетворення моральної влади в публично-правову, повномочну, з усіма властивими їй функціями, функціями і апаратами.

І от завдання Центральної Ради в сей критичний, переходовий момент є прискорення цього процесу, допомога йому.

Генеральний Секретаріат, яко виконавчий орган Центральної Ради, котрому вона передає в сій сфері свою повновласть, тільки так і розуміє своє призначення. Головним завданням Центральної Ради до деякого часу було об'єднання української демократії на ґрунті тільки національно-політичних домагань.

Але життя потроху розсунуло ці вузькі рямці. Самих національно-політичних домагань стало мало, час ставить вимоги ширші: народ хоче об'єднатись для задоволення і розв'язання всіх питань, які висуває йому і економічна, і соціальна обстановка. І через те Центральна Рада мусіла поширити свою платформу, мусіла стати національним Союзом, в якому мають освітлюватись і розрешатись всі ті питання, які висуває життя.

І тому-то утворення Генерального Секретаріату було необхідним шаблоном розвитку иншого представницького органу. Тому-то інститут Генерального Секретаріату має охоплювати всі потреби Українського народу. Згідно з цими потребами і поділено роботу між окремими Секретарями: до внутрішніх справ, фінансових, судових, продовольчих, земельних, освітніх, міжнародних, праці, дорог, військових, торгів і промисловості.

Найпершою перешкодою до планомірного переведення цієї роботи є недостатка політично-соціальної і національної свідомості і мала організованість народних мас. В цьому криється найбільша погроза і загальним здобуткам революції — організації автономного ладу на Україні, котрий є найкращим закріпленням тих здобутків.

Цією стороною життя нашого народу має займатись Генеральний Секретар по внутрішнім справам. В його компетенції має бути вся справа організації, агітації, пропаганди. В Секретаріаті внутрішніх справ мають бути сконцентровані різні громадсько-адміністративні апарати, утворені українською демократією до сього часу. Вони досі існували і працювали окремо, відірвано один від одного, не поєднані одним планом, одною системою. Тепер це має бути один апарат, складений з різних частин, але під керівництвом Генерального Секретаря внутрішніх справ.

Організація і освідومлення має є перша, необхідна, найголовніша підвалина дальшого будівництва. А слідуючим шаблоном сього будівництва, заснованого на свідомості і організованості, є перебудова місцевої і загально-красової адміністративної влади; сільські, містечкові та волосні адміністративні органи, Земські Управи, повітові комісари, Городські Думи, губернські комісари, словом, вся організація влади може стати в органічний зв'язок з Центральною Радою тільки тоді, коли демократія, яка утворює ці органи, стоїть також в тісному зв'язку з Центральною Радою.

І це є друге завдання Секретаря в справах внутрішніх: себ-то пристосо-

вання всього адміністративного механізму до потреб організованої, усвідомленої демократії і підготовлення за допомогою цього самого апарату ще дальшого шабля — організації єдиної красвої автономної влади, в порозумінні з демократіями інших національностей на Україні.

Мажучи на увазі, що той стан, який завяла Центральна Рада, є стан будування нового політичного життя на Україні з усіма наслідками, які випливають з цього стану, Генеральний Секретаріат в справах фінансових вважає необхідним розробити основи фінансової політики на Україні.

Звісно, фінансової справи ми не можемо зразу ставити на цілком державний ґрунт, а повинні обходитись поки що засобами, які мають в своїй основі майже виключно моральну силу. Одначе, разом з цим мається на думці вести підготовчу працю так, щоб і Україна в фінансових справах могла стати цілком на державний ґрунт тоді, коли їй прийдеться ці справи впорядкувати, яко автономній державі.

Завданням Секретаріату в справах судових має бути підготовка судових інституцій на Україні до тих форм і того стану, в якому вони мають бути в автономній Україні. Ця робота має розпадатись на підготовку справи українзації та демократизації суду і вибору відповідних законопроектів, котрі б намітили ті форми суду, які відповідали б автономному ладу на Україні.

Секретаріат в справах міжнаціональних має на меті об'єднати роботу всіх національностей Росії для боротьби за автономно-федеративний лад Російської республіки та для порозуміння українців на цих основах з іншими національностями. На першому пляні перед Секретаріатом міжнаціональних справ стоїть скликання з'їзду представників народів та областей Росії і підготовлення матеріалу до цього з'їзду. Поруч стоїть справа якомога скорішого порозуміння з демократією національних меншостей на Україні.

В справі народньої освіти Секретаріат має на меті насамперед з'єднати в своїх руках все керування шкільною освітою, а власне: догляд за переведенням на місця українзації школи, організації видання підручників, відшукування і приготування учителів для шкіл та поміч в згуртування їх у професіональні товариства.

В справі позашкільної освіти Секретаріат має на меті запомогу культурним товариствам. Для здійснення своїх завдань у шкільній справі Секретаріат має подбати про створення Всеукраїнської Шкільної Ради, яка носитиме територіальний характер, а зараз має скористуватись існуючим органом влади, як-от шкільні округи, або громадськими інституціями, з якими зав'язе самі тісніші стосунки. Для постійного зв'язку з місцями Секретаріат має на меті завести своїх спеціальних комісарів по народній освіті.

Секретаріат в справах земельних в першу чергу має подбати про правильну організацію волосних, повітових і губернських комітетів по Україні та Рад Селянських Депутатів; має направляти діяльність цих організацій на шлях громадського порядкування не тільки земельною власністю, але і сільськогосподарським швентарем. Щоб об'єднати діяльність земельних комітетів, Секретаріат має подбати про утворення Українського Красвого Земельного Комітету.

Разом з тим той же Секретаріат має подбати про утворення українських кооперативних центрів.

В цілях підготовки до Установчих Зборів Секретаріат має підготувати на підставі постанов Всеукраїнського Селянського З'їзду проект земельного закону. В тому числі і ту його частину, яка повинна розмежувати компетенцію Всеросійського Парляменту і Українського Союму в земельних справах.

В продовольчій справі Секретаріат ставить своєю задачею об'єднати роботу продовольчих органів на Україні і внести в неї ту планомірність, якої їй досі бракувало. Перед Секретаріатом стоїть основна задача створити Всеукраїнський Центральний продовольчий Комітет, який має забезпечити автономію України в продовольчій справі та подбати про відповідне

постачання українським хліборобам потрібних в їх господарствах продуктів та знаряддя.

Завданням Секретаріату в справах військових є українізація війська, як в так по змозі на фронті, пристосовання військових округ на Україні і організація їх до потреб українізації війська.

Ведення роботи Генерального Секретаріату у всіх згаданих справах в зазначених вище межах вимагає впорядкування відповідної канцелярії, і тому в склад Секретаріату введено Генерального Писаря, найближчим завданням якого являється — завідування ділами всього Генерального Секретаріату, бути зв'язком між окремими Генеральними Секретарями у внутрішніх організаційних справах Секретаріату, відповідна постановка інформації про діяльність Генерального Секретаріату, між іншими і через періодичний орган Генерального Секретаріату.

Приступаючи до великої відповідальної роботи, сподіваючись на повне довір'я і піддержку Центральної Ради, Генеральний Секретаріат покладе всі сили, щоб виконати ту роботу на користь відродженого народу українського і тих національних меншостей, що разом з ним заселяють Україну.

Усі наші зусилля будуть йти на те, щоб не допустити Україну до винищення, дезорганізації та анархії, і хто б ту дезорганізацію не вносив нам, чи темні сили контрреволюції, чи анархістичні елементи українства, чи помилки і ворожнеча Тимчасового Центрального Уряду, ми з усіма дезорганізуючими силами будемо боротись неухильно і нікому не дозволяємо гальмувати справу будівництва нового життя в нашій країні.

Генеральний Писар *П. Христюк*

Вісті з Української Центральної Ради у Києві. 1917. Червень. С. 2-3

3. Другий універсал Української Центральної Ради

Громадяне землі української!

Представники Временного Правительства повідомили нас про ті певні заходи, яких Временне Правительство має вжити в справі управління на Україні до Учредительного Зібрання. Временне Правительство, стоячи на сторожі завоюваної революційним народом волі, визнаючи за кожним народом право на самоозначення і відносячи остаточне встановлення форми його до Учредительного Зібрання, простягає руку представникам Української демократії — Центральній Раді — і закликає в згоді з ним творити нове життя України на добро всієї революційної Росії.

Ми, Центральна Рада, яка завжди стояла за те, щоб не одділяти Україну од Росії, щоб вкупі з усіма народами прямувати до розвитку та добробуту всієї Росії і до єдності демократичних сил її, з задоволенням приймаємо заклики Правительства до єднання і оповіщаємо ВСІХ ГРОМАДЯН УКРАЇНИ:

Українська Центральна Рада, обрана Українським народом через його революційні організації, незабаром поповниться на справедливих основах представниками інших народів, що живуть на Україні, від їх революційних організацій і тоді стане тим єдиним найвищим органом революційної демократії України, який буде представляти інтереси всієї людності вашого краю.

Поповнена Центральна Рада виділить наново з свого складу окремий відповідальний перед нею орган — Генеральний Секретаріат, що буде представлено на затвердження Временного Правительства, яке носитель найвищої красної влади Временного Правительства на Україні.

У цім органі будуть об'єднані всі права і засоби, щоб він яко представник демократії всієї України і разом з тим як найвищий красний орган управління мав змогу виконувати складну роботу організації та впорядкування життя всього краю в згоді з усією революційною Росією.

В згоді з іншими національностями України і працюючи в справах державного управління як орган Временного Правительства, Генеральний Секретаріат Центральної Ради твердо йтиме шляхом зміщення нового ладу, утвореного революцією.

Прямуючи до автономного ладу на Україні, Центральна Рада в згоді з національними меншостями України підготовлятиме проекти законів про автономний устрій України для висесення їх на затвердження Учредительного Зібрання.

Вважаючи, що утворення красивого органу Временного Правительства на Україні забезпечує бажане наближення управління краєм до потреб місцевої людності в можливих до Учредительного Зібрання межах, і, визнаючи, що доля всіх народів Росії міцно зв'язана з загальними здобутками революції, ми рішуче ставимось проти замірів самовільного здійснення автономії України до Всеросійського Учредительного Зібрання. Що торкається комплектування українських військових частей, то для цього Центральна Рада матиме своїх представників при кабінеті Військового Міністра, при Генеральному Штабі і Верховному Головнокомандуючому, які будуть брати участь в справах комплектування окремих частин виключно українцями, поскільки таке комплектування, по определению Військового Міністра, буде являться з технічного боку можливим без порушення боєспособности армії.

Оповідіючи про це громадян України, ми твердо віримо, що українська демократія, яка передала нам свою волю, разом з революційною демократією всієї Росії та її революційним Правительством прикладе всі свої сили, щоб довести всю державу, зокрема Україну, до повного торжества революції.

У Києві 1917 року, 3 липня

*Вісти з Української Центральної
Ради у Києві. 1917. Червень. С. 1*

4. Статут Генерального Секретаріату

На підставі згоди з Тимчасовим Правительством дня 16 липня (н. ст.) 1917 р. орган революційної демократії всіх народів України — Українська Центральна Рада, що має підготувати Україну до остаточного здійснення автономного ладу й довести її до Українських Установчих всенародніх Зборів і російського Установчого Зібрання, утворює Генеральний Секретаріат, який являється найвищим органом управи на Україні.

Діяльність Генерального Секретаріату зазначається тимчасово такими головними пунктами:

1. Найвищим красивим органом управи на Україні є Генеральний Секретаріат Української Центральної Ради, який формується Центральною Радою, відповідає перед нею і затверджується Тимчасовим Правительством.

2. Формуванню Генерального Секретаріату Центральна Рада здійснює через свій Комітет.

3. Центральна Рада затверджує Генеральний Секретаріат в цілості, всловлюючи йому довір'я.

4. В склад Генерального Секретаріату входять 14 генеральних секретарів, а саме секретарі: в справах внутрішніх, фінансових, військових, харчових, земельних, юстиції, освіти, національних, торгу, промисловості, пошти й телеграфу, праці, доріг, генеральний контрольор і генеральний писар.

Примітка. При секретареві в національних справах назначається три товариші секретаря — від Великої Росії, Євреїв і Поляків. Товариші секретаря по ділам своєї нації мають право реферату і рішального голосу в сих справах у Генеральним Секретаріаті. Товариші секретаря в національних справах затверджуються Комітетом Ради.

5. Свою власть Генеральний Секретаріат здійснює через всі урядові органи на Україні.

6. Всі урядові органи на Україні підлягають власті Генерального Секретаріату.

Примітка: Генеральний Секретаріат установляє, які органи, в яких межах і в яких випадках мають зноситися безпосередньо з Тимчасовим Правительством.

7. Всі урядові посади на Україні, коли вони не виборчі, заміщаються Генеральним Секретаріатом або підвладними йому органами.

8. При Тимчасовім Правительстві має бути статс-секретар для справ України, якого призначає Тимчасове Правительство по згоді з Центральною Радою.

9. Статс-секретар має щільнувати інтересів України в усій роботі Тимчасового Правительства й в разі потреби переслати законопроекти через Генеральний Секретаріат на розгляд Ц. Ради.

10. Генеральний Секретаріат передає на санкцію Тимчасового Правительства ті законопроекти, які розглянула й ухвалила Центральна Рада.

11. Генеральний Секретаріат передає на затвердження Тимчасового Правительства тимчасові фінансові обрахунки видатків на потреби України, які розглянула й ухвалила Центральна Рада.

12. Тими коштами, які надходять на рахунок Центральної Ради, розпоряджується Генеральний Секретаріат по бюджету, ухваленому Центральною Радою.

13. Генеральний Секретаріат ті справи, які він уважає найважнішими, передає на розгляд Центральної Ради.

14. Діяльність Генерального Секретаріату, відповідального перед Центральною Радою, контролюється нею шляхом запитань по всім справам.

Примітка: Порядок запитань має бути зазначений окремим наказом.

15. В перервах поміж сесіями Центральної Ради Генеральний Секретаріат відповідає перед Комітетом Центральної Ради, який виконує всі її функції, окрім зазначеної в 3-ім.

16. Коли Генеральний Секретаріат не згоджується з постановою Комітету в якій-небудь справі, остання переноситься на розгляд Центральної Ради, яка скликається негайно.

17. Коли Центральна Рада висловлює недовір'я Генеральному Секретаріату, він подається у відставку.

18. Всі акти Центральної Ради й Комітету контрасигнуються Генеральним Секретаріатом.

19. Всі закони Тимчасового Правительства мають силу на Україні від 1 дня проголошення їх в «Краснім Урядовім Вістнику» на українській мові.

Примітка: В надзвичайних випадках Генеральний Секретаріат проголошує їх иншим способом.

20. Всі закони, адміністративні приписи й постанови, проголошені українською мовою, публікуються також і на мовах: російській, єврейській і польській.

21. В справах внутрішнього розпорядку роботи Генеральний Секретаріат виробляє свій наказ (За «Роб. Газ.»).

Вістник Союзу Визволення України. 1917. 2 верес. С. 562.

5. Третій Універсал Української Центральної Ради

Народе Український і всі народи України!

Тяжка і трудна година впала на землю Республіки Російської. На півночі в столицях іде межиусобна і кривава боротьба. Центрального Правительства нема і по державі шириться безвластя, безлад і руїна.

Наш край так само в небезпеці. Без власті дужої, єдиної, народньої України теж може впасти в безодню усобиці, різні, занепаду.

Народе Український! Ти, разом з братніми народами України, поставив нас берегти права, здобуті боротьбою, творити лад і будувати все життя на

нашій землі, і ми, Українська Центральна Рада, твоєю волею, в ім'я творення ладу в нашій країні, в ім'я рятування всієї Росії оповіщаємо:

Одній Україні стає Українською Народньою Республікою.

Не одділяючись від Республіки Російської і зберігаючи єдність її, ми твердо ставемо на нашій землі, щоб силами нашими допомогти всій Росії, щоб уся Республіка Російська стала федерацією рівних і вільних народів.

До Установчих Зборів України вся власть творити лад на землях наших, давати закони і правити належить нам, Українській Центральній Раді, і нашому правительству — Генеральному Секретаріатові України.

Маючи силу і власть на рідній землі, ми тою силою і властю станемо на сторожі прав і революції не тільки нашої землі, але і всієї Росії.

Отож оповідаємо:

До території Народньої Української Республіки належать землі, заселені у більшості Українцями: Київщина, Поділля, Волинь, Чернігівщина, Полтавщина, Харківщина, Катеринославщина, Херсонщина, Таврія (без Криму). Остаточне визначення границь Української Народньої Республіки, як щодо прилучення частин Курщини, Холмщини, Вороніжчини, так і суміжних губерній і областей, де більшість населення українська, має бути встановлено по згоді організованої волі народів.

Всіх же громадян сих земель оповіщаємо:

Одній на території Української Народньої Республіки існуюче право власности на землі поміщицькі та інші землі нетрудових хазяйств сибірсько-господарського значіння, а також на удільні, монастирські, кабінетські та церковні землі — касується.

Признаючи, що землі ті єсть власність всього трудового народу і мають перейти до нього без викупу, Українська Центральна Рада доручає Генеральному Секретареві по Земельних Справах негайно виробити закон про те, як порядкувати земельним комітетам, обраним народом, тими землями до Українських Установчих Зборів.

Праця робітників в Українській Народній Республіці має бути негайно упорядкована. А зараз оповіщаємо: *на території Народньої Республіки України з сього дня встановлюється по всіх підприємствах вісім годин праці.*

Тяжкий і грізний час, який перебуває вся Росія, а з нею і наша Україна, вимагає доброго упорядкування виробництва, рівномірного розподілення продуктів споживання і кращої організації праці, і через те приписуємо Генеральному Секретарству Праці від сього дня разом з представництвом від робітництва встановити *державну контролію над продукцією України, пильнючи інтересів як України, так і цілої Росії.*

Четвертий рік на фронтах лється кров і гинуть марно сили всіх народів світу. Волею і іменем Української Республіки ми, Українська Центральна Рада, станемо твердо на тому, щоб мир було встановлено *якнайшвидше. Для того ми вживаємо рішучих заходів, щоб через Центральне Правительство примусити і спільників, і ворогів негайно розпочати мирні переговори.*

Так само будемо дбати, щоб на мирному конгресі права народу українського в Росії і поза Росією не було в замиренню порушено. Але до миру кожен громадянин Республіки України, разом з громадянами усіх народів Російської Республіки, повинен стояти твердо на своїх позиціях, як на фронті, так і в тилу.

Останніми часами ясні здобутки революції було затемнено відновленою карою на смерть. Оповіщаємо:

Одній на землі Республіки Української смертна кара касується.

Всім ув'язненим і затриманим за політичні виступи, зроблені до сього дня, як уже засудженим, так і незасудженим, а також і тим, хто ще до відповідальности не потягнутий, дається повна амністія. Про се негайно буде виданий закон. Суд на Україні повинен бути справедливий, відповідний духові народу. З тою метою приписуємо Генеральному Секретарству Судо-

вих Справ зробити всі заходи упорядкувати судівництво і привести його до згоди з правовими поняттями народу.

Генеральному Секретарству Внутрішніх Справ приписуємо:

Вжити всіх заходів до закріплення і поширення прав місцевого самоврядування, що являються органами вищої адміністративної влади на місцях, і до встановлення найтіснішого зв'язку і співробітництва його з органами революційної демократії, що має бути найкращою основою вільного демократичного життя.

Так само в Українській Народній Республіці має бути забезпечено всі свободи, здобуті всеросійською революцією: свободу слова, друку, віри, зібрань, союзів, страйків, недоторканості особи і мешкання, право і можливість уживання місцевих мов в зносинах з усіма установами.

Український народ, що сам довгі літа боровся за свою національну волю і вини її здобувши, буде твердо охороняти волю національну розвинути народностей, на Україні суціль, тому оповіщаємо: *що народам великоруському, єврейському, польському та іншим на Україні признаємо національно-персональну автономію для забезпечення їм права і свободи самоврядування в справах їх національного життя, та доручаємо нашому Генеральному Секретарству Національних Справ дати нам в найближчому часі законопроект про національно-персональну автономію.*

Справа продовольча є корінь державної сили в сей тяжкий і відповідальний час. Українська Народня Республіка повинна напружити всі свої сили і рятувати як себе, так і фронт і ті частини Російської Республіки, які потребують нашої допомоги.

Громадяне! Іменем Народньої Української Республіки в Федеративній Росії ми, Українська Центральна Рада, кличемо всіх до рішучої боротьби з усім безладдям і руйніцтвом та до дружнього великого будівництва нових державних форм, які дадуть великий і знеможній Республіці Росії здоров'я, силу і нову будучність. Вироблення тих форм має бути проведено на Українських і Всеросійських Установчих Зборах.

Днем виборів до Українських Установчих Зборів признаємо 27 грудня (декабря) 1917 року, а днем скликання їх — 9 січня (января) 1918 року.

Про порядок скликання Українських Установчих Зборів невідомо надано буде закон.

У Києві. 7 листопаду року 1917.

Українська Центральна Рада.

Зозуля Я. Велика українська революція. С. 70-73

6. Закон про національно-персональну автономію

Українська Центральна Рада, згідно з універсалом 7-го листопада 1917 року, дня 9 січня 1918 року ухвалила закон про національно-персональну автономію.

Ст. 1. Кожна з населяючих Україну націй має право в межах Української Народньої Республіки на національно-персональну автономію, себто право на самостійне устроєння свого національного життя, що здійснюється через Орган Національного Союзу, влада якого шириться на всіх його членів, незалежно від місця їх заселення в межах Української Народньої Республіки. Це є невідімане право нації, і ні одна з них не може бути позбавлена цього права, або обмежена в ньому.

Ст. 2. Населяючим територію УНР націям — великоруській, єврейській і польській — право на національно-персональну автономію дається силою цього закону. Нації же білоруська, чеська, молдавська, німецька, татарська, грецька та болгарська можуть скористуватися правом національно-персональної автономії, якщо до Генерального Суду про те поступить заява від кожної нації, зокрема, підписана не менш як 10.000 громадян. У.Н.Р. без різниці полу і віри, не обмежених по суду у своїх політичних правах, що заявляють про належність свою до даної нації. Генеральний Суд розглядає

заяву в публичному засіданні в срок не пізніше як через 6 місяців зо дня її подання, сповіщає про свою постанову Генеральний Секретаріат і оголошує її до загальної відомості. Зазначені заяви від націй, які не перелічені в цій статті, подаються на розгляд парламенту У.Н.Р.

Ст. 3. Для здійснення зазначеного в ст. 1 права громадяни У.Н.Р., належні до даної нації, утворюють на території У.Н.Р. Національний Союз. Членам кожного Національного Союзу ведуться іменні списки, які в сукупності складають Національний Кадастр, який по складанню публікується до загальної відомості, і кожен громадянин має право вимагати як свого включення в даний Національний Кадастр, так і виключення з нього з огляду на заяву про неналежність його до даної нації.

Ст. 4. Національний Союз користується правом законодавства і врядування в межах компетенції, котра точно установлюється в порядку, зазначеному в параграфі 7 цього закону. Національному Союзові виключно належить право представництва даної нації, яка живе на території У.Н.Р., перед державними і громадськими установами. Законодатні постанови, які видаються Національними Зборами в межах компетенції Національного Союзу (ст. 9), належать до оголошення в загальноустановленому порядку.

Ст. 5. З загальних засобів У.Н.Р. та органів місцевого самоврядування одчисляється в розпорядження Національного Союзу на справи, якими він завідує, із сум, взагалі призначених на ці справи, певні частини, пропорціональні кількості членів даного Національного Союзу.

Ст. 6. Національний Союз установляє свій щорічний бюджет і має право оподаткування своїх членів на підставах, установлених для загальнодержавного податкування, за своєю відповідальністю робити позики і приймати інші фінансові заходи для забезпечення діяльності Національного Союзу.

Ст. 7. Обсяг справ, належних до компетенції Національного Союзу і окремих його органів, як рівно і устрій установ, определяється постановою Установчих Зборів даної нації, котрі разом з цим определяють і порядок змінення своїх постанов. Прийняті постанови, які торкаються обсягу компетенції Національного Союзу, належать до розгляду і ствердження Установчими Зборами У.Н.Р. або її парламенту.

Примітка: Незгідності, які можуть виникати з цього приводу між Національними Установчими Зборами і Установчими Зборами У.Н.Р. або її парламенту, розв'язуються погоджуючою комісією, котра складається з однакового числа представників від цих установ. Постанови погоджуючої комісії переходять на остаточне ствердження Установчих Зборів У.Н.Р. або її парламенту.

Ст. 8. Національні Установчі Збори утворюються з членів, обраних належними до даної нації громадянами У.Н.Р., котрим вишло 20 років, на основі загального, без ріжниць полу і віри і рівного виборчого права через безпосередні вибори і таємне голосування з приложением принципу пропорціонального представництва.

Ст. 9. Органи Національного Союзу є органи державні. Вищим представницьким органом Національного Союзу є Національні Збори, які обираються членами Союзу на основах, зазначених в ст. 8. Вищим виконавчим органом Союзу є Національна Рада, котра обирається Національними Зборами і перед ними відповідає.

Ст. 10. Усі суперечки по питанню компетенції, які виникають між органами Національного Союзу, з одного боку, та органами державного урядування, місцевого самоврядування і інших Національних Союзів, з другого боку, розв'язуються адміністративним судом.

Голова Української Центральної Ради *М. Грушевський*
Секретар Української Центральної Ради *Онацький*

Зозуля Я. Велика українська революція. С. 85-86.

7. Четвертий універсал Української Центральної Ради

Народе України!

Твоєю силою, волею, словом стала на землі Українській Вільна Народня Республіка. Справдилась колишня давня мрія батьків Твоїх, борців за волюности і права трудящих. Але в тяжку годину відродилась воля України. Чотири роки лютоті війни знесли наші Край і людність, фабрики товарів не виробляють, заводи спинаються, залізниця розхитані, гроші в щі падають, хліба зменшилося, наступає голод. По краю розплодились юрби грабінників і злодіїв, особливо коли посунуло з фронту військо, зчинивши криваву різню, заколот і руйну на нашій Землі. Через все це не могли відбутись вибори в Українські Установчі Збори в приписаний нашим попереднім Універсалом час, і сі Збори, призначені на винішний день, не могли відбутись, щоб прийняти з наших рук нашу тимчасову найвищу революційну владу над Україною, установити лад в Народній Республіці нашій і організувати нове Правительство. А тим часом Петроградське Правительство Народніх Комісарів, щоб повернути під свою владу Вільну Українську Республіку, оповістило війну Україні і насилас на наші землі свої війська красногвардійців, большевиків, які грабують хліб наших селян і без всякої платні вивозять його в Росію, не жалючи навіть зерна, наготовленого на засів, збивають неповинних людей і сіють скрізь безладдя, злодіяцтво, безчынство.

Ми, Українська Центральна Рада, зробили все, щоб не допустити сеї братовбивчої війни двох сусідніх народів, але Петроградське Правительство не пішло нам назустріч і веде далі криваву боротьбу з нашим Народом і Республікою; крім того, те саме Петроградське Правительство Народніх Комісарів починає затягати мир і кличе на нову війну, називаючи її до того ще священною. Знов поллється кров, знов нещасний трудовий народ повинен класти своє життя.

Ми, Українська Центральна Рада, обрана зїздами селян, робітників і солдатів України, за те пристати ніяк не можемо, ніяких війн піддержувати не будемо, бо Український Народ хоче миру, і мир демократичний повинен бути якнайшвидше. Але для того, щоб ні Руське Правительство, ні яке инше не ставали Україні на перешкоді установити той бажаний мир, для того, щоб вести свій Край до ладу, до творчої роботи, до скріплення революції та волі нашої, ми, Українська Центральна Рада, сповіщасмо всіх громадян України: *одній Українська Народня Республіка стає самостійною, ні від кого незалежною Вільною Суверенною Державою Українського Народу.* Зо всіма сусідніми державами, як-то: Росія, Польща, Австрія, Румунія, Туреччина та инші, ми хочемо жити в згоді і приязні, але ні одна з них не може втручатися в життя Самостійної Української Республіки, — власть у ній буде належати тільки Народові України, іменем якого, поки зберуться Українські Установчі Збори, будемо радити ми, Українська Центральна Рада, представниця робочого вароду селян, робітників і солдатів, та наш виконавчий орган, який однині матиме назву «Ради Народніх Міністрів».

Насамперед приписуємо Правительству Республіки вашої — Раді Народніх Міністрів — від сього дня вести розпочаті нею вже переговори про мир з Центральними Державами цілком самостійно і довести їх до кінця, незважаючи ні на які перешкоди з боку яких-небудь інших частин бувшої Російської імперії, і установити мир, щоб наш Край розпочав своє господарське життя в спокою і згоді.

До так званих большевиків та інших напасників, що вищать та руйнують наш Край, приписуємо Правительству Української Народньої Республіки твердо і рішуче взятися до боротьби з ними, а всіх громадян вашої Республіки закликасмо, не жалючи життя, боронити добробут і свободу. Наша Народня Українська Держава повинна бути вичищена од насиланях з Петрограду насильників, які топчуть права Української Республіки.

Незмірно тяжка війна, розпочата буржуазним правительством, тяжко

змучала наш Народ, вже знищила наш Край, розбила господарство. Тепер тому мусить бути кінець; з тим, як армія буде демобілізуватись, приписуємо одпускати деяких; після підтвердження мирових переговорів розпустити армію зовсім. Потім замість постійної армії завести народню міліцію, щоб війське наше служило охороною робочого народу, а не бажанням пануючих верств.

Порушювані війною і демобілізацією місцевості мають бути відновлені за поміччю і заходом нашого Державного Скарбу. Коли вояки наші повернуться додому, народні ради, волості, повітові та городські думи мають бути перевибрані в час, який буде приписано, щоб і вояки наші мали в них голос, а тим часом встановити на місцях таку владу, до якої б мали довір'я і яка б опиралась на всі революційно-демократичні верстви народу. Правительство повинно закупити до співробітництва ради селянських, робітничих і солдатських депутатів, вибраних з місцевої людности.

В справі земельній комісія, вибрана на останній сесії нашій, уже виробила закон про передачу землі трудовому народові без викупу, прийнявши за основу скасування власності і соціалізацію землі, згідно з нашою постановою на восьмій сесії. Закон сей буде розглянено за кілька днів в повній Центральній Раді.

Рада Народніх Міністрів вживе всіх заходів, щоб передача землі в руки трудящих ще до початку весняних робіт через земельні комітети неодмінно відбулась.

Ліся, води і всі багатства підземні, як добро Українського трудящого народу, переходять в порядкування Української Народньої Республіки.

Війна також відбрала на себе всі трудові робочі сили нашої країни. Більшість заводів, фабрик, майстерень виробляли тільки те, що було потрібно для війни, і народ зостався зовсім без товарів. Тепер війні кінець. Отож приписуємо Раді Народніх Міністрів негайно приступити до переведення всіх заводів і фабрик на мирний стан, на вироблення продуктів, потрібних насамперед трудящим масам.

Та сама війна напхала сотні тисяч безробітних, а також і інвалідів. В Самостійній Народній Республіці України не повинен терпіти ні один трудящий чоловік. Правительство Республіки має підняти промисловість держави, має розпочати творчу роботу в усіх галузях, де всі безробітні могли б вайти працю і прикласти свою силу і вжити всіх заходів до забезпечення скалічених та потерпілих від війни.

За старого ладу торгівці та різні посередники вживали з бідних пригноблених класів величезні капітали. Однині Українська Народня Республіка бере в свої руки найважливіші галузі торгівлі і весь дохід з неї потратить на користь народу. За товарами, які будуть привозитись з-за кордону і вивозитись за кордон, буде доглядати сама держава наша, щоб не було такої дорожечі, яку терплять найбільші класи через спекулянтів. Правительству Республіки на виконання сього приписуємо зробити і представити на затвердження закон про це, а також про монополію заліза, шкури, тютюну і інших продуктів і товарів, з яких найбільше бралось прибутків з робочих класів на користь нетрудящих.

Так само приписуємо встановити державно-народній контроль над всіма банками, які кредитами, позиками нетрудовим масам допомагали визискувати класів трудові. Однині позикова поміч банків має даватись головним чином на піддержку трудового населення та розвиток народнього господарства Української Народньої Республіки, а не на спекуляцію та різкі банкові експльоатації і визиск.

На ґрунті безладдя, неспокою в житті та недостачі продуктів росте невдоволення серед деякої частини людности. Тим невдоволенням користуються різні темні сили і підбивають несвідомих людей до старих порядків. Сі темні сили хочуть знову повернути всі вільні народи під єдине царське ярмо Росії. Рада Народніх Міністрів повинна рішуче боротися з усіма контр-

революційними силами. А всякого, хто кликатиме до повстання проти Самостійної Української Народньої Республіки, до повороту старого ладу, того карати, як за державну зраду.

Всі демократичні свободи, проголошені Третім Універсалом, Українська Народня Республіка підтверджує і, зокрема, проголошує: у Самостійній Народній Українській Республіці всі нації користуються правом національно-персональної автономії, признаним за ними законом 9-го січня.

Всього, чого з вичисленого в сім Універсалі не встигнемо зробити ми, Центральна Рада, в найближчих тижнях, то повно довершатъ, справлять і до остаточного порядку приведуть Українські Установчі Збори. Ми наказуємо всім громадянам нашим провадити вибори до них якнайпильніше, вжити всіх заходів, щоб підрахунок голосів закінчено якнайскоріше, щоб за кілька тижнів зібрався сі наші Установчі Збори — найвищий господар та впорядчик землі нашої — і закріпили свободу, лад і добробут конституцією Незалежної Української Народньої Республіки на добро всього трудящого народу — тепер і на будучину.

Сьому найвищому органі належатиме ріпати про федеративний зв'язок з народними республіками бувшої Російської держави.

До того часу всіх громадян Самостійної Української Народньої Республіки кличемо непохитно стати на сторожі добутої волі та прав нашого Народу і всіма силами боронити свою долю від всіх ворогів селянсько-робітничої Самостійної Республіки Української.

У Києві, 9-го січня 1918 року

Українська Центральна Рада

Зозуля Я. Велика українська революція. С. 73-77.

8. Конституція Української Народної Республіки

І. Загальні постанови

1. Відновивши своє державне право яко Українська Народня Республіка, Україна для кращої оборони свого краю, для певнішого забезпечення права і охорони вільностей, культури і добробуту своїх громадян проголосила себе і нині єсть державою суверенною, самостійною і ні від кого незалежною.

2. Суверенне право в Українській Народній Республіці належить народові України, себто громадянам УНР всім разом.

3. Це своє суверенне право народ здійснює через Всенародні Збори України.

4. Територія УНР неподільна, і без згоди Всенародніх Зборів в 2/3 голосів присутніх членів не може відбутись ніяка зміна в границях Республіки або в правнодержавних відносинах якоїсь території до Республіки.

5. Не порушуючи єдиної своєї власті, УНР надає своїм землям, волостям і громадам права широкого самоврядування, додержуючи принципу децентралізації.

6. Націям України УНР дає право на впорядкування своїх культурних прав в національних межах.

II. Права громадян України

7. Громадянином УНР вважається кожна особа, яка це право набула порядком, приписаним законами УНР.

8. Громадянин УНР не може бути разом з тим громадянином іншої держави.

9. Громадянин УНР може зложити з себе громадські права заявою до Уряду УНР з заховаанням приписаного законом порядку.

10. Позбавити громадянських прав громадянина УНР може тільки постановою Суду Республіки.

11. Актова, громадянська і політична правомочність громадянина УНР починається з 20 літ. Ніякої різниці в правах і обов'язках між чоловіком і жінкою право УНР не знає.

12. Громадяне в УНР рівні в своїх громадянських і політичних правах. Уродження, віра, національність, освіта, майно, оподаткування на дають ніяких привілеїв в них. Ніякі титули в актах і діловодстві УНР вживатися не можуть.

13. Громадянин УНР і ніхто інший не може бути затриманий на території її без судового наказу інакше як на гарячій вчинку. Але і в такім разі він має бути випущений не пізніше як за 24 години, коли суд не встановить якогось способу його затримання.

14. Громадянин УНР і ніхто інший на території її не може бути покараний смертю, ані відданий яким-небудь карам по тілу або іншим актам, які понижують людську гідність, ані підласти конфіскації майна як карі.

15. Домашнє огнище признається недоторканим. Ніяка ревізія не може відбутися без судового наказу. В наглих випадках можуть органи правної охорони нарушити недоторканість і без судового наказу; одначе і в тім випадку має бути на жадання громадянина доставлений судовий наказ не далі як на протязі 48 годин по довершенню ревізії.

16. Установляється листова тайна. Органам державної влади не вільно відкривати листів без судового наказу інакше як у випадках, законом означених.

17. Громадянин УНР і ніхто інший на території її не може бути обмежений в правах слова, друку, сумління, організації, страйку, скільки він не переступає при тім постанов карного права.

18. Кожний громадянин УНР і всі інші на її території мають свободу переміни місця пробування.

19. Постанови 14, 16, 17, 18 і 19 не торкаються нормовання спеціальним законом вишкового стану, який можна встановляти лише кожен раз окремих законом, згідно 79-80.

20. Лише громадяне УНР користуються з усієї повноти громадянських і політичних прав, беруть участь в орудуванні державним і місцевим життям через активну і пасивну участь у виборах до законодавчих установ і органів місцевого самоврядування.

21. Активне і пасивне право участі у виборах, як до законодавчих органів УНР, так і до всіх виборчих органів місцевого і громадянського самоврядування, мають всі громадяне УНР, коли їм до дня виконання виборчого акту вийде двадцять літ. Вишок творять признані законом за безумних або божевільних, котрі знаходяться під опікою. Які карні переступства тягнуть позбавлення виборчого права, про те рішають Всенародні Збори звичайним законодавчим порядком. Ніяких інших обмежень виборчого права не може бути. Окремі постанови про права громадянства нормує спеціальний закон.

III. Органи влади Української Народньої Республіки

22. Вся власть в УНР походить від народу, а здійснюється в порядку, установленім цим статутом.

23. Верховним органом УНР являються Всенародні Збори, які безпосередньо здійснюють вищу законодавчу власть в УНР і формують вищі органи виконавчої і судової влади УНР.

24. Вища власть виконавча в УНР належить Раді Народніх Міністрів.

25. Вищим органом судовим єсть Генеральний Суд УНР.

26. Всякого роду справи місцеві впорядковують виборчі Ради і Управи громад, волостей і земель. Їм належить єдина безпосередня місцева власть: міністри УНР тільки контролюють і координують їх діяльність (50), безпосередньо і через визначених ними урядовців, не втручаючись до справ, тим Радам і Управам призначених, а всякі спори в цих справах рішає Суд Української Народньої Республіки (60 і 68).

IV. Всенародні Збори Української Народньої Республіки

27. Всенародні Збори вибираються загальним, рівним, безпосереднім, тайним і пропорціональним голосуванням всіх, хто користується громадянськими і політичними правами на Україні і в них судово не обмежений.

28. Вибори мають бути впорядковані так, щоб один депутат припадав приблизно на сто тисяч людности і щоб при виборах ніхто не мав другого голосу. У всім иншим правила виборів у Всенародні Збори устанавляються законом.

29. Депутатом може бути вибраний кожний не обмежений в своїх правах громадянин УНР, котрому минуло 20 років. Він не може бути потягнений до одповідальности за свою політичну діяльність. Під час виконування своїх депутатських обов'язків він дістає платню в висоті і в порядку, устанавлених Всенародніми Зборами.

30. Провірка виборів належить Судові УНР. Свої рішення в цих справах він передає Всенароднім Зборам. Признання мандатів неправими і скасування виборів та призначення на їх місце нових виборів належить Всенароднім Зборам.

31. Депутати до Всенародніх Зборів вибираються на три роки. По трьох роках з дня виборів вони втрачають свою силу, коли Збори не були розпущені й заступлені новими дочасно.

32. Дочасно Всенародні Збори розпускаються їх же постановою, а також волею народу, виявленою не менш як трьома мільйонами виборців писаними заявами, переданими через громади Судові, котрий, по провірці правосильности, повідомляє про це домагання Всенародні Збори.

33. Нові вибори по постанові Всенародніх Зборів розписує виконавча власть. Всенародні Збори втрачають свою повновласть з днем передачі її новообраним Всенароднім Зборам. Між постановою про розписання виборів і скликання нових Всенародніх Зборів не може минути більш як три місяці.

34. Скликає Всенародні Збори і провадить ними Голова їх, вибраний Всенародніми Зборами. Нові Всенародні Збори скликає і відкриває Голова, вибраний попередніми Всенародніми Зборами. Уряд Голови триває весь час, поки не будуть скликані нові Збори і буде вибраний ними Голова. Заміняє його заступник, вибраний Зборами на випадок смерті або тяжкої хвороби, до вибору нового Голови.

35. Голова Всенародніх Зборів, як їх представник, іменем Республіки сповняє всічинности, зв'язані з представництвом Республіки.

36. В поміч Голові, в справах, вичислених в 32—33, Всенародніми Зборами вибирається йому товаришів, в числі, яке устанавлять Всенародні Збори. Один з них вибирається заступником голови.

37. Всенародні Збори збираються на сесію не менш як два рази щороку. Перерва між сесіями не може бути більш трьох місяців. На пропозицію, внесену 1/5 депутатів, Всенародні Збори повинні бути скликані не пізніше від її одержання Головою.

38. Для правильности рішень Всенародніх Зборів треба присутності більш як половини депутатів. Всі справи рішаються звичайною більшістю присутніх. Тільки відділення території, зміни конституції, проголошення війни і віддання під слідство і суд міністрів рішаються спеціальною більшістю.

39. Законодатні проекти вносяться на розгляд Всенародніх Зборів:

- а) президією в порозумінню з Радою Старшин Зборів;
- б) поодинокими фракціями, зареєстрованими Всенародніми Зборами;
- в) окремими депутатами, числом не менш 30-ти;
- г) Радою Народніх Міністрів УНР;
- д) органами самоврядування, які об'єднують не менш 100 тисяч виборців;
- е) безпосередньо виборцями — громадянами Республіки, в числі не

менш 100 тисяч, писаними заявами, потвердженими через громади і цоданими Судові, що по провірці їх правосильности передає цю пропозицію Голові Всенародніх Зборів.

40. Законодатні проскти, внесені вказаним в 39 порядком, передаються президію Всенародніх Зборів до комісії і після докладу комісії приймаються остаточно Всенародніми Зборами. Законодатні проскти, внесені не з ініціативи Ради Народніх Міністрів, разом з внесенням до президії Всенародніх Зборів подаються до відома Ради Народніх Міністрів.

41. Законодатні проскти, внесені, а не ухвалені в одній сесії, можуть прийти під ухвалу нової сесії, але не можуть переходити під ухвалу Всенародніх Зборів нового складу (після нових виборів).

Внесення про зміну Конституції вносяться і проходять тим же порядком, вказаним в 39—41, але для ухвали їх потрібно 3/5 присутніх депутатів, а ухвала стає правосильною тільки тоді, коли ця ухвала буде поновлена звичайною більшістю Всенародніми Зборами в новім складі, після найближчих нових виборів. У всім иншій, не вказанім Конституцією, лад і діяльність Всенародніх Зборів нормується наказом, який Всенародні Збори ухвалюють і змінюють в звичайнім порядку.

43. Закони і постанови Всенародніх Зборів розпубліковуються ними, як виймки з протоколів їх засідань, за підписом Голови (або його товарища) і одного з Секретарів Всенародніх Зборів. Обов'язують вони від дня одержання їх в місцевих установах, оскільки не постановлено инакше в самім законі.

44. Без ухвали Всенародніх Зборів не можуть побиратись ніякі податки. 45. Без постанови Всенародніх Зборів не можуть бути зроблені на рахунок УНР ніякі позики, ані взагалі якісь обложення державного майна.

46. Громадяне України не можуть бути покликані до обов'язкової військової або міліційної служби инакше як постановою Всенародніх Зборів України.

47. Війна не може бути проголошена, ні згода не може бути заключена від імені УНР без постанови Всенародніх Зборів. Для проголошення війни треба ухвали двох третин присутніх членів Всенародніх Зборів.

48. Всенародні Збори затверджують трактати політичні й економічні, що укладаються ім'ямем УНР.

49. Всенародні Збори установляють одиниці міри, ваги і монети УНР.

V. Про Раду Народніх Міністрів Української Народньої Республіки

50. Якщо вища виконавча власть УНР (22), Рада Народніх Міністрів її порядкує всіма справами, які зістаються поза межами діяльности установ місцевої самоуправи (24) або дотикають цілої УНР; координує і контролює діяльність цих установ, не порушуючи законом установлених компетенцій їх, та приходить їм в поміч, коли вони до неї звертаються.

51. Рада Народніх Міністрів дістає свою повновласть від Всенародніх Зборів і тільки перед ними відповідає.

52. Формус Раду Народніх Міністрів Голова Всенародніх Зборів за порозумінням з Радою Старших Зборів, і потім Рада Народніх Міністрів подається на затвердження Всенароднім Зборам.

53. Тим самим способом робиться частинне доповнення Ради Народніх Міністрів.

54. Число членів Ради Народніх Міністрів і спеціалізацію їх портфелів установлюють Всенародні Збори.

55. Кожен депутат Всенародніх Зборів має право ставити запитання Раді Народніх Міністрів в цілому чи поодиноким її членам, оголошуючи запитання через президію Всенародніх Зборів.

56. Фракція Всенародніх Зборів і депутати, в числі не менш 15-ти, можуть ставити Раді Народніх Міністрів чи поодиноким її членам жадання виясненя, порядком 55. Коли Всенародні Збори більшістю голосів підтри-

мають таке жадання, міністри не пізніше семи день мають на ці жадання дати пояснення у Всенародніх Зборах УНР — самі чи через своїх представників.

57. Член Ради Народніх Міністрів, котрому більшість Всенародніх Зборів УНР висловить недовір'я, складає свою повновласть, і через 24 години після цього Всенародні Збори можуть приступити до заміщення його способом, вказаним в 53. Те саме розуміється про цілу Раду Народніх Міністрів, коли їй буде висловлено недовір'я в цілості.

58. Постановою 2/3 Всенародніх Зборів члени Ради Народніх Міністрів можуть бути віддані під слідство й суд за свою діяльність.

59. Члени Ради Народніх Міністрів мають право брати участь в дебатах Всенародніх Зборів з дорадчим голосом. Члени Всенародніх Зборів під час свого пробування в складі Ради Народніх Міністрів теж мають тільки дорадчий голос.

VI. Суд Української Народньої Республіки

60. Суд в УНР одбувається іменем її.

61. Поступовання в суді має бути прилюдне і устне.

62. Судова власть в рамках цивільного, кримінального і адміністраційного законодавства здійснюється виключно судовими установами.

63. Судових вирішень не можуть змінити ні законодавчі, ні адміністраційні органи влади.

64. В яких випадках адміністраційні органи можуть накладати й езекувати кари — про це рішає виключно закон.

65. Суд для всіх громадян Республіки один і цей самий, не виключаючи й членів Всенародніх Зборів та членів Ради Народніх Міністрів, з заховаанням при цьому постанов 58 цього закону.

66. Найвищим Судом Республіки являється Генеральний Суд УНР, зложений з колегії, вибраної Всенародніми Зборами на протяг п'яти літ.

67. Генеральний Суд являється найвищою касаційною інстанцією для всіх судів Республіки і не може бути судом першої та другої інстанції та мати функції адміністраційної влади.

68. В усім иншим організація і компетенція судів та особи речевої приналежності судової установається законом.

VII. Національні Союзи

69. Кожна з населяючих Україну націй має право в межах УНР на національно-персональну автономію, цебто право на самостійне устроєння свого національного життя, що здійснюється через органи Національного Союзу, влада якого шириться на всіх його членів, незалежно від місця і поселення в УНР. Це є невіднімаєме право націй, і ні одна з них не може бути позбавлена цього права або обмежена в ньому.

70. Населяючим територію УНР націям — великоруській, єврейській і польській — право на національно-персональну автономію дається силою цього закону. Нації ж білоруська, чеська, молдавська, німецька, татарська, грецька та болгарська можуть скористуватися правом національно-персональної автономії, якщо до Генерального Суду про те поступить заява від кожної нації зокрема, підписана не менш як 10.000 громадян УНР без ріжниць полу і віри, не обмежених по суду у своїх політичних правах, що заявляють про належність свою до даної нації. Генеральний Суд розглядає заяву в публічному засіданні в строк не пізніше як через 6 місяців зо дня її подання, сповіщує про свою постанову Раду Народніх Міністрів і оголошує її до загальної відомості. Зазначені заяви від націй, які не перелічені в цій статті, подаються на розгляд Всенародніх Зборів УНР.

71. Для здійснення зазначеного в 69 права громадяне УНР, належні до даної нації, утворюють на території УНР Національний Союз. Членам кожного національного союзу ведуться іменні списки, які в сукупності

складають національний кадастр, який по складанню публікується до загальної відомості; кожен громадянин має право вимагати як свого включення в даний національний кадастр, так і виключення з нього, з огляду на заяву про неналежність його до даної нації.

72. Національний Союз користується правом законодавства і врядування в межах компетенції, котра точно встановлюється в порядкуві, зазначеному в 75 цього закону. Національному Союзові виключно належить право представництва даної нації, яка живе на території УНР, перед державними і громадськими установами. Законодатні постанови, які видаються Національними Зборами в межах компетенції Національного Союзу (75), належать до оголошення в загальноустановленому порядку.

73. З загальних засобів УНР та органів місцевого самоврядування одчислюється в розпорядження Національного Союзу на справи, якими він завідує, із сум, взагалі призначених на ці справи, певні частини, пропорціональні кількості членів даного Національного Союзу.

74. Національний Союз устанавляє свій щорічний бюджет і має право: а) оподаткування своїх членів на підставах, установлених для загальнодержавного оподаткування; б) за своєю відповідальністю робити позики й приїмати інші фінансові заходи для забезпечення діяльності Національного Союзу.

75. Обсяг справ, належних до компетенції Національного Союзу й окремих його органів, як рівно і устрій установ, определяється постановою Установчих Зборів даної нації, котрі разом з цим определяють і порядок змінення своїх постанов. Прийняті постанови, які торкаються обсягу компетенції Національного Союзу, належать до розгляду і ствердження Всенародними Зборами УНР.

Примітка. Незгідності, які можуть виникати з цього приводу між національними Установчими Зборами і Всенародними Зборами УНР, розв'язуються погоджуючою комісією, котра складається з однакового числа представників від цих установ. Постанови погоджуючої комісії переходять на остаточне ствердження Всенародних Зборів УНР.

76. Національні Установчі Збори утворюються з членів, обраних належними до даної нації громадянами УНР, котрим вишло 20 років, на основі загального, без ріжниць полу і віри, рівного виборчого права, через безпосередні вибори і таємне голосування, з приложенням принципу пропорціонального представництва.

77. Органи Національного Союзу є органи державні. Вищим представницьким органом Національного Союзу є Національні Збори, які обираються членами Союзу на основах, зазначених в 76. Вищим виконавчим органом Союзу є Національна Рада, котра обирається Національними Зборами і перед ними відповідає.

78. Всі суперечки по питанню компетенції, які виникатимуть між органами Національного Союзу, з одного боку, та органами державного урядування, місцевого самоврядування і інших Національних Союзів, з другого боку, розв'язуються адміністраційним судом.

III. Про часове припинення громадянських свобод

79. У випадку державної колючности (під час війни або внутрішніх заворушень) можуть громадянські свободи бути частю обмежені, частю припинені.

80. Котрі громадянські свободи і в якій мірі мають бути тоді припинені, має означати спеціальний закон, виданий звичайним порядком.

81. Заведення тимчасового припинення громадянських свобод чи їх обмеження у випадках та межах, предвиджених згаданими в 80 законами, ухвалюють Всенародні Збори.

82. Коли Всенародні Збори не зібрані, може припинити часово громадянські свободи Рада Народніх Міністрів на власну одвічальність, з обов'язком предложити цей свій розпорядок на перше засідання в найближчій сесії Всенародних Зборів.

83. Припинення громадських свобод не може тривати довше як три місяці, і продовження годі повинні ухвалити Всенародні Збори.

Українська Центральна Рада

*Христюк П. Українська Революція:
Замітки і матеріали до історії
української революції. 1917—1920 рр.
Відень, 1921. Т. 2. С. 175—180*

9. Постанови III Великого збору Організації українських націоналістів (Короткий виклад)

Ми, українські націоналісти, боремось за те, щоб кожна нація жила вільним життям у своїй власній самостійній державі. Знищення національного поневолення та експлуатації нації нацією, система вільних народів у власних самостійних державах — це одинокий лад, який дасть справедливу розв'язку національного і соціального питання у цілому світі.

Ми боремось проти імперіалістів і імперій, бо в них один пануючий народ поневолює культурно і політично та визискує економічно другі народи, тому ми проти СРСР і проти німецької «нової Європи».

Ми з усією рішучістю боремось проти всіх інтернаціоналістичних і фашистсько-націонал-соціалістичних програм і політичних концепцій, бо вони є інструментом завойовницької політики імперіалістів. Тому ми проти російського комуно-більшовизму і проти німецького націонал-соціалізму.

Ми проти того, щоби один народ другі народи «визволяв», «брав під опіку», «давав охорону» і тому подібне, бо за цими лукавими словами криється гідкий зміст — поневолення, насильство, грабунок. Тому боротимемось проти російсько-більшовицьких і німецьких загарбників, поки не очистимо Україну від усіх «опікунів», «визволителів», поки не збудуємо народної Української Самостійної Соборної Держави (УССД), в якій, пахлянець, селянин, робітник, інтелігент справді можуть вільно, можливо і культурно жити та розвиватись та буде мати владу в своїх руках.

Ми за повне визволення українського народу з-під московсько-більшовицького та німецького ярма, за побудову УССД без панів, поміщиків, капіталістів, без більшовицьких комісарів, енкаведистів і партійних паразитів. В українській національній державі народна влада вважатиме народ за вихідну точку і за мету своєї діяльності. Не маючи внутрі держави поневолення країн і пригноблених народів та не переслідуючи імперіалістичних цілей у зовнішній політиці, народна влада України не втрачати часу, енергії та коштів на творення апаратів насильства, поліції, тюрем, концлагерів тощо. Українська народна влада всі економічні ресурси та всю людську енергію спрямує на побудову нового державного порядку, справедливого соціального ладу, на економічну розбудову країни та культурне піднесення народу.

У рядах Української Повстанчої Армії (УПА) боряться українські селяни, робітники та інтелігенція проти гнобителів, за національне і соціальне визволення, за новий державний порядок і за новий соціальний лад в Україні.

— За знищення більшовицьких колгоспів і німецьких громгоспів. За землю для селян без викупу, за вільне господарство і вільне користування продуктами праці.

— За те, щоб велика промисловість була національно-державною власністю, а дрібна — кооперативно-громадською.

— За участь робітника в керівництві заводами, за фаховий, а не комісарсько-партійний принцип в керівництві.

— За восьмигодинний робочий день. Додаткова надоручна праця може

бути тільки вільною, як і кожна праця взагалі, і робітник отримує за неї окрему підвищену плату.

— За справедливу винагороду праці, за участь робітника в прибутках підприємства. При восьмигодинному робочому дні робітник отримуватиме таку зарплату, якої потрібно для забезпечення матеріальних і духовних потреб цілої його сім'ї. При річних підрахунках господарського стану підприємств кожний робітник отримуватиме: в господарсько-кооперативних підприємствах дивіденд (належна йому доля річного прибутку), а в національно-державних — премію.

— За вільну працю, вільний вибір професії, вільний вибір місця праці.

— За свободу профспілок. За знищення стахановщини, соцзмагань, підвищення норм та інших способів експлуатації робочої сили.

— За вільне ремесло, за добровільне організування ремісників в артілі, за право ремісника вийти з артілі та індивідуально виконувати свою працю і вільно розпоряджатися своїм заробітком.

— За національно-державну організацію великої торгівлі, за громадсько-кооперативну середню та дрібну торгівлю та за дрібну приватну торгівлю, за вільні базари.

— За повну рівність жінки з чоловіком в усіх громадських і державних правах та обов'язках, за вільний доступ жінки до всіх шкіл, до всіх професій. За першочергове право жінки на фізично легшу працю, щоб жінка не шукала заробітку на праці в шахтах, рудниках та інших тяжких роботах і внаслідок цього не руйнувала свого здоров'я. За державну охорону материнства, за звільнення жінки від примусу праці. Батько сім'ї отримуватиме, крім індивідуальної платні, додатково платню на отримання жінки й нелітніх дітей. Лише в таких умовах жінка матиме змогу виконувати свій важкий, почесний і відповідальний обов'язок матері, виховательки молодого покоління.

— За піднесення освіти й культури широкої народної маси шляхом розбудови шкіл, видавництва, бібліотек, музеїв, кіно, театрів тощо.

— За розбудову вищого й фахового шкільництва, за неперервний ріст висококваліфікованих кадрів фахівців для всіх ділянок життя.

— За вільний доступ молоді до всіх шкіл, за безкоштовне навчання. За забезпечення студентства стипендіями, харчами, мешканням та навчальними предметами.

— За гармонійний розвиток молодого покоління — моральний, розумовий, фізичний. За вільний доступ до всіх наукових і культурних надбань людства.

— За пошану до праці інтелігенції. За створення таких матеріальних умов праці, щоб інтелігент, без турботи про завтрашній день та про долю сім'ї, міг спокійно віддаватися культурно-творчій праці, мав потрібні умови праці над собою, постійно збагачував свої знання та підвищував свій розумово-культурний рівень.

— За повне забезпечення всіх працюючих на старість та у випадку хвороби чи каліцтва.

— За широку розбудову охорони народного здоров'я, за розбудову лікарень, санаторій, курортів та будинків відпочинку, за збільшення медично-лікарських кадрів. За право працюючих на безкоштовне користування всіма інституціями охорони здоров'я.

— За особливу опіку над дітьми і молоддю, за розбудову дитячих ясел, садків, притулків, лагерів відпочинку, санаторій та спортивних організацій. За охоплення всієї дитини та молоді державними інституціями опіки та виховання.

— За свободу друку, слова, думки, віри і світогляду. Проти офіційного наклепування суспільності світоглядних доктрин і догм.

— За вільне визнавання і виконування культів, не противних громадській моралі.

— За культурні взаємини з другими народами, за право виїзду за кордон для лікування, навчання чи пізнання побуту, життя та культурних надбань других народів.

— За повне право національних меншин плекати свою власну по формі і змісту національну культуру.

— За рівність всіх громадян України, без огляду на національність, в державних та громадських правах та обов'язках, за рівне право на працю, заробіток і відпочинок.

— За вільну, українську по формі і змісту культуру, за героїчну духовність, високу мораль, за громадську солідарність, дружбу і дисципліну.

Для здійснення своєї політично-державної програми український народ творить і розбудовує свою власну політичну і військову силу.

Політичну силу організовує, розбудовує і закріплює Організація Українських Націоналістів (ОУН). Військову силу українського народу становить в сучасний момент визвольно-революційна Українська Повстанча Армія (УПА). УПА здобуде не тільки перемогу в Українській Національній Революції, але, перетворившись в регулярну Українську Народну Армію, захрпить Українську Державу і стане на охороні її кордонів перед зовнішніми ворогами.

Керуючись ідеєю нового справедливого ладу в світі та бажаючи повної перемоги над імперіалістами, веде ОУН український народ в спільному антагімперіалістичному фронті з другими народами, поневоленими чи перебуваючими під загрозою німецького й російського чи іншого імперіалізму. Ця спільна боротьба ведеться під гаслом самовизначення всіх народів.

Українська Самостійна Соборна Держава змагатиме до постійної дружби і співпраці з самостійними державами вільних народів, змагатиме до тривалого миру.

Переможемо тільки шляхом Української Національної Революції, тільки шляхом всенародного повстання і шляхом всенародної збройної боротьби. Тому ніхто не сміє стояти осторонь, приглядатися і чекати.

Усі на фронт боротьби за визволення. Чим швидше якнайширший круг народніх мас стоятиме в рядах УПА і ОУН, тим коротший час буде нашої неволі. Кожний громадянин України мусить взяти активну участь в політичній і збройній підготовці революції. Ніхто не сміє відмовитись, ніхто не сміє чекати, аж поки його попросять. Робіть самі як можете і як умієте. Поширюйте наші ідеї, лозунги, програму, літературу, допомагайте революціонерам і бійцям морально та матеріально, нещадно винищуйте імперіалістичних вислужників, бо лише знищивши зрадників свого народу, дійдемо до єдності, дружності, сили. Наполегливою працею всіх і кожного зокрема в підготові Української Національної Революції прискоримо час всенародного повстання, час довгожданого звільнення і перемоги.

Наша сила — в нашій правді, в нашій прогресивній ідеї, в нашій справедливій програмі, а насамперед — в нашому свободололюбивому великому народі. В нашій активності і організованості, в нашій єдності і одностайності, в нашій дисципліні і рішучій дії — запорука нашої перемоги.

Вересень 1943 р.

Провід Організації Українських Націоналістів (самостійників)

*Літопис Української Повстанської
Армії. Тороштя, 1976. Т. 1, кн. 1. С.
121—126*

10. Провід Організації українських націоналістів (С. Бандера) про польсько-українські відносини

Комунікат

В зв'язку з подіями, які впродовж останніх місяців біжучого року проходять на українських землях, передовсім на їх західних і північно-західних частинах. Провід Організації Українських Націоналістів самостійників-державників стверджує:

I. Стан напруження, що характеризував відношення між українським населенням і польською меншиною на згаданих теренах, був наслідком тієї «екстермінаційної» політики, що її провадило польське правління впродовж двадцятих років існування Польщі у відношенні до українського населення. Польське правління завжди використовувало польську меншину проти українського населення та його змагав до незалежного політично-національного, культурного та соціально-економічного розвитку, внаслідок чого різним польським елементам було дозволено на українських землях, що входили в склад Польщі, ширити і підсилювати шовіністичні настрої і національну ветеримість та ворожечу.

Все це доводило українське населення до стану постійного хвилювання.

II. Той стан настроїв не змінився і в час, коли наслідком мілітарної поразки Польщі, а потім німецько-більшевницької війни українські землі опинилися під німецькою окупацією.

Коли в деяких політичних польських колах ширення польсько-української ненависти не то що не припинилося, а, навпаки, зросло на силі, бо стали проповідуватися в багатьох польських підпільних виданнях куди інтенсивніше, як досі, ідеї погромництва і негачії, ідеї захватництва навіть основних українських земель та трактування українських національно-визвольних змагань як першої і найважливішої загрози для створення незалежної Польщі, — польська меншина зайняла по відношенню до українського населення і його визвольної боротьби поставу, яка прямо-таки нашоувала українців до безпосередньої реакції.

Коли на прикордонних польсько-українських теренах німці приступили до виселювання місцевого населення і колонізування тих теренів німецьким елементом, частина польського елемента пішла по лінії найменшого опору і вістря своєї боротьби спрямувала не проти німців, а проти українців. Так прийшло до відомих мордувань українського населення на Холмщині і Губешинні.

Крім того, деяка частина польського елемента (Волинь) стала прямо до послуг німецького окупанта та більшевницьких агентурних груп у нищенні українців і їх культурного та матеріального дорічку. Перехід допоміжної української поліції із зброєю в підпілля для оборони українського народу від німецького терору викристалізувало польське населення на Волині для того, щоб, сформувавши польські відділи допоміжної поліції, повести систематичний погром українського населення, що досі триває з неослабною силою.

Це і становило основне підґрунтя, на якому зродилися події, що своїми формами і розмірами викликали страхіття, що потрясли до глибини народів українським і польським. Віджили історичні палі і сокири.

III. Той стан використовували і використовують ті всі зовнішні чинники (Москва, Берлін), які, будучи заінтересовані в подавленні українського і польського народів, кинули їх взаємну різню, щоб відвернути їх увагу від їх основних цілей і завдань і від їх спільних ворогів — Москви і Берліна.

Як по одному, так і по другому, польському й українському, боці знайшлися елементи, що дали себе врягти свідомо чи несвідомо до чужого воза і виконували роботу, що, крім шкоди для національних інтересів власних народів, нічого іншого принести не може.

Провід ОУН самостійників-державників заявляє:

1. ОУН самостійників-державників неодноразово в своїх офіційних публікаціях займала становище до польського населення на українських землях та до українсько-польських відносин взагалі і своє негативне становище до тих форм боротьби, що їх згадані події виявляють.

2. Ні український народ, ні Організація нічого спільного з тими масовими убивствами не мають.

3. Польсько-українська різня лежить сьогодні в інтересі Німеччини, а в першу чергу — в інтересі більшевницької Москви, яка шляхом взаємного

фізичного винищування українців і поляків змагає до тем легшого поневолення обох народів та заволодіння їхніми землями.

Провід ОУН самостійників-державників осуджує акти взаємних масових убивств, звідки вони не походили б, і взиває все українське громадянство бути чутким на ворожу інспірацію та дотриматись постави, яку даєтє інтерес національно-визвольних змагань українського народу.

Заразом Провід ОУН самостійників-державників апелює до польського населення здержатись від усяких форм протиукраїнських виступів та чинно їм протиставитися. Всі самочинні акти терору, звідки вони не походили б, Провід ОУН самостійників-державників уважатиме чужою агентурою роботою і буде їх рішучо поборювати.

Постій, жовтень 1943 р.

Провід Організації Українських Націоналістів самостійників-державників

*Архів Закордонного представництва
Української Головної Визвольної Ради.
Течка дєтючок*

11. Матеріали I конференції поневолених народів Сходу Європи та Азії

Перша Конференція поневолених народів Сходу Європи і Азії

В дєях 21—22 листопада 1943 р. відбулася Перша Конференція поневолених народів Сходу Європи і Азії.

Клич «Свобода народам і людині» набрав реального значення. До боротьби за його здійснення приступив український народ, спільно з народами Сходу Європи і Азії.

Висловом цієї спільної боротьби була Конференція поневолених народів. На конференції було заступлених 13 народів: грузиня, осетяни, вірмени, казахи, черкеси, кабардинці, азербайджанці, татари, чуваші, башкири, білоруси, узбеки, українці. Делегації числили: грузинська — 6 осіб, вірменська — 4 особи, осетинська — 2 особи, казахська — 1 особа, черкеська — 1 особа, азербайджанська — 6 осіб, кабардинська — 1 особа, татарська — 4 особи, чувашська — 1 особа, башкирська — 1 особа, білоруська — 2 особи, узбекська — 5 осіб, українська — 5 осіб. Разом 39 делегатів.

Конференцію відкрив друг Іванів. Він привітав делегатів від Організації Українських Націоналістів і УПА і запропонував вибір президії, яку вибрано в такому складі: головуєчий — Левченко (українець); I заступник — Чавлі (азербайджан); II заст. — Гогік (грузин). В склад секретаріату ввійшли: I. Дружний (білорус); 2. Шірмаєв (узбек); 3. Зелена (українка).

Конференція почалася від одноквилинної мовчанки — для вишанування пам'яті борців усіх поневолених народів Сходу Європи й Азії, що полягли за волю своїх народів.

Перший доповідав Карло (грузин). У своїй доповіді на тему «Оцінка сучасного політичного становища» навітлив дволічну гру двох імперіалістів німецького націонал-соціалістичного і російсько-більшовицького у відношенні до поневолених народів. Ці народи ніколи не погодяться зі ставом поневолення, їх найвищою метою є самостійне життя у власних державах, в ім'я цього будуть вести боротьбу аж до остаточної перемоги. Для забезпечення успіху в цій боротьбі поневолені народи мусять створити єдиний революційний фронт. Він має бути побудований на засадах рівності всіх поневолених народів, без взаємного узалежнення і на таких принципах: 1. Єдина лінія боротьби зі спільним ворогом; 2. Єдина тактика боротьби; 3. Контакт для одночасного зриву всіх поневолених народів. На цю тему виголосив доповняючу доповідь Багровий (українець), в якій дає відповідь на

такі питання: 1. Чого хочуть імперіялісти; 2. Тактика боротьби імперіялістів; 3. Оцінка реальних сил імперіялістів; 4. Оцінка наших сил.

Слідуючу доповідь виголосив Іванів (українець) на тему «Політичні завдання поневолених народів». Він з'ясував різницю між російським і німецьким імперіялізмом, подав цілий образ вищівної політики більшовиків у відношенні до поневолених народів. Звернув увагу на велике, історичне завдання цих народів: шляхом збройної революції перервати розбіжницьку боротьбу і принести світові мир. Ствердив, що для перемоги національної революції існують всі об'єктивні шанси. Восни ді вичерпали засоби імперіялістів, загострились внутрішні протиріччя імперії і б'ють їх зі середини. Час працює в нашу користь. Але перемога не прийде сама, її треба здобути. І ми здобудемо її об'єднаними силами, спільно, з'єднавши й зорганізовані.

У дискусії делегати виявили велике зрозуміння ваги хвилини і потребу спільного діяння.

Доповідь на тему «Організація і практичні цілі єдиного фронту поневолених народів» виголосила Верешак. В своїй доповіді вказала на доцільність скоординувати дії при допомозі збройних сил всіх поневолених народів і посилити діяльність політичних організацій. Для цього треба створити Комітет, зложений з представників революційних організацій поневолених народів.

Комітет Поневолених Народів має організувати Національні Повстанчі Армії, відтягати членів своїх національностей з Червоної армії, організувати національно-політичні сили на власних територіях і на українській території, де знаходиться багато членів поневолених народів.

Після розгляду питань Конференції вибрано Резолюційну комісію, яка оформила постанови І Конференції поневолених народів Східної Європи й Азії, які обіймають: 1. Оцінку політичного становища; 2. Політичні завдання поневолених народів; 3. Окремі постанови. Уложено теж відозву Конференції.

При кінці визначено конкретні завдання делегатам. Присутні на Конференції делегати створюють організаційні групи серед своїх земляків. Про організування таких груп повідомлять Резолюційну комісію. Суму цих груп буде складати Міжнародний Комітет. Комітет має в першу чергу зайнятися редагуванням спільного органу.

В кінцевому слові головуючий заявив, що Перша Конференція поневолених народів перейде до історії як непереможний вияв волі народів Сходу Європи й Азії до самостійного життя.

Вісн. 1944. Січень. С. 1—2.

Постанови І Конференції поневолених народів Східної Європи й Азії

Оцінка політичного становища

1. Сучасна війна між німецьким націонал-соціалізмом і російським більшовизмом — це типова імперіялістична загарбницька війна за панування над світом, за новий поділ матеріальних багатств, за здобуття нових сировинних баз і ринків збуту, за поневолення народів і експлуатацію їхньої робочої сили.

2. Обидва воюючі імперіялізми заперечують право народів на їх вільний і політичний і культурний розвиток у самостійних національних державах та несуть усім народам політичне, соціальне й культурне поневолення в формі гітлерівської «нової Європи» чи більшовицького СРСР.

3. Протисупільні грабіжницькі цілі та повну ідейну пустку намагаються імперіялісти замаскувати брехливими гаслами про соціальну рівність, визволення працюючих тощо.

4. Скомпрометований ідейно і політично більшовизм шукає опору у відігритих реакційних гаслах слов'янофільства й традиційного російського шовінізму.

5. Імперіалістична війна довела до великого матеріального і військового виснаження і загострила політичні й економічні суперечності всередині імперій. Це створило корисні обставини для наростання революційно-визвольного руху серед поневолених народів.

Останній час характеризується швидким ростом і загостренням революційних дій поневолених народів. В цьому запорука перемоги революцій та нового світового будучого.

Політичні завдання поневолених народів

Тільки національні революції поневолених народів припинять безглузду воєнну різанину й принесуть світові тривале замирення. Новий міжнародний лад, опертий на шануванні політичних прав кожного народу, дасть кожному народові повні можливості культурного й економічного розвитку. В системі вільних національних держав забезпечиться повна воля людини, давлений і експлуатований досі казарменою системою імперіалізму.

Щоб припинити терор, знущання імперіалістів та приспівити революційні дії проти імперіалізму, Конференція закликає всі поневолені народи посилити політично-революційну боротьбу на своїх теренах для вирівняння натури революційного фронту проти імперіалізму.

Для швидкої і повної перемоги національної революції потрібний один спільний фронт усіх поневолених народів. Тому Конференція вважає необхідним створення спільного комітету народів Східної Європи й Азії, який координувати буде всі національно-революційні сили тих народів, виробити єдину лінію боротьби й спільним ворогом, єдину тактику боротьби та у відповідний момент дасть гасло до одночасного повстання всіх поневолених народів.

Окремі постанови

1. Конференція поневолених народів Східної Європи й Азії вітає героїчну боротьбу народів Західної і Середньої Європи проти німецького імперіалізму і завдяє свою повну політичну солідарність у цій боротьбі.

2. Конференція вважає потрібним розгорнути серед народів Західної і Середньої Європи широку пропаганду для озвайомлення їх з визвольною боротьбою народів Східної Європи й Азії.

3. Конференція закликає: зробити все можливе, щоб не допустити до вивозу в глиб Німеччини чи на фронті національних формацій при німецькій армії (не публікувати з конспіративних причин).

4. Зібрати в національні формації бійців інших національностей при УПА, які досі були розкинені (не публікувати з конспіративних причин).

5. Скріпити акцію самооборони й оборони перед терором відступаючої німецької влади й армії.

Підписали Голови Національних Делегацій: *Азербайджан* — Фізуль, *Білорусь* — Дружний, *Баширія* — Кагарман, *Вірменія* — Антрант, *Грузія* — Гогія, *Туркестан* — Шікрат (узбек) і Дежман (казак), *Татарія* — Тукай, *Україна* — Стеценко, *Черкесія* — Джігіт, *Чувашія* — Скворцов, *Кабардинія* — Баксан, *Осетія* — Арам.

Антибольшевицький Блок Народів:
36. документів 1941 — 1956 рр. Б. м.,
1956. С. 17—19

*Відозва І Конференції поневолених народів Сходу
до народів Східної Європи й Азії*

Дорогі Брати й Сестри!

В тяжкі хвилини лютування імперіалістичної війни, в час загибелі мільйонів наших братів на фронті й винищування наших родив у зап'яллі, в час варварського нищення нашого майна та пам'ятників культури по наших

містах і селах — звертаємося до Вас з братнім закликом: *станьте одностайно до оборони життя і майна вашого і ваших рідних, станьте до боротьби проти ворогів людства — паліїв війни.*

Хто ж і для чого розпочав цю страшну й жорстоку війну? Хто являється винуватком мільйонових вбивств і страждань певних? Хто мусить понести кару за народне горе? Проти кого нам боротися?

Сучасну війну розпочали й ведуть правлячі імперіалістичні верхівки Берліна й Москви — німецькі націонал-соціалісти й російські більшовики.

Війна ведеться за те, котра з імперіалістичних клік має надалі поволодати й експлуатувати народи Європи й Азії. Імперіалісти рішили, що їм замало награваних земель, замало загарбаних багатств, замало підбитих народів, вони хочуть ще більше поширити свої імперії, ще міцніше придушити гноблені ними й затягати до такого ж ярма нові народи.

Прагнучи до цих розбишацьких цілей, імперіалісти силою змобілізували весь здоровий елемент поневолених і гноблених ними народів та погнали його на фронт. Мільйони синів України, народів Кавказу, Середньої Азії, Надволжя й Уралу — знаходяться сьогодні в окопах, віддаючи життя за своїх гнобителів. В той же час у заплілі НКВД тероризують їх родини, знущається над ними. В тилу заграбують до непосильної праці у воєнних заводах стариків і дітей, видаючи в них з рота останній кусок хліба.

Війна вже погубила мільйони бійців, зруйнувала народні господарства як поневолених, так і воюючих народів. Однак кінець війни ще не видно. Для випередження альянсів на Балканах кремлівські «вожді» кидують несподієвані військово-солдатські маси в безпастанний наступ під вогонь німецької зброї. Ще не закінчилась війна з Німеччиною, а вже сталінська кліка внаслідок загарбницьких задумів на Балканах і в Середній Азії попадає в нові конфлікти, готуються до нових воєнних дій. Ще не вигосні одні рани, а вже готуються нові удари для населення.

Та даремні надії імперіалістичних катів, коли вони думають, що і далі народи пасивно виконуватимуть їхні накази. Сьогодні вже не тільки поневолені народи, але і маси народів, з яких виійшли правлячі імперіалістичні верхівки, побачили безглуздя і весь злочин теперішньої війни. Зараз всім стало ясно, що *безперспективне змагання на фронті доведе лише до вищезгаданого спустошення краю. Всі зрозуміли, що мусить припинитися безглузда бойня народів, що мусить наступити зміна.*

Однак яка має бути зміна і як до неї дійти?

Чи може наступити зміна, коли залишаться при владі існуючі імперіалістичні кліки? Чи може наступити суттєва зміна, коли залишаться дотеперішній державний лад насильства й експлуатації? Відомо ж, що державний лад, побудований на поневоленні одних народів другими, породжує змагання до дальшого підбою і дальшого поневолення, народжує імперіалізм. Устрій, побудований на поневоленні одним народом других, неминуче веде до імперіалістичних воєн і руїн.

Щоб вийти з сьогоднішнього трудного становища, припинити лише війну замало. Для цього необхідно повалити цілий державний устрій, знищити імперіалістичні кліки й побудувати новий лад на Сході Європи й Азії. Цей факт виключає можливість поневолення одного народу другим, виключає всякий імперіалізм і гарантуватиме повну волю розвитку кожного народу. *Цей лад мусить бути побудований на системі незалежних держав кожної нації на своїй етнографічній території.*

Здійснити цей лад можна тільки в безпощадній боротьбі з імперіалістичною правлячою верхівкою; тільки шляхом революції. В боротьбі проти спільних гнобителів — сталінського й гітлерівського імперіалізмів — необхідний єдиний фронт всіх народів Сходу, керованих своїми національними проводами. Для перемоги революції потрібний підйом мільйонів мас.

Поневолені народи Сходу вже вступили на шлях цієї священної бороть-

бу. В тій боротьбі вони добились вже поважних успіхів. Національні партизани в Україні, на Кавказі, в Середній Азії й в Прибалтиці високо підняли прапор проти імперіалістів, обороняючи народ перед грабунком імперіалістичної наволочі, визволяючи цілі терени від імперіалістів. Їм подають братню руку в цій боротьбі народи Балканів та Західної Європи. Слідом за цими починами боротьба поширюється на території цілої імперії СРСР та Європи, втягаючи до повстання всі поневолені народи, а також російський та німецький народи, придавлені власними імперіалістичними клітками.

Мільйони бійців Червоної армії, розсіяні по цілій Європі й Азії — в окопах на фронтах, в заплілі, німецькому полоні, в національних батальйонах при німецькій армії, мільйони робітників у воєнних заводах, в колгоспах, на каторжних роботах в Німеччині і в Сибіру — це велика армія національної революції Сходу, це запорука її перемоги.

Бійці Червоної армії і дорогі наші брати в окопах!

Свою героїчною боротьбою ви проганяєте німецьких імперіалістів з рідних земель, ви стали в ряди передових бійців проти імперіалістів. Однак ви виконали лише половину роботи. За плечима у вас жирує на парвдньому горі другий імперіалізм — сталінський. Він такий же ворог народу, як і німецький імперіалізм, він так же поневолює і експлуатує народи, як і німецький. Повертайте свою зброю проти нього. Бийте його так нещадно, як б'єте зараз гітлерівську наволоч. В рядах Червоної армії творіть революційну протиімперіалістичну організацію. Нав'язуйте контакт з революційними повстанськими арміями і переходьте до них організованим порядком — індивідуально та цілими військовими частинами.

Робітники воєнних заводів!

Не помагайте імперіалістам своєю працею в заплілі вигублювати ваших братів на фронтах. Виготовлену вами зброєю й амуніцією захоплюйте в свої руки і бийте нею ваших гнобителів — імперіалістів, передавайте її партизанським відділам.

Приналежні до чужонаціональних батальйонів при німецькій армії!

Гітлерівські окупанти використали ваше тяжке становище в полоні і вашу волю битися проти сталінського імперіалізму і пігнули вас на фронт до братовбивчої війни.

При вашій допомозі гітлерівські імперіалісти хочуть поволояти ваших рідних на батьківщині, а потім і вас знищити, як поневолений елемент. Не дозволяйте використовувати себе проти ваших братів, і ваше місце не при німецьких дивізіях, а в революційних протиімперіалістичних арміях. Нав'язуйте з ними контакт, усвідомлюйте своїх товаришів та зі всіма босрипасами переходьте до своїх Повстанчих Армій.

Працююча інтелігенція!

Не посылйте своєю працею державного апарату насильства над народом. Вступайте спільно із народом в революційну боротьбу проти імперіалістичних катів. Покидайте уряди, з'єднуйтеся з відділами Повстанчих Армій та віддавайте свої знання для їх скріплення. Своєю працею помагайте двинути єдиний фронт проти імперіалістів.

Революційними силами народів у спільнім фронті боротьби проти імперіалістичних загарбників збудуємо новий лад, оснований на справедливості і волі всіх народів.

Червоні партизани!

Наближається час, коли друга імперіалістична війна, яка перетворила в руїни цілі країни і забрала в могили мільйони людей, проковтне в безодню й її організаторів — Сталіна і Гітлера. З нетерпінням ждуть цієї години і готуються до неї поневолені народи Європи й азійських просторів СССР.

Більше чверть століття народи СРСР перебувають під гнітом большевизму, ще більш важчим, ніж гніт царської Росії, але, незважаючи на це, сталінським сатрапам не вдалося вбити в народі волю і стремління до свободи, за яку віддавали життя мільйони трудящих в 1917 р. Народ зрозумів, що найжорстокішим його ворогом є банда сталінських розбійників, які затягують петлю на шні трудящих.

Тому народ не може зрозуміти, що змушує вас боротись і підтримувати цю мерзенну кліку лютих сталінських бандитів, — неже ті жалюгідні милостині, що їх будуть вам кидати в майбутньому весільні володарі з свого панського столу, приваблюють вас так, що ви згодні за них продати інтереси ваших-таки братів працюючих? Але хіба ви не знаєте судьби, яка спіткала партизанів, що боролися ще в 1917 році? Адрже в 1937 році більшість із них було знищено, як «ворогів народу», скільки вони більше не могли миритися з насильством і знущанням над народом, а в тих, які залишилися живими, врешті-решт відібрали всі привілеї і права.

Хіба ви не бачили тієї розкоші, в якій жила партійна аристократія, і нужди та горя ваших братів? Неже ви забули жалкі роки голоду і терору, які забрали в могили ваших рідних і близьких, і хіба ви тепер не завважуєте, що вашу волю до перемоги над гітлерівськими бандами ця паразитарна банда знову хоче використати в своїх інтересах, так як вона це зробила в 1917 р. з допомогою обману і терору? Неже ви не бачите, що ті, які в 1941 році першими тікали в локусових автах на схід за тисячі кілометрів від фронту, тепер ідуть за вами і чинять у запілі розправу над вашими рідними?

Хіба не 25-річний терор большевиків вибив у 1941 році з рук народу зброю й обеззброїв його в боротьбі з гітлерівськими бандитами, і лише виняткова стійкість і любов до волі великих народів, які заселюють тюрму народів, ім'я якої СРСР, — забезпечили ті перемоги над гітлерівськими головорізами; ці перемоги золотими літерами будуть записані в історію людности.

Партизани! Чому ви так сліпо вірите наскрізь фальшивій советській пропаганді і не прислухастесь до стогону працюючого народу, адже ворог, здаючи, завжди намагається посіяти між вами ворожечу для того, щоб послабити наші сили і перешкодити нашому з'єднанню для боротьби з ним.

Большевицькі головачі намагаються прищепити вам ненависть до українського народу і кажуть, що українські націоналісти є польськими слугами і слугами гітлерівських бандитів, що вони знову хочуть посадити на шню працюючих поміщиків і капіталістів і так далі, і тому подібне. Але тепер, коли ви перебуваєте на західноукраїнських землях, коли ви зустрічаєтесь з народом, запитайте його, як героїчно і самовіддаю український народ протягом 29 років борювався з панською Польщею, пускаючи червоного шия під дах польських поміщиків, і як він ненавидить большевицьку систему, яка за своєю звірністю і підлістю перевищила чванювате польське панство.

Партизани! Неже ви й тепер, перебуваючи на Волині, не знаєте про ту героїчну боротьбу українського народу проти гітлерівців, внаслідок якої цей край перетворився в руїни? Хіба ця боротьба не свідчить про нахабну брехню, яку розповсюджують большевики про український народ, боячись об'єднання революційних сил, що розростаються, тих сил, які неминуче зметуть їх з лиця землі.

Партизани! Подивіться на ті оголошення, якими так густо обліпили німці всі перехрестя в містах і селах Західної України, і ви переконаєтесь, що саме за участь в Організації Українських Націоналістів, за участь в Українській Повстанській Армії, за боротьбу проти гітлерівців вони тисячами розстрілювали українських людей.

Запитайте в кожному селі, скільки народу знищено гітлерівськими бандитами, скільки збройних сутичок мали українські повстанці з німцями, захищаючи населення від грабунку і вивозу на каторжні праці в Німеччину, німцями свідками яких залишилися ті братські могили, які так густо засіяли

західньоукраїнські землі? Запитайте й про те, скільки українців ховалось від гітлерівського терору, утікаючи з німецької каторги в ліси і відшлячуючись гітлерівцям за кров своїх батьків і братів?

Ось та правда про український народ, яку не можуть приховати большевики ні перед ким, як би вони не намагались це зробити з допомогою своєї фальшивої пропаганди.

Недалекій час, коли гітлерівські банди будуть вигнані з наших земель і народи СРСР об'єднаним фронтом стануть на боротьбу проти другого ворога — большевизму. Український працюючий парод ніколи не відчував ворожості чи ненависті до інших народів, він лише завжди прагнув і прагне тепер до створення в етнографічних межах Української Самостійної Національної Держави в справді демократичною формою правління і зняття експлуатації людини людиною. До цього ми закликаємо росіян, білорусів, грузинів і інші народи. На руїнах большевицької тюрми народів повинен народитися новий світ, який забезпечить волю народам і волю людині.

Партизани! Борючись по боці большевників, ви боретесь проти працюючих і послаблюєте сильний революційний фронт гноблених большевизмом і гітлеризмом народів.

Наближається час розплати, цей час вимагає найбільшої напруги всіх наших сил, і якщо ми не хочемо стати рабами і дати на світ нові покоління рабів, ми не повинні проливати свою кров на догоду панів-експлуататорів і, знищючи один одного, сприяти нашій поразці.

Цей момент повинен ознаменуватися не боротьбою між працюючими різних національностей, а солідарністю поневолених народів і стремлінням до перемоги над гітлерівським і большевицьким імперіялізмами!

Вперед! За волю поневоленим народам!
За створення незалежних національних держав!
Смерть Гітлерові і Сталінові!

Революційний Комітет поневолених народів Східньої Європи й Азії

Антибольшевицький Блок Народів.
С. 19-26

12. Матеріали Великого збору Української Головної Визвольної Ради

Універсал Української Головної Визвольної Ради

Український народе!

Революційним зривом, зброєю Твоїх найкращих синів Ти здвигнув у рр. 1917-1918 на руїнах тогочасних імперіялізмів, що Тебе віками поневолювали, Храм Волі — Українську Державу.

Грізні вітри розвівали Твої переможні прапори над усіма народами України. Стоги Славути-Дніпра, рев чорноморських хвиль, шелест степової тирси і таємний шум карпатських та поліських лісів зливалися в одну симфонію з гомоном дзвонів Святософійського Собору, співали радісну пісню Перемоги волі. Виконіли Твої вороги зруйнували цей Твій святий Храм, та Ти, Український Народе, зберіг його в своїй душі, як священну Ідею предків.

І на протязі двох десятиріч Ти не дав собі її вирвати, Ти боронив її своєю боротьбою. За Ідею волі Української Землі, за власну незалежну державу Ти приніс мільйонові жертви.

Знову п'ятий рік шаліє воєнна хуртовина і лавою прокочуться крізь українські землі. Здрігається Українська Земля під полчищами ворожих військ.

Не за Твою волю, Український Народе, ведуть вони цей кривавий та жорстокий змаг, вони несуть тобі руїну, поневолення і смерть. В червні 1941 р. Ти заявив перед світом свою волю жити вільним державним життям

у відродженій Україні. На сторожі цієї волі Ти поставив — від карпатських верхів по Дон і Кавказ — збройні кадри своїх синів — українських повстанців.

Український Народ!

Гряде доба Національних Визвольних Революцій. Поневолені народи Сходу і Заходу в своїй безперервній революційній боротьбі ждуть хвилини, щоб на руїнах ворожих імперіялізмів побудувати вільне життя вільних народів.

Український Народ входить у вирішальну стадію своєї визвольної боротьби. Зближається момент, на який ждали сторіччями українські покоління, момент, що в ньому вирішиться наша доля.

Сучасне українське покоління може бути горде, що саме йому доведеться в героїській боротьбі завершити будову Української Держави і здійснити предківський заповіт.

Велетенське завдання будови Української Держави вимагає ще більшого завзяття, ще більшої відданості справі, а перш за все з'єднання всіх самостійних революційних сил під одним політичним проводом.

І тому, щоб об'єднати всі національно-визвольні сили Українського Народу, щоб з одного центру керувати нашою визвольною боротьбою, щоб перед зовнішнім світом репрезентувати волю Українського Народу та щоб протиставитись спробам ворогів Української Держави розбивати єдиний самостійний український фронт, — створиться Українська Головна Визвольна Рада, яка з сьогоднішнім днем переймає на себе керівництво визвольною боротьбою Українського Народу.

В Українській Головній Визвольній Раді зібрані всі представники активно діючих революційно-визвольних сил сучасної України та передові одиниці з українських політичних середовищ, що в сучасний момент визнавали за єдино правильну вповні незалежну платформу визвольної боротьби Українського Народу за Українську Самостійну Соборну Державу та будуть проводити її в життя.

До Української Головної Визвольної Ради можуть входити всі справді самостійницькі і незалежні сили України, незалежно від їх світоглядного та політично-групового спрямування, ті, котрі готові боротися за Суверенну Українську Державу.

Українська Головна Визвольна Рада є найвищим керівним органом Українського Народу на час революційної боротьби, аж до створення уряду Української Самостійної Соборної Держави.

Ми, Українська Головна Визвольна Рада, присягаємо Тобі, Український Народ!

Наша мета — Українська Самостійна Соборна Держава на українських етнографічних землях.

Наш шлях — революційно-визвольна боротьба проти всіх займанців і гнобителів Українського Народу.

Боротись будемо за те, щоб Ти, Український Народ, був володарем на своїй землі.

Будемо боротись за те, щоб усьому Українському Народові забезпечити участь у визначенні майбутнього державного устрою УССД та її конституції. Будемо боротись за справедливий соціальний лад без гниту і визиску, без большевиків і капіталістів, проти накинених ворогами кріпацьких систем.

На вітарі цієї боротьби кладемо свою працю і своє життя.

Віriamo в Твої здорові сили, Український Народ, вони є запорукою нашої перемоги.

Вітасмо боротьбу інших поневолених народів за своє визволення. З ними, зокрема з нашими сусідами, бажаємо жити в добросусідських взаєминах та працювати у спільній боротьбі при умові пошанування ними визвольних змагань Українського Народу.

Всі національні меншини, що живуть на українських землях, закликаємо включатись в українську визвольну боротьбу. Їм забезпечуємо повні громадянські права в українській державі.

Український Народе!

Ми свідомі того, що грядуща боротьба буде вимагати від Тебе ще більше завзяття та героїзму, а перш за все непохитної віри в свою правду.

Віriamo, що не посоромиш землі своєї!

Віriamo, що будеш гідним спадкоємцем княжих дружинників і козацької слави!

Героїчна боротьба твоїх предків за Українську Державу — це для Тебе наказ.

Тому кличемо до Тебе:

Єднайсь у своїй боротьбі, кріпнься у своїй вірі!

Слава Україні!

Постій, в м. червні 1944 р.

Українська Головна Визвольна Рада

Вивід прав України: Док. і матеріали до історії української політичної думки. Нью-Йорк, 1964. С. 234-240

Платформа Української Головної Визвольної Ради

1. Український національно-визвольний рух, створення Самостійної Української Держави та боротьба за її закріплення в 1917—1921 рр. поглибили національну свідомість і посилили політичну активність українських народних мас.

Упадок української держави внаслідок чужого завоювання, зумовленого недостатнім внутрішнім об'єднанням українських національних сил, полегшив чужинцям запанувати на Україні. Це панування позначилось небувалым гнітом, масовим пограбуванням українського народу, поверненням його селянства і робітництва у справжнє кріпацтво, з вещадною експлуатацією і винищенням мільйонових мас голодом і терором. Це страпине і криваве лихоліття впродовж 25 років навчило українські народні маси, що ніякий чужий політичний та соціальний устрій не піде їм на користь і що тільки власна національна суверенна держава є єдиною передумовою та запорукою нормального життя і розвитку нації, її культури, матеріального і духового добробуту народних мас.

2. Сучасна війна між двома тотальними силами, московсько-більшевицьким та німецько-гітлерівським імперіалізмами, ведеться за володіння в першу чергу українських земель, як вихідних позицій до панування у Східній Європі, а навіть у всій Європі. Обидві ці сили — це непримиренні вороги ідеї української державности. Вони стоять на позиціях тотальної колоніальної експлуатації українських земель та їх населення. Вириваючи українському народові всі матеріальні і господарські засоби, вони вещадно винищують провідні національні українські сили, нищать національну культуру і національну свідомість у масах, колонізують край чужим населенням, а українське населення масово вигублюють або вивозять за межі України.

3. Проте ця війна виснажує також наших ворогів і приводить їх до соціального та політичного розкладу. Це створює сприятливі передумови для визвольної боротьби поневолених народів та полегшить їм остаточну перемогу.

4. З уваги на це необхідно:

а) у віри сучасної тотальної війни оборонити український народ та його провідні кадри перед фізичним винищенням;

б) повести його до боротьби за своє визволення і власну суверенну державу.

Для здійснення цих завдань потрібний єдиний всеукраїнський національний фронт, організований на основі об'єднання всіх діючих

національних українських сил, які змагають до української суверенної держави, і єдиний керівний центр.

Тому за ініціативою Української Повстанської Армії (УПА), що створилася в процесі збройної боротьби українського народу проти гнобителів і насильства окупантів над мирним українським населенням, організувався із представників усіх українських земель та українських політичних середовищ всеукраїнський провідний центр під назвою «Українська Головна Визвольна Рада» (УГВР).

Цілі й завдання УГВР

1. Об'єднати і координувати дії всіх самостійницько-визвольних сил українського народу на всіх землях України та поза ними для національно-визвольної боротьби проти всіх ворогів українського народу, зокрема проти московсько-більшевицького і німецько-гітлерівського імперіалізмів, за створення Української Самостійної Соборної Держави (УССД).

2. Визначити ідейно-програмові напрями визвольної боротьби, українського народу.

3. Керувати всією національно-визвольною боротьбою українського народу аж до здобуття державної незалежної влади в Україні.

4. Репрезентувати, як Верховний всеукраїнський центр, сучасну політичну боротьбу українського народу в краю і за кордоном.

5. Покликати до життя перший український державний уряд та скликати перше українське всенароднє представництво.

Основні ідейно-програмові принципи

Збереження життя нації, національної єдності і культури — це перша й найвища ціль всякого здорового національного організму. Національна суверенна держава є головною запорукою збереження життя і нормального розвитку нації та добробуту її громадян. Тому українська нація в цей час повинна віддати всі свої сили на здобуття й закріплення власної держави.

Всі політично активні чинники повинні сконсолідуватися в боротьбі за Самостійну Українську Державу, усунувши всякі суперечливі питання соціально-політичного порядку, які без здобуття власної держави не мають під собою реального ґрунту. Боротьба за національну самостійну державу може бути успішною тільки при умові, що вона буде проводитися незалежно від політичних впливів сторонніх сил.

На тій підставі УГВР визнає такі принципи своєї діяльності:

1. УГВР прагне до відбудови Української Самостійної Соборної Держави на всіх землях українського народу засобами революційної боротьби проти всіх ворогів державної самостійності українського народу, зокрема проти большевицьких і німецьких окупантів, та до співпраці з усіма прихильниками такої самостійності.

2. УГВР твориться на принципі повної політичної незалежності своїх прагнень від впливів сторонніх національних сил і чинників.

3. УГВР об'єднує всі провідні політичні елементи, незалежно від їх ідейного світогляду та політично-групової приналежності, що стоять на ґрунті політичної суверенності української держави та політичної незалежності українських визвольних прагнень.

4. УГВР приймає для об'єднання національно-визвольних українських сил у боротьбі за УССД таку політично-соціальну платформу:

а) забезпечення народно-демократичного способу визначення політичного устрою в Українській Державі шляхом загального народного представництва;

б) забезпечення свободи думки, світогляду й віри;

в) забезпечення розвитку української національної культури;

г) забезпечення справедливого соціального ладу в Українській Державі без класового визиску і гноблення;

г) забезпечення справжньої законності в Українській Державі й рівності всіх громадян перед законом;

д) забезпечення всіх громадянських прав усім національним меншостям в Україні;

е) забезпечення права рівних спроможностей на освіту для всіх громадян;

є) забезпечення прав рівних спроможностей для всіх громадян вільної ініціативи, регульованої вимогами і потребами цілості нації;

ж) забезпечення вільної форми трудового землекористування з визначенням мінімальних і максимальних розмірів для індивідуального землекористування;

з) усупільнення основних природних багатств країни: землі, лісу, вод і підземних скарбів з передачею рільних земель у постійне користування трудовим хліборобським господарствам;

и) удержавлення важкої індустрії і важкого транспорту, передача кооперативним об'єднанням легкої і харчової індустрії, право широкого вільного кооперування дрібних продуцентів;

і) забезпечення вільної торгівлі в унормованих законодавством межах;

ї) забезпечення розвитку ремесла та права на творення індивідуальних ремісничих верстатів і підприємств;

й) забезпечення права на вільну працю для фізичних та умових працівників і забезпечення охорони інтересів робітництва соціальним законодавством.

5. УГВР провадитиме свою боротьбу за УССД в союзі із всіма повеленими народами Європи й Азії, які борються за своє визволення і визнають право України на політичну незалежність.

6. УГВР змагає до порозуміння і прагне мирного співжиття з усіма сусідами України на принципі взаємного визнання права на власні держави на етнографічних землях кожного народу.

Вивід прав України. С. 241-247

ГУНЧАК Тарас

УКРАЇНА: ПЕРША ПОЛОВИНА ХХ СТОЛІТТЯ
Нариси політичної історії

Художнє оформлення та редагування *О. Г. Григора*
Технічний редактор *Є. Г. Рубльов*
Коректори *А. І. Бараз, Т. А. Лукашина*

Здано на складання 05.11.92. Підп. до друку 30.06.93.
Формат 84 × 109/32. Папір Гаря. друк.
Ум. друк. арк. 15,12. Ум. фарбо-відб. 15,12. Обл.-вид. арк. 17,83.
Виш. № 3373. Зам. № 25.

Видавництво «Либідь» при Київському університеті,
252001, Київ, Хрещатик, 10

Типографія видавництва «Таврія»,
333700, м. Сімферополь, вул. Генерала Васильєва, 44.

Гунчак Т.

Г94 **Україна: перша половина ХХ століття: Нариси політичної історії.** — К.: Либідь, 1993. — 288 с.: іл.

ISBN 5-325-00391-7.

Книжка знаного в Україні американського історика Тараса Гунчака є своєрідною спробою висвітлити основні віхи державотворчих змагань українців протягом першої половини ХХ ст., — мабуть, найдраматичнішого періоду політичної боротьби.

Видання доповнюють оригінальні тексти політичних документів, архівні фотоілюстрації.

Для викладачів, науковців, учителів, студентів, широкого читачького загалу.

Г 0503020902-071 Інформ. лист
224-93

ББК 63.3(4УКР)6